

The Department of Public Instruction, Bombay.

आपस्तम्बीयधर्मसूत्रम्.

APHORISMS

ON THE

SACRED LAW OF THE HINDUS

By APASTAMBA.

EDITED

By Dr. GEORGE BÜHLER, C. I. E.

SECOND EDITION REVISED,

400 COPIES.

PART II.

— CONTAINING THE EXTRACTS FROM THE SANSKRIT COMMENTARY
OF HARADATTA, CALLED UJJVALA,

TOGETHER WITH A VERBAL INDEX TO THE SŪTRAS,
BY DR TH. BLOCH.

Bombay:
GOVERNMENT CENTRAL BOOK DEPÔT.

1891.

Price, Rs. 2-4-0

BOMBAY. SANSKRIT SERIES NO. L.

BOMBAY:
EDUCATION SOCIETY'S STEAM PRESS, BYCULLA.

CRITICAL REMARKS ON THE TEXT OF THE EXTRACTS.

In the first edition the text of the extracts from the Uj्ज्वालā was given exclusively according to the Devanāgarī MSS., Mr. U. I. being the chief authority for those from the first Praśna, and P. U. and Mr. U. II. for those from the second. A comparison of the three Grantha commentaries G. U.^{1,2,3} and of M. U.* has shown that the text of the Uj्ज्वालā is corrupt even in the oldest and best Northern MSS., and that the Southern ones, though occasionally at variance with each other furnish, as might be expected, a much better version. There is a very large number of passages, in which all the Devanāgarī MSS. exhibit one and the same inferior or unintelligible reading against a better one of the Southern copies, or show interpolations or omissions. But it happens also that one or several of the Grantha MSS. side with the Northern copies, while the remainder has different readings. Among the three Grantha MSS. available for this edition, G. U.³ most frequently stands by itself, while the two copies of the Burnell Collection, G. U.^{2,3}, come closer to those from the Dekhan and Benares. There are, however, cases in which the contrary is observable. A few examples will make this more intelligible:—

D. U.¹   Dharma Sūtra I. 2. 14   G. U.

अर्धेन¹ । ऊनमिति सर्वेषां देह्यते । चतुर्वि-   अर्धेन । ऊनमित्युपसमस्तमप्येदेह्यते । चतु-
चलिवर्षाणि प्रतिवेदे षट् ॥   विंशतिवर्षाणि प्रतिवेदे षट् ॥

I. 2. 28.

विना शिरसा मुखार्धमुष्णोदकादिना शरीरं   प्रक्षालनादिना अग्न्युष्णा विना शीभार्थं दु-
न प्रक्षालयेत्² ॥   ष्णाम्बादिना न प्रक्षालयेत् ॥

I. 2. 37.

सैरी³ शीरवाहाय कृता रज्जुः । तमालादण⁴ ।   सैरी³ शीरवाहयोक्तरज्जुः । तमलो मुलोद-
तमालादण⁵ वृक्षस्तस्य त्वचा मथिता तामली ॥   कर्षतो⁶ वृक्षस्तस्य त्वचा मथिता तामली⁷ ॥

* For the description of these MSS., See Part I., p. I. f.

¹ D. U. refers to the Northern Text and G. U. to the Southern.

² Omitted in M. U., the oldest and best Devanāgarī MS.

³ Thus also G. U.^{2,3}

⁴ Om. in M. U.

⁵ Om. in G. U.¹; शीरं वाह⁶.—

⁶ तामलो G. U.¹; तमरो मूदपर्वतो G. U.^{2,3}

⁷ तामरी G. U.^{2,3} Text and Com.

I. 2. 41.

कापायेण रक्तं वस्त्रं कापायम् । तत्र कापायं
ब्राह्मणस्येत्यर्थाद्भिन्त्यत इतरथोर्वेद्व्यवधानत्वात् ॥

एक जाचार्था वस्त्रं च धार्यमुपदिशन्ति ।
वस्त्रं कापायं तत्र कापायं कापायेण रक्तम् ॥
ब्राह्मणस्येत्यर्थाद्भिन्त्यत इतरथोर्वेद्व्यवधानत्वात् ॥

I. 9. 6.

..... शम्भ्यामासात् । पञ्चमीनिर्देशादर्थ-
गिति गम्यन्ते । शम्भ्या क्षिप्ता यावति देशे पतति
ततोर्वागिति ^२ ॥

..... शम्भ्यामासात् । शम्भ्या क्षिप्ता यावति
देशे पतति ततोर्वागिति पञ्चमीनिर्देशाद्भिन्त्यत ॥

I. 11. 1.

काण्डोपाकरणं काण्डग्रन्थदेशनम् । तस्मिन्-
हन्त्यमातृकस्यार्थं भुक्त्वा सप्तदोषमहरनध्यायः ।
[एतेनोत्तरं व्याख्यातम्] ^३ ॥

काण्डोपाकरणं काण्डग्रन्थदेशनम् । तस्मिन्-
हन्त्यमातृकस्यार्थं भुक्त्वा सप्तदोषमहरनध्यायः ।
अपर आह । भुक्त्वेति नानुवर्तते । तथा चोत्तरत्र
भुक्त्वामहणम् । काण्डोपाकरणं निमित्तेमातृकस्य
माणवकस्य सप्तदोषमहरनध्यायः । एतेनोत्तरं
व्याख्यातम् ॥

I. 11. 13.

ये मनुष्या भूत्वा प्रकृतेन तपसा देवाः संपन्ना-
स्ते मनुष्यप्रकृतयो देवाः । ब्राह्मं पुराणं कुबेर-
न्वीश्वरकृतारादयः । तेषां यज्ञस्तत्प्रतीत्यर्थं ब्रा-
ह्मणभोजनम् । तत्र भुक्त्वा सप्तदोषमहरनध्याय
इत्येके गम्यन्ते । मनुष्यमुखेषु देवेद्विज्यमाने-
द्विगम्यन्ते ॥

ये मनुष्या भूत्वा प्रकृतेन तपसा देवाः संपन्ना-
स्ते मनुष्यप्रकृतयो देवाः । सप्तदोषमहरनध्यायः ।
तेषां यज्ञस्तत्प्रतीत्यर्थं ब्राह्मणभोजनम् । भुक्त्वा
सप्तदोषमहरनध्याय इत्येके गम्यन्ते । मनुष्यमु-
खेषु देवेद्विज्यमानेद्विगम्यन्ते ॥

I. 11. 6.

यस्मिन्नहनि काण्डमुपाकृतं च^१ न तत्तद्वह-
धीयत । अहरित्यहोरात्रोपलक्षणम् ॥

यस्मिन्नहनि काण्डमुपाकृतं^१ न तत्तद्वह-
धीयत । तथा आशय्यां गीर्णमास्यामुपाकृत्य^२ प्र-
ज्ञास्तेहरन्तरे यस्य काण्डस्यानुदाक्यमभ्येतुमार-
म्भं कुर्वती^३ न तत्तद्वहधीयत । अहरित्यहो-
रात्रोपलक्षणम् ॥

II. 15. 5.

भार्या पत्नी । परमगुरु आचार्यमातापितर ।
संस्था मरणम् । भार्यायां रास्थितायां परमगुरुणां
न संस्थायां सत्यां न केवलमुदकोपपशानम् । किं
तर्हि । परैर्युता तस्मात्कालादभोजनम्^४ ॥

भार्या पत्नी । परमगुरु आचार्यमातापितर ।
संस्था मरणम् । भार्यायां संस्थायां परमगुरुणां
च संस्थायां सत्यां न केवलमुदकोपपशानम् ।
किं तर्हि । अरैर्युता तस्मात्कालादभोजनम्^४ ॥

^१ वरजमुप^० G. U^१; वरज-अप^० G. U^१ —

^२ Thus also G. U. ^२ —

^३ The bracketted words are found in M. U. —

^४ नवीश्वरकृतारादयः G. U. ^४ —

^५ गतीत्यर्थे G. U. ^५ —

^६ मनुष्यमुखेन G. U. ^६ —

^७ च om. M. U. —

^८ परकाण्डम्^० G. U. ^८ —

^९ गीर्णमास्याम् om. G. U. ^९ —

^{१०} नशस्तेहरन्तरे ; नुदाक्यमभ्येता न महारंभं भुर्वीरं भुर्वीरं भुर्वीरं G. U. ^{१०} —

^{११} Thus also G. U. ^{११}, which, however, reads अपरैर्युः —

^{१२} Thus G. U. ^{१२} the second of which has also भार्यायाः in the text of the Sūtra
and भार्यायामातापितरः in the Com.

In most of these passages, where the Southern MSS. together oppose the Devanâgarî copies, the superiority of the former is very plain, and it can be easily shown how the errors arose. Thus in the remarks on Dh. Sû. I. 2, 14 the reading अर्धोने is clearly a marginal gloss, which originally was intended to illustrate the note of the commentary, and was later incorporated with it. The fact that the best Devanâgarî MS., M.U., omits अर्धोने is a confirmation of this view. The substitution of सर्वत्र for उपसमस्तमपि has been made with regard to the next Sûtra. But the word is not required, since all the MSS. have there again ऊनमिनि प्रकरणाद्रम्यते. At the other hand, the Southern variant उपसमस्तमपि is indispensable on account of the form पादुम् in the preceding Sûtra. Again, in the commentary Dh. Sû. I, 2, 37 the reading सीरवाहायकृता रज्जुः "a rope made for an ox dragging the plough" is plainly a mislection for सीरवाहयोक्तरज्जुः "the rope of the yoke of the plough-dragger," caused by a badly formed एयक्त्र with the *prishthamâtrâ*. The grammatical remark तमालादण् is entirely out of place and makes no good sense, as little as the following तमालसंज्ञी, where clearly the real explanation regarding the tree mentioned in the Sûtra, has been lost.* Further, the omissions in the notes on Dh. Sû. I, 11, 1 and 6 have been evidently caused by the circumstance that in the former the phrase समदोषमहरनध्यायः occurs twice, and in the latter the sentence न तत्तदहरधीयते. Finally, it is not difficult to see that the version of the remarks on Dh. Sû. I, 11, 3 is better in the Grantha MSS. than in the Northern ones. But it is interesting to observe that the corrupt readings कुमार and अल्पकील्ये occur already in some of the former. This fact indicates that the corruption of Haradatta's text must not be laid solely to the charge of the Dekhanî Pandits. And there are many other points which confirm this view.

With respect to the cases, where one or two Grantha MSS. side with the Devanâgarî copies, it will suffice to note that the frequent discrepancies of the commentary in G. U¹ appear to be due to intentionally made abbreviations, and that the rarer devia-

* With the form तामली compare ताम्बली Gobhila Gri. Sû. II. 10, 10, which, according to the commentary, means "hempen."

tions in G. U.^{2,3} probably have been caused either by negligence or by the adoption of different readings in the text of the Sūtras. Under the circumstances stated, the extracts had to be corrected for the present edition according to the Grantha copies, and especially according to G. U.¹ and G. U.³, which show not so many clerical mistakes as the very badly written G. U.². Wherever these MSS. unanimously oppose those in Devanāgarī characters, their readings have been adopted. In case they differ, and one agrees with the Devanāgarī copies, the version of the latter has been retained. But in the more important cases of this kind the *variæ lectiones* of the Grantha MSS. have been given in the notes.

CORRECTIONS OF THE TEXT OF THE DHARMA SŪTRA.

Page	xi, line 6, for °शलल्यौ	read शल्यौ
„ 5 „ 12 „	कषायं	„ काषायं
„ 54 „ 4 „	धर्मग्रहाङ्ग	„ धर्मग्रहाङ्ग न.
„ 69 „ 15 „	दत्त्वा वहेरन्	„ दत्त्वावहेरन्.
„ 70 „ 1 „	प्रोपयित्वा वहेरन्	„ प्रोपयित्वावहेरन्.
„ 102 „ 19 „	कषायं	„ काषायं.

EXTRACTS

FROM

HARADATTA'S COMMENTARY CALLED UJJVALÂ.

PRAŚNA I. PĀṬALA 1. KHANDIKĀ 1.

प्रणिपत्य महदिव हरदत्तेन धीमता ।

धर्माख्यप्रश्नयोरिषा क्रियते वृत्तिरज्ज्वला ॥

१. अथशब्द आनन्तर्ये । अतःशब्दो हेतौ । उक्तानि धौतानि गार्ह्याणि कर्माणि तानि च वक्ष्यमाणान्धर्मानपेक्षन्ते । कथम् । आचान्तेन कर्तव्यं शुचिना कर्तव्यं पवित्रपाणिना कर्तव्यं यज्ञोपवीतिना कर्तव्यमिति वचनादाद्यमनशौचादीन्यपेक्षन्ते । संध्याहीनोऽशुचिर्निर्व्यमनर्हः सर्वकर्मणीति वचनात्संध्यावन्दनम् । एवमशुचिकरनिर्वेषाः । द्विजातिकर्मभ्यो हानिः पतनमिति [गौ० ध० शा० २१,४] वचनाद्ब्रह्महत्यादिमायश्चित्तान्यपि । एवमन्येष्वपि यथासंभवमपेक्षा द्रष्टव्या । अतस्तदनन्तरं सामयाचारिका-न्धर्मान्याख्यास्यामः । पौरुषेयी व्यवस्था समयः । स च त्रिविधः । विधि-नियमः प्रतिषेध इति । तत्र प्रवृत्तिप्रयोजनो विधिः संध्योश्च बहिर्भ्रामा-दासनं वाग्यतश्चेत्यादिः [१,३०,८] निवृत्तिप्रयोजनावितरौ । प्राङ्मुखोन्नानि भुञ्जीतिति नियमः (१,३१,१) क्षुद्रपपातार्था भोजने प्रवृत्तिः । शक्या च यत्किंचिद्दिग्मुखेनापि भुञ्जानेन क्षुद्रपहन्तुम् । तत्र नियमः क्रियते प्राङ्मुख एव भुञ्जीत न दक्षिणामुख इति । परिसंख्या नियमस्यैव क्रियानपि भेदः । एवं द्रव्यार्जने रागात्प्रवृत्तं प्रति नियमो याजनाध्यापन-प्रतिप्रहरेण ब्राह्मणो द्रव्यमर्जयेन्न कृषिवाणिज्यादिनेति । ब्राह्मणस्य गोरिति पदोपस्पर्शनं वर्जयेदित्यादिः [१,३१,६] प्रतिषेधः । समयमूला आचाराः सामयाचारास्तेषु भवाः सामयाचारिकाः । एवभूतान्धर्मानिति । कर्मजन्यो-भ्युदयानिःश्रेयसहेतुरपूर्वाण्य जगत्तुणो धर्मस्तद्देतुभूतं कर्म । व्याख्यान-भेदेन द्वयाख्यानम् । तत्र विधिषु तावद्विधेयानुष्ठानाद्धर्म इति नास्ति निष-

तिपत्तिः । नियमेष्वापि नियमानुष्ठानाद्धर्मः प्रतिषेधेष्वपि नञर्थानुष्ठानाद्धर्म इति केचित् । अत एव धर्मानित्यविशेषेणाह । अन्ये तु विधिष्वेव धर्मः । इतरयोस्तु विपरीतानुष्ठानाद्धर्मः केवलं न तु विषयाननुष्ठानात्काश्चिद्धर्मः । न ह्यप्रतिगृह्यन्नपिबन्सुरां धार्मिक इति लोके प्रसिद्धः । सूत्रेपि धर्मग्रहणम-धर्मस्याप्युपलक्षणमिति स्थितिः ॥

२. किं नु भोः समयो यदि प्रमाणमिदमपि प्रमाणं भवितुमर्हति । धैत्यं वन्देत स्वर्गकामः । प्रागेव भुञ्जीत । केशां हुञ्चेत् । तिष्ठन्भुञ्जीत । न स्नायादिति । तत्राह । धर्मज्ञेत्यादि ॥ न ब्रूमः समयमात्रं प्रमाणमिति । किं तर्हि । धर्मज्ञा ये मन्वादयस्तेषां समयः प्रमाणं धर्माधर्मयोः । कथं पुनरिदमवगतं धर्मज्ञा मन्वादयो न बुद्धादय इति । यद्युच्येत न बुद्धादीना-मतीन्द्रिये धर्मे ज्ञानं संभवतीति तन्मन्वादिष्वपि समानम् । अथ तेषां धर्म-ज्ञानातिशयादतीन्द्रियेपि ज्ञानं संभवतीति तद्बुद्धादिष्वपि समानम् । यदाहुः ।

सुगतो यदि धर्मज्ञः कपिलो नेति का प्रमा ।

तावुभौ यदि धर्मज्ञौ मतिभेदः कथं तयोरिति ॥

३. वक्तव्यो वा विशेषः । तत्राह । वेदाश्च । चोवधारणे । वेदा एव मूलप्रमाणं धर्माधर्मयोः । न च नित्यनिर्दोषेषु वेदेषूक्तोपालम्भसंभवः । स्वतः-प्रमाणस्य हि शब्दस्य न वक्तृदोषनिबन्धनमप्रामाण्यम् । तदिहास्मदादीनां धर्मज्ञसमयः प्रमाणं धर्मज्ञानां तु वेदाः प्रमाणम् । (.....) ॥

४. ब्राह्मणाद्याश्चत्वारो वर्णसंज्ञकाः । ते च सामयाचारिके धर्मरधिक्रि-यन्ते । चतुर्णामेवोपदेशेपि पुनश्चतुर्ग्रहणं यथाकथंचिच्चतुर्वन्तर्भूतानामपि ग्रहणार्थम् । ततश्च ब्राह्मणः क्षत्रियो वैश्य इति बोधायनादिभिरुक्तानाम-नुलोमज्ञानामत्र ग्रहणं मतम् । (.....) ॥

६. ....उपायनमुपनयनम् । ..... तस्मादुष्टकर्मप्राप्ति-पेधार्थं सूत्रम् । यथा शास्त्रान्तरे । द्विजातिकर्मभ्यो हानिः पतनमिति [गौ० ध० शा० २१, ४] अप्रतिषेधे तु दुष्टकर्मणामप्यधिकारो भवत्येव फल-वन्ति च कर्माणीत्यभिधानात् । क्रियत इति कर्मेति निर्वचनात् । प्रागुपनय-नात्कामचारभक्ष इति गौतमस्मरणम् [२, १] ब्रह्महत्यादिमहापातकव्यति-रिक्तविषयमित्यनुपेतस्यापि दुष्टकर्मत्वसंभवाददुष्टकर्मणामुपनयनमित्यु-क्तम् । शूद्रप्रतिषेधस्तु प्राप्तानुवादः ॥

१०. अनेकवेदाध्यायिना वेदत्रतवदुपनयनमापि प्रतिवेदं भेदेन कर्तव्यमिति प्राप्त उच्यते ॥ सर्वेभ्य इत्यादि । त्रिभ्य एव तु वेदेभ्यः पादं पादमद्वदुहत् । तदित्यूचोस्या सावित्र्याः परमेष्ठ्यी प्रजापतिरिति मनुः (२ । ११ ।) ततश्चोपनयनवत्सावित्र्यनुवचनम् । तन्मुखेन सर्वे वेदा अनूक्ता भवन्ति । अतो गृह्यमाणविशेषत्वादेकमेवोपनयनं सर्वार्थम् । अस्मिन्नर्थे ब्राह्मणमापि भवति । ब्राह्मणमेव वा पठितमाथर्वणस्य वेदस्य पृथगुपनयनं कर्तव्यम् । तथा च तत्रैव श्रुतम् । नान्यत्र संस्कृतो भृग्वङ्गिरसोधीयीतेति ॥

११. अविच्छिन्नवेदवेदिसंबन्धे कुले जन्माभिजनः । पाङ्गिरङ्गैः सह यथावदर्थज्ञानपर्यन्तमधीतो वेदो विद्या सर्वासंभवे वेद एव वा । ..... ॥

१२. तस्मिन्नेवोपनेतरि विद्याकर्म विद्याग्रहणं कर्तव्यमान्तगा समाप्तिः । अविप्रतिपन्ने धर्मेभ्यः । यद्यसावाचार्यो धर्मेभ्यः प्रच्युतो न भवति । प्रच्युते तस्मिन्नसंपर्काहैन्यतो विद्याकर्म भवत्येव । येषां चाचार्यकरणाविधिप्रयुक्तमध्ययनं तेषामेतज्ज्ञापपद्यते । कथमुपनीयाध्यापनेनाचार्यकं भावयेदिति सकृदुपनीतस्य माणवकस्य न पुनरुपनयनसंस्कारः संभवतीति तं कथमन्योऽध्यापयेत् । एतेन मध्य आचार्यमरणे तद्वृत्तमध्ययनं नाचार्यान्तरात्संभवतीति द्रष्टव्यम् ॥

१७. आकारोभिविधौ । अनत्ययोनतिक्रमः स एवानात्ययः ॥ यादृच्छिको दीर्घः । आहो वा प्रयोगः । प्रकरणादुपनयनस्येति गम्यते । यथा व्रतेषु समर्थः स्यात्तथैतावान्कालः प्रतीक्ष्यः । पूर्वमेव तु सामर्थ्ये सत्यष्टमवर्षादितिक्रमे वक्ष्यमाणं प्रायश्चित्तमेव भवति । एवं षोडशादिभ्य ऊर्ध्वं कियन्तं कालमसमर्थानां पश्चात्सामर्थ्ये सति प्रायश्चित्तं भवत्येव ॥

२८. यस्य यः सावित्र्याः काल उक्तस्तदतिक्रमे त्रैविद्याकम् । ज्यवयवा विद्या तामधीयते ये ते त्रैविद्यास्तेषामिदं त्रैविद्याकम् । गोत्रचरणादुब् [पा० ४, ३, १२६] । चरणाद्धर्माग्नाययोरिति बुब् । एवंभूतं ब्रह्मचर्यम् । अग्निपरिचर्यामध्ययनं शुश्रूषामिति परिहाप्य सकलं ब्रह्मचारिधर्मं चरेत् । ... ॥

३०. .... शक्तस्य त्रिषवणमशक्तस्य यथाशक्ति ॥

३२. यस्य माणवकस्य पिता पितामहश्चानुपेतौ स्यातां स्वयं च ते तथाविधास्ते माणवका ब्रह्महसंस्तुता ब्रह्महण इत्येव संकीर्तिता ब्रह्मवादिभिः । अतस्तस्मिंस्तच्छब्दप्रयोगस्तद्धर्मप्राप्त्यर्थः । ..... ॥

PĀṬALA 1. KHANDIKĀ 2.

६. .... प्रपितामहादि प्रपितामहादारभ्य प्रपितामहः पितामहः
पिता स्वयं च ।..... ॥

७. गृहमेधो गृह्यशास्त्रं गृहस्थधर्मो वा । नाध्यापनं कृत्स्नस्य वेदस्य
किंतु गृह्यमन्त्राणामेव ॥

१३. .... पादेनोनं पादूनम् । पररूपं शकन्धादित्वात् । पदत्रिंश-
द्वर्षाणि प्रतिवेदं नव ॥

१४. ऊनमित्युपसंमस्तमप्यपेक्ष्यते । चतुर्विंशतिवर्षाणि प्रतिवेदं षट् ॥

१५. पादैरूनमिति प्रकरणाद्गम्यते । द्वादश वर्षाणि प्रतिवेदं त्रीणि ॥

१६. अवरार्थशब्दोवरमात्रेत्यास्मिन्नर्थे वर्तते । द्वादश वर्षाण्यवरमात्रा
यथा भवति तथा ब्रह्मचारिणा गुरुकुले वस्तव्यम् ..... ॥

१७. ब्रह्मचारिविद्यार्थशब्दयोरर्थ उक्तः । यो ब्रह्मचारी विद्यार्थो भवति न
तेन दिवसमात्रमपि परस्य समीपे वस्तव्यमाचार्यसमीप एव वस्तव्यमित्युक्तं
भवति । विद्यार्थस्येति वचनान्नैष्ठिकस्य कदाचिदन्यत्र वासेपि न दोषः । यद्वा
भोजननिवृत्तिरेवोपवासः परलोकार्थमुपवासः परोपवासः स विद्यार्थस्य
न भवति नैष्ठिकस्य न दोष इति । अत्र पक्ष आहिताग्निरनङ्गानित्यादि
(२, ९, १३) विद्यार्थब्रह्मचारिविषयम् ..... ॥

२१. .... अधःशब्दस्य सवर्णदीर्घत्वं छान्दसमपपाटो वा ।..... ॥

२२. अनुदेदयं श्राद्धान्नं देवतार्थं बोद्धिष्ठं तत्र भुञ्जीत ॥

२६. उपचारक्रिया केलिः स्पर्शो भूषणवाससाम् ।

एकशय्यासनक्रीडा चुम्बनालिङ्गने तथा ।

इत्यादेः सर्वस्योपलक्षणं मेथुनग्रहणम् ॥

२७. क्षापा शोभोत्सन्ना यस्य स उत्सन्नक्षायः । एवंभूतो भवेत् । वक्ष-
णादिना मुखादिकमुज्ज्वलं न कुर्यात् ॥

२८. विना शिरसा मुखार्थमुष्णोदकादिना शरीरं न प्रक्षालयेत् ॥

२९. यानि भूवपुरीषाद्यशुचिलिप्तान्यङ्गानि तानि कामं मृदादिभिः
प्रक्षालयेद्यावद्ग्रन्थो लेपश्चापैति । तदपि गुरोरसंदर्शो यत्र स्थितं गुरुर्न पश्य-
ति । तत्राचार्यप्रकरणे गरुग्रहणात्पिशिदादीनामपि ग्रहणम् ॥

¹ G. U¹:--कतन्तावत् ; G. U²:--कतन्तावत् but, see the Vārttika on Pāṇ. vi. 1. 94.

² G. U¹. प्रक्षालयेद्यावद्ग्रन्थो विना शोभोत्सन्नोदकादिना न प्रक्षालयेत् ॥

३०. स्नाने प्राप्ते न स्थापमानः स्नायात् । किंतु दण्डवत्प्रवेत् । स्नानीयैर्द्रव्यैर्मलापकर्षणं स्थाप्य जले क्रीडा वा । अपर आह । अङ्गानि न प्रक्षालयतीत्या समावर्तनान्नित्यस्नानस्य प्रतिषेधः । प्रक्षालयति त्वशुचिलिप्तानीति नैमित्तिकस्नानविधिः । नाप्सु स्थापमानः स्नायादिति तत्रैव स्थाप्यप्रतिषेध इति ॥

३१. सर्वानेव केशाञ्जटां कृत्वा त्रिभृत्यादिति ॥

३२. मुञ्जानां विकारो मौञ्जी । त्रिवृत्तिगुणा । एवंभूता ब्राह्मणस्य मेखला भवति । सा च शक्तिविषये शक्तौ सत्यां दक्षिणेनावृत्तानां प्रदक्षिणवृत्तानां कर्तव्या । तद्वित्तार्थे गुणभूतानामपि मुञ्जानामेतद्विशेषणम् ॥

३५. अथवायोमिश्रा । कचित्कालायासेन बद्धा मौञ्जी मेखला भवति राजन्यस्य ॥

३६. अविहर्णाद्युः कम्पलप्रकृतिस्तरसंयन्धिन्यूर्णावी । तत्कृतं सूत्रमावीसूत्रम् । ..... ॥

३७. सैरी सीरबाहयोत्तरञ्जुः । तमलो मुलोदकसंज्ञो वृक्षस्तस्य त्वचा प्रथिता तामली ॥

३८. ....वाक्षो यज्ञियस्य वृक्षस्य विकार इति कल्पान्तरे । पूर्वी विधिर्वर्णसंयुक्तः । अयं तु सर्वसाधारणः । अत्र च सामयाचारिक एव दण्डविधिः सर्ववर्णार्थः सन्निहानूद्यते नैय्यग्रोधादिषु मन्त्रमापणार्थम् । अन्यथा पलाशस्यैव मन्त्रेणादानं स्याच्छूणीमन्येषाम् । सुश्रव इत्यस्य पालाशस्याभिधानत्वात् ॥ देवा वै ब्रह्मन्नवदन्त तत्पर्ण उपाश्रिणोत् सुश्रवा वै नामेति.....इति गृह्यवृत्तौ ॥

३९. वस्यते कौपीनमाच्छाद्यते येन तद्वासः । तद्वक्ष्यते ॥

४०. शणस्य विकारः शाणी पटो । क्षुमातसो तस्या विकारः क्षौमम् । श्वेतपटाल्यो वासीविशेष इत्यन्ये । अजिनं यस्य कस्यचिन्मध्यस्य पशोः । त्रीण्येतानि वर्णानुपूर्व्येण वासांसि ॥

४१. एक आचार्या वस्त्रं च धार्यमुपदिशन्ति । वस्त्रं कार्पासं तच्च कापायं कपायेण रक्तं ब्राह्मणस्येत्यर्थाद्भूम्यते इतरयोर्वदयमाणत्वात् ॥

^१ सीरे बाहयोत्तरं रञ्जुः । तमलो मुलोदकं G. U^१, रञ्जुः । तमरसंज्ञो G. U^२.

^२ See Āpast. Gri. Sā. p. 68 ed. Winternitz; the Grantha copies of the Commentary say simply गृह्य मतम् ॥

PĀṬALA 1. KHANḌIKĀ 3.

२. हरिद्रया रक्तं हारिद्रम् । एतान्युत्तरीयाणि ॥

३. वस्ताजिनमिति वक्ष्यमाणत्वादिहाप्यजिनमिति गम्यते । अजिनं त्वेवोत्तरं धारयेदित्युपनयनप्रकरणे [१, ३, १०] यदजिनं धार्यमुक्तं तद्धारिणं ब्राह्मणस्य । हरिणो मृगस्तस्य विकारो हारिणम् । ऐण्यं वा कृष्णम् । एणी मृगी तस्या विकार ऐण्यम् । एण्या ढङ् [पा० ४, ३, १५९] द्विविधा एण्यः कृष्णा गौराश्च । ततो विशेष्यते कृष्णमैण्यमिति ॥

४. अस्मिन्पक्षे विशेष उच्यते ॥ कृष्णमित्यादि ॥ कृष्णं चेद्विभृयाद्धारिणं ततस्तस्मिन्नुपस्तीर्णे नासीत् न शयीत् । अयं तावदर्थः । शब्दनिर्वाहस्त्वसावासनशायीत्यत्र कृतः ॥

५. रुरुर्विन्दुमान्मृगः ॥

७. अविरूर्णायुः । स एवाविकः । तस्य चर्माविकम् । तत्सर्वेषां वर्णानाम् । तस्य हारिणादिभिर्विकल्पः ॥

८. अयमप्याविक एव । प्रावरणमेव सर्वेषाम् । कापायं चैके वस्त्रमुपदिशन्ति (१, २, ४१) इत्यारभ्य वासांस्यजिनानि च विहितानि ॥

९. तत्र कामवशेन विशेषमाह ॥ ब्रह्मवृद्धिमित्यादि ॥ ब्रह्मवृद्धिर्ब्राह्मणवृद्धिः । क्षत्रवृद्धिः क्षत्रियवृद्धिः ॥

१०. अथ स्वपक्षमाह ॥ अजिनमित्यादि ॥ उत्तरमुत्तरीयं तदजिनमेव धारयेत् ॥

१२. व्यूतादिस्थानं सभा । उत्सवादिषु समवायः समाजः । ताः सभाः समाजाश्च ताच्छील्येन न गच्छेत् । यदृच्छया गमने न दोषः ॥

१३. जनवादः परीवादो लोकवार्त्ता वा ।.....॥

१५. येषु प्रदेशेषु गुरुरुदाचरति पौनःपुन्येन चरति तेषु स्वैरिक्माणि मैत्रप्रसाधनादीनि न कुर्यात् ॥

१७. मृदुः क्षमावान् ॥

१८. इन्द्रियाणामसद्विषये प्रवृत्त्यभावः शमस्तद्वान् ॥

१९. विहितेषु कर्मस्वग्लानिर्दमस्तद्वान् ॥

२१. लब्धे नष्टे मृते वा धृतावेवावस्थितः स्यात् । न हृष्येन्न विपीदेत् ॥

२२. उत्साहसंपन्नः । ग्लानिस्तस्य क्त्स्नुः [पा० ३, २, १३९] । तत्रानुस्वारश्छान्दसोपपाठो वा ॥

२४. परभाग्यात्संतापोसूया तच्छीलौ न भवेत् ॥

२५. अपपात्राः प्रतिलोमा रजकादयः । अपगतानि हि तेषां पात्राणि पाकाद्यर्थानि चतुर्भिर्वर्णैः सह । अभिशस्तान्वक्ष्यति । अथ पतनीयानीत्यादिना [१, २१, ७] । तानुभयान्वर्जयित्वान्यत्र भिक्षेत ..... सायं प्रातरिति वचनाच्च सायं गृहीतेन प्रातराशौ चापि प्रातर्गृहीतेन सायमाशः ॥

२६. अथ भिक्षाप्रत्याख्यानं निन्दितुं ब्राह्मणमाकृष्यते ॥ स्त्रीणामिति ॥ व्याख्यातः समाहितो ब्रह्मचारी । याभिः स्त्रीभिर्भिक्षा प्रत्याख्यायते तासां प्रत्यावक्षणाणां स्त्रीणामिष्टं यागैरर्जितं धर्मं दत्तं दानेनार्जितं हुतं दर्विहो-मैर्गार्ह्यैरर्जितं सर्वमेव धर्मं वृङ्क्ते आच्छिनन्ति । यस्मादेवं तस्माद् ब्रह्मचारि-संघं चरन्तं न प्रत्यावक्षीत । उहवा इति निपातो वाक्यालंकारार्थः । अपि-हशब्दौ कदाचिदित्येतमर्थं द्योतयतः । एषु संगीभूतेषु ब्रह्मचारिषु कदा-चिदेवंविधः समाहित एवमवतः । अथ ब्रह्मचर्यविधिरित्यारभ्य [१, १, १८] यानि व्रतान्युक्तानि तद्वान् ब्रह्मचारी स्यात् । संभावनायां लिङ् । ..... ॥

२७. भिक्षाणां समूहो भैक्षम् । न तद्विद्वाभासेनोच्छिष्टं मन्तव्यम् । किंतु दृष्टश्रुताभ्यामेव । दृष्टमात्मनः प्रत्यक्षम् ॥ श्रुतमाप्तोपदेशः । ताभ्यामेव तदुच्छिष्टं मन्तव्यम् । अयमंशः प्रस्तानुवादः पूर्वमंशं विधातुं यथा नानुवपदकरोत्यपि बोधांश्चानुवपदकुर्यादिति ॥

२४. तैः स्वकुलैः सह विप्रवासेन्येभ्योपि श्रोत्रियेभ्यः प्रभूयात् । ..... ॥

२५. आत्मा प्रयोजनं प्रयोजको यस्य स आत्मप्रयोजनः । एवंभूतो भिक्षां न चरेत् । आत्मायै न चरेदित्यर्थः । अस्य प्रयोजनम् । यदा श्रोत्रिया अपि न लभ्यन्ते तदा श्रोत्रियो भिक्षादग्रां कृत्वा भूञ्जीतेति वक्ष्यमाणमश्रो-त्रियेति यथा स्यादिति ॥

२६. अमत्रं भोजनपात्रं भुक्त्वेति संनिधानात् । तस्त्वयमेव प्रक्षालयीत प्रक्षालयेत् । भिक्षापात्रस्य त्वन्येनापि प्रक्षालने न दोषः । उभयोरपि पात्र-योर्ग्रहणमित्यन्ये ॥

४०. आर्यस्त्रैर्वर्णिकस्तस्मा अनुपनीताय पर्यवदध्यात्सर्वमेकस्मिन्पात्रे-वधाय तत्समीपं भूमौ स्थापयेत् ॥

४१. अन्तर्धानमन्तर्धिः । सोस्यास्तीति ग्रीहादिस्त्रादिनिः [पा० ५. २,

११६] । अन्तर्धी दासः । अन्तर्हितं हि तस्य गूढत्वमाशौचेषु स्वामितु-
ल्यत्वात् । प्रकरणाच्चाचार्यस्येति गम्यते । आचार्यदासाय गूढाय पर्यवद-
ध्यादित्यर्थः ॥

४२. यदि शिष्य आचार्यार्थमात्मार्थं वा प्रोषितः स्यात्तदा भैक्षार्त्तिकचि-
दादायाग्नौ कृत्वा प्रक्षिप्य शेषं भुञ्जीत । श्रोत्रियाणामसद्भावेन्येभ्योपि
श्रोत्रियेभ्यः [सू० ३४] इत्येतत्तु न भवति । यदि स्यात्तत्रैवायं प्रब्रूया-
त्तदभावेग्नौ कृत्वा भुञ्जीतेति । यद्यपि तत्राचार्यस्य विप्रवासः प्रकृतस्त-
थापि न्यायसाम्याच्छिष्यस्यापि प्रवासो भविष्यति ॥

४३. भैक्षं हविषा हविष्ट्वेन संस्तुतं संकीर्तितम् । तत्र तस्मिन्हविष्याचार्यो
देवतार्थं देवताकार्यं तत्प्रीत्यर्थत्वात्तस्य ॥

४४. तस्य जाटराग्नौ हूयमानत्वात् ॥

PĀṬALA I. KHANḌIKĀ 4.

१. अनुवादेषु सर्वत्र विधिः कल्प्यते । तं भोजयेत् । भोजयित्वा तस्यो-
च्छिष्टं प्राश्नीयात् । प्राश्नातीति अकारपाठश्चान्दसः । शादिति [पा०
८, ४, ४४] श्रुत्वप्रतिषेधात् ॥

२. इडाभक्षणादिस्थानीयमित्यर्थः ॥

३. यदन्यानि द्रव्याणि गवादीनि भिक्षाचरणे लब्धानि समिदादीनि
च स्वयमाहृतानि यथालाभमुपहरति दक्षिणा एव ताः ।.....॥

५. अस्मै शिष्यायाचार्यः श्रुतिविप्रतिषिद्धमुच्छिष्टं न दद्यात् ॥

६. किं पुनस्तत् ॥ यथेति ॥ यथेतिवचनाच्छ्रुतिविप्रतिषिद्धमिति लक्षणतः
प्रतिषेधाच्च क्षारादिग्रहणमेवंविधस्योपलक्षणम् ॥

७. अभ्यङ्गशेषो गन्धशेषो माल्यशेष इत्यादयोपि ब्रह्मचारिणः प्रति-
षिद्धा आचार्येण न देया इत्युक्तं भवति । केचित्तु श्रुतिविप्रतिषिद्धमप्या-
चार्यस्य शेषमुपयुक्तानां दृश्यन्ते पूर्वः पूर्व आचारः प्रमाणमिति वदन्तः ।
तन्निराकरोति ॥

¹ श्रोत्रियाणां संभावे असत्त्वावे - - - सूत्रान्तं G. U¹; श्रोत्रियाणां सत्त्वावे चान्येभ्यो - - - इति
तत्तत्र भवति G. U.²

² Compare also note to the text.

८. अनुमानाय प्रभवतीत्यानुमानिकः । आचाराद्धि श्रुतिः स्मृतिर्यानुमीयते । तस्मादानुमानिकादाचारात्प्रत्यक्षा श्रुतिर्वलीयसी । तद्विरोधे तु नानुमातुं शक्यते । अनुमानमत्राधितमिति न्यायात् । एवं च ब्रुवता ब्रह्मचारिणः क्षारलवणप्रतिषेधः यस्यक्षत्राह्मणमूल इति दर्शितं भवति ॥

९. यद्यपि क्षारलवणादिप्रतिषेधश्रुतेरुच्छिद्यतिरिक्तो विषयः संभवति तथापि संकोचोपि तस्या अविशेषप्रवृत्ताया आनुमानिकादाचारादुक्तः । ननु परस्परविरुद्धा अपि श्रुतय उपलभ्यन्ते । यथा गृह्णाति न गृह्णातीति । तत्किमाचारात्संकोचिकापि श्रुतिर्नानुमीयते । अत आह । दृश्यत इत्यादि ॥ स्यादेवं यद्ययमाचारो गृह्यमाणकारणः स्यात् । गृह्यते तु प्रवृत्तिकारणम् ॥

१०. तत्किम् ॥ प्रीतिरित्यादि ॥ क्षारलवणादिभोजने भुञ्जानस्य प्रीतिर्भवति । ततश्च यत्र तु प्रीत्युपलब्धतः प्रवृत्तिर्न तत्र शास्त्रमस्तीति न्यायात् संकोचिका श्रुतिरनुमीयत इति ॥

१२. यदि तयोर्धर्मादिप्रतिपत्तिरपायो भवति ततो न भोज्यम् । यद्वा भुञ्जानस्य ब्रह्मचारिणो यदि धर्मविप्रतिषेधो भवति मधुमांसादिमिश्रितत्वेन ततो न भोज्यमिति ॥

१४. .... अधोनिधानमाचार्यस्य पुत्रादिषु बालेषु पतनशङ्कया । अपर आह । आत्मनः समिदाधानार्थमेवाहरणमिति । उक्तं हि गृह्ये । एवमन्यस्मिन्नपि सदारण्यादेधानाहृत्येति [गृ० सू० ११, २४] । तदनुवादेनाधोनिधानमत्र विधीयते । दृष्टार्थमदृष्टार्थं चेति ॥

१५. .... समिद्धार इति । अण् कर्मणि चेति (पाणि० ३, ३, १२) तुमर्थेणप्रत्ययः ॥

१६. परिसमूहनं परितो मार्जनम् । विप्रकीर्णस्याग्ने राशीकरणमित्यन्ये । यथोपदेशं यथा गृह्य उक्तं तथा समिध आदध्यात् । गृह्ये विहितमपि समिदाधानं विधीयते सर्वाचरणार्थं सायं प्रातरित्यादिकान्विशेषान्वक्ष्यामीति वा ॥

१८. समिदाधानेन समिद्धमग्निं पाणिनैव परिसमूहेन समूहन्या । समूहनी संमार्जनी दर्भनिर्मिता वेदाकृतिराचारात् ॥

१९. .... यथाकामस्य भावो याथाकामो । व्यजन्तत्वादीकारः ॥

२०. अग्निपरिचर्यायां परिसमूहने परिपेचने च यदुपयुक्तमुदकं तच्छेषेण वृथाकर्माण्यदृष्टप्रयोजनरहितानि पादप्रक्षालनादीनि न कुर्वीत ।.....॥

२१. पाणिसंक्षुब्धं पाणिना संक्षोभितं तेनोदकेन नाचमेत् । इदं तडागादिषु स्वयमाचमने । यदापर आचामयति तदैकेन पाणिना यदावार्जितमुदकं तेनापि नाचामेत् । किंतूभाभ्यां हस्ताभ्यां करकादि गृहीत्वा यदावार्जितमुदकं तेनाचामेत् । एवं च स्वयं वामहस्तेनावार्जितेनापि नाचामेत् । अलायुपात्रेण नालिकेरजेन वैणवेन ताम्रमयेन वा स्वयमाचमनमाचरन्ति शिष्टाः ॥

२२. पूर्वमदिवास्वापो [१, २, २४] इत्यनेन दिवास्वापः प्रतिपिद्धः । अनेन रात्रावपि यदाचार्यो न स्वपिति तावन्तं कालं स्वापः प्रतिपिध्यते । स्वप्नकथनं वर्जयेदित्येके ॥

२३. अथ स्वप्नस्य प्रकृतत्वात्स्वप्नानन्तरं ब्राह्मे मुहूर्त उत्थायेत्यर्थः । अहरहर्नित्यमाचार्य गोपायेद्रक्षेत् । किं दण्डादि गृहीत्वा नेत्याह । धर्मार्थयुक्तैः कर्मभिः । धर्मयुक्तानि कर्माणि समित्युपपन्नकुशाहरणादीनि । अर्थयुक्तानि युग्यपासाहरणादीनि ॥

२४. स ब्रह्मचारी यावदुत्थानादस्य यावच्च संवेशनादेवमाचार्यं गुम्वा संविशाञ्छयन् भजन्धर्मगोपायमाजुगुपमहमितीमं मन्त्रं ब्रूयात् । धर्मं गोपायतीति धर्मगोपाय आचार्यस्तमाजुगुपमहमाभिमुख्येन रक्षितवानस्मि । इदानीं तु संविशानीति मन्त्रार्थः । अपर आह । हे धर्म मां गोपाय रक्ष । आजुगुपमहमाचार्यमेतावन्तं कालमिति ॥

२७. प्रसह्य वा स्वयं निवर्तयेत्पित्रादिभिर्वा निवर्तयेत् ॥

२८. .... जघन्यशब्दः पश्चादर्थः ।..... प्रयोजनमुपनयने मा सूपुपथा इति संशासनस्यायमर्थः । न स्वापस्यात्यन्ताभाव इति । अथ-शब्दश्च वाक्योपक्रमे ॥

२९. .... प्राणिहितात्मा प्रकर्षेण निहित आचार्यकुले स्थापित आत्मा येन स तथोक्तः । प्रकर्षश्चान्ततस्तत्रैव शरीरन्यासः । ..... अस्वैवंविधस्य ब्रह्मचारिणोवैव ब्रह्मचर्याश्रमे सर्वाणि फलवन्ति ज्योतिष्टोमादीनि कर्माण्यवाप्तानि भवन्ति । तत्फलावाप्तिरेव तदवाप्तिः ।..... तदेवं नैष्ठिकब्रह्मचारिविषयमिदं सूत्रम् ॥

PĀṬALA II., KANḌIKĀ 5.

१. आचार्याधीनः स्यादित्यादयो नियमा ये निर्दिष्टा अस्मिन्ब्रह्मचारिप्रकरणे तपःशब्दस्तेषु द्रष्टव्यो न कृच्छ्रादिषु ॥

२. तेषां नियमानामतिक्रमे विद्याकर्म विद्याग्रहणं ब्रह्म निःस्रवति गृहीतं वेदं निःसारयत्येतस्मान्त्रियमातिक्रमेणाध्येतुः पुरुषात् । न केवलमेतस्मार्त्तिकं तर्हि सहापत्यात् । अपत्येन सह वर्तत इति सहापत्यः । अपत्यादपि ब्रह्म निःसारयति । यद्यप्यपत्यं नियमातिक्रमकारि न भवति तथापि पितुर्दोषादेव ततोपि ब्रह्म निःसारयति । नियमातिक्रमेण विद्याग्रहणं कुर्वतः पुरुषात्सहापत्याद्गृहीतं ब्रह्म निःसारयतीति ब्रह्मयज्ञादिपुण्ययुज्यमानमप्यकिंचित्करं भवतीत्यर्थो विवक्षितः । स्रवतेः सकर्मकस्य प्रयोगो भाष्ये दृष्टः स्रवत्युदकं कुण्डिकेति । अपर आह । तदतिक्रमे विद्याकर्म नियमातिक्रमेण विद्याग्रहणं न कर्तव्यम् । कुतः । यतो निःस्रवति ब्रह्म निःसरतीत्यर्थः । शेषं समानम् । विद्याकर्म च निःस्रवति ब्रह्म च निःस्रवतीत्यन्ये । कुर्वत इति बाध्याहार्यम् । तदतिक्रमे विद्याकर्म कुर्यतो ब्रह्म निःस्रवतीति ॥

३. कर्तृशब्देन श्रद्धाभिधायिना नरको लक्ष्यते । ..... ॥

४. .... अवर्णवर्वाचीनेषु कलियुगवर्तिषु । ऋषयो न जायन्ते मन्त्रदृशो न भवन्ति नियमातिक्रमस्येदानीमवर्जनीयत्वात् ॥

५. कथं तर्ह्यद्यतना अतिक्रामन्तोपि नियमानल्पेनैव यज्ञेन चतुरो वेदान्गृह्णन्ति । युगान्तरे सम्यगनुष्ठितस्य नियमकर्मणः फलशेषेणेत्याह । श्रुतपर्य इत्यादि ॥ पुनः संभवः पुनर्जन्म ॥

६. अवोदाहरणम् ॥ यथा श्वेतकेतुः ॥ श्वेतकेतुर्ह्यल्पेन कालेन चतुरो वेदाञ्जग्राह । तथा च ऋग्वेदोऽप्यम् [६, १, १] ।

श्वेतकेतुर्ह्यारुणेय आस तै ह पितोवाच । श्वेतकेतो वस ब्रह्मचर्यं न वै सोम्यास्मरकुलीनोनूद्य ब्रह्मवन्भुरिव भवतीति ॥ स ह द्वादशवर्ष उपेत्य चतुर्विंशतिवर्षः सर्वावेदानधीत्य गङ्गामनानूचानमानी स्तब्ध एवासेति ॥

७. अब्रह्म पि । पररूपं कर्कन्धुवन् । अपरकारलोपो वा पिहितपितृदा-

दिवत् । वेदव्यतिरिक्तमपि यत्किञ्चिद्विषमन्वादिकं समाहितो नियमवान्भू-
त्वाचार्यादुपयुक्ते गृह्णाति तस्मिन्वेदव्यतिरिक्ते ब्रह्मवदेव फलं भवति ॥

९. यैरनुष्ठितैर्गुरुः प्रसीदति तानि गुरुप्रसादनीयानि पादप्रक्षालनादीनि
कर्माणि । स्वस्त्योक्त्यविनाशि नाम तत्प्राप्तिसाधनं स्वस्त्ययनम् । तच्च
त्रिविधं दृष्टार्थमदृष्टार्थमुभयार्थं चेति । दृष्टार्थं बाहुनदीतरणादिनिषेधः ।
अदृष्टार्थं क्षारादिनिषेधः । उभयार्थं भिक्षाचरणादि । अध्ययनसंवृत्तिरधीतस्य
वेदस्याभ्यासः ॥

११. .... उक्ता सिद्धिः । अथो यत्किञ्च मनसति (सू० ५)
अत्रोक्तानां पुनर्वचनमादरार्थम् । ... ॥

१२. सदा प्रतिदिनं महान्तमपररात्रं रात्रेः पश्चिमे याम उत्तिष्ठेत् ।
उत्थाय च समीपे तिष्ठ-गुरोः प्रातरभिवादमभिवादयिताभिवादयेत् । ... ॥

१४. .... इदं नैमित्तिकं पूर्वं नित्यम् । अथ काम्यम् ॥

१६. .... मध्यसममुदरसमं वैश्यः । ऊरुसममित्यन्ये । नीचैः
प्रादसमं शूद्रः । प्राञ्जलिं यथा तथाभिवादयिताञ्जलिं कृत्वेत्यर्थः । (प्राञ्जलि-
रिति तु युक्तः पाठः ॥

१७. अभिवादनस्य यत्प्रत्यभिवादनं तत्राभिवादयितुर्नामः श्रावणं
कर्तव्यम् । पुनर्कर्तव्यमित्यर्थः । पूर्वेषां वर्णानां शूद्रवर्जितानामभिवाद-
यमानानाम् । प्रत्यभिवादेऽशूद्रे [पा० ८, २, ८३] इति पाणिनीयस्मृतिः ।
तत्र वाक्यस्य टेः [८, २, ८२] इत्यनुवृत्तेः प्रत्यभिवादस्य वाक्यस्यान्ते
नामप्रयोगस्तस्य टेः पुनर् आयुष्मान्भव सौम्या ३ इति प्रयोक्तव्यः ।
स्मृत्यन्तरवशान्नान्नश्च पश्चादकारः । आयुष्मान्भव सौम्येति वाच्यो विप्रो-
भिवादाने । अकारस्तस्य नाम्नोन्ते वाच्यः पूर्वोक्षरपुनः ॥ इति मनुः
(२, १२९) आयुष्मान्भव सौम्य देवदत्ता ३ अ इति प्रयोगः । शंभुर्विष्णुः
पिनाकपाणिश्चक्रपाणिरित्यादीनां नामां संशुद्धौ गुणे कृत एचोऽप्रगृह्यस्यादू-
राद्भूते पूर्वस्यार्थस्यादुत्तरस्येदुताविति [पा० ५, २, १०७] अयमपि
विधिर्भवति । अन्ते अकारः । तयोर्प्रावन्ति संहितायामिति [पा० ५, २,
१०८] यकारवकारौ च भवतः । शंभा ३ व । विष्णा ३ व । पिनाकरूपाणा ३
य । चक्रपाणा ३ य । अत्र सूत्रे प्रत्यभिवादाने चेति चकारस्यार्थं न पठ्या-

मः । अपर आह । अभिवादाने प्रत्यभिवादाने च शावनमिति । अस्मिन्नपि पक्षे द्वेनाभिहितत्वाच्चशब्दोऽनर्थक एव । अभिवादाने च शास्त्रान्तरे न कचिद्युतो विहितस्तस्मादनर्थक एव चकार । अनर्थकाश्च निपाता बहुलं प्रयुज्यन्ते ॥

१९. अन्यदा सर्वदा पूर्वोक्तेनैव प्रकारेणाभिवादनमेव । अयमनुवाद उत्तरविवक्षया ॥

२१. .... अधिशब्द उपरिभावे । अधस्ताद्योपरिष्ठाद्याभिमृश्य सकुट्टिकं सगुल्फम् । साङ्गुष्ठमित्यन्ये । उपसंगृह्णीयात् । ... ॥

२२. .... कृत्यानां कर्तरि वा (पा० २, ३, १२) इति कर्तरि पठ्यी ॥

२३. सर्वं च तदहश्च सर्वाहम् । ..... सदा मुमुक्तः सुसमाहितोऽन्यचित्तः । अध्ययनादनन्तरः । अन्तरयतीत्यन्तरः । अध्ययनाद्यथात्मानं पान्तरयति यथाध्ययनं न विच्छिद्येत तथा स्यात् । अध्याये स्वाध्यायकाले । अध्याय इत्यनुवादो मनसा चानध्याय इति विशेषविधानात् । अध्यायेदिति प्रायेण पठन्ति । तत्र तकारोपपाठश्छान्दसो वा ॥

२४. गुरुकर्मसु च तथा मुमुक्तोऽनन्तरश्च स्यात् ॥

२५. अनध्यायकाले च मनसाध्ययनादनन्तरः स्यात् । संदेहस्थानानि मनसा निरूपयेत् । अध्ययनविषयमेव चिन्तां कुर्यात् ॥

२६. .... नाध्यापने स्वयं प्रवर्तयेत् ॥

PĀṬALA II., KANDIKĀ 6.

३. एनमाचार्यं प्रति पादौ न प्रसारयेत् ॥

४. यदा तु गुरुः खट्वायां श्रोते तदा तं प्रति प्रसारणं न दोषायेत्येके मन्यन्ते । स्वपक्षस्तु तत्रापि दोष इति ॥

१०. .... न सोपानस्क आसीदेन्नापि वेष्टितशिराः । अवहितपाणिर्दात्रादिहस्त एवभूतो नासीदेत् ॥

११. अध्वानं प्राप्नोध्वापन्नः । ..... ॥

१२. न चेदाचार्यसमीप उपसीदेदुपविशेत् । यदि तूपविशेदध्वापन्नः कर्मयुक्तो वा न भवेत्तदोपानत्प्रभृतीनि विहायोपविशेत् ॥

१३ यो य देव भजते स तद्वाचनयैवाचार्यमुपासीत । अतिरुथयन् ।
व्यर्था कथा त्रिकथा । तामकुर्वन् । अग्रिमना अग्रिक्षिमना । .. ॥

१५ .. त्रीनो विपर्ययेणेत । .. ॥

१७ अन्यत्र कुड्यादायप्रवितो न स्यात् । कुड्यायप्रवितो नासीत् ॥

१८ यदा द्विप्रस्त्रस्तदान्यतरेण यज्ञोपवीती स्यात् । अपि वा सूत्रमे-
घोपवीतार्थ इति [१, ४, २०] । ण्य कल्पस्तदा न भवति ॥

१९ यदा स्वेकप्रस्त्रो भवति तदाधोनिवीत स्यात् । न तस्य दीर्घ-
स्याप्येकदेशेनोत्तरीये कुर्यात् ॥

२० आमनयोग आमनकल्पना । आसनयोगेन त्रिहित सभाविन आ-
सनयोगत्रिहित । आमनयोगेनासभावित आचार्यं तिष्ठति च स्वयं नामीत ॥

२१ अज्ञयनयोगत्रिहित इति पुराणुसारेण गम्यते । ज्ञयनयोगेनास-
भावित आचार्य आसीने च स्वयं न सविशेष ज्ञयीत ॥

२२ व्यत्ययेन परस्मैपदम् । . ... । चिकीर्षेदिति तु युक्त पाठ ॥

२३ आचार्यव्यतिरिक्ता गुरुचोन्वस्स्थानिन इति स्मार्तो व्यवहार ।
आचार्य श्रेष्ठो गुरुणा तमपेक्ष्यान्वक्स्थानं पदमेवामिति कृत्वास्याचार्य-
स्य सनिधावन्वक्स्थानिन नोपसृद्धीयात् ॥

२४ न चैनमन्वक्स्थानिन गोत्रेणाभिजनकुलादिना कीर्तयेत्सुवीत ॥
भार्गवोय मन्नाकुलप्रसून इति ॥

२५ यद्यप्यसौ तस्याचार्यस्य गुरु स्यात् । मातुलादिगुरु स्यात्तदा ।
आचार्यमाचार्यसनिपात इति पूजा उदयति [१, ८, १९] तेनैव न्यायेन
मातुलादिष्वपि प्रसङ्गादिदमुक्तम् ॥

२६ किंतु देशाद्यासनाद्य ससर्पेत् । तस्य समानार्थम् ॥

२७ तस्याचार्यस्थान्तेवासिन नाधेव कीर्तयेत् । यज्ञशर्मन्निति
यद्यप्यसावाधनो गुरुर्भजतीत्येके मन्यन्ते । स्वपक्षस्तु गुरोर्नामग्रहण न
कर्तव्यमिति ॥

२८ यस्मिस्तु पुरुषे शिष्याचार्यभाजमन्तरेणापि विद्याचारित्रादिना लौ-
किकाना गौरव भवति तस्मिन्नन्वक्स्थानीयेप्याचार्ये या वृत्ति सा कर्त-
व्या । अन्वक्स्थानीयेप्यन्वक्स्थानीय एव ॥

२९ अस्याचार्यस्य भुञ्जानस्याभुञ्जानस्य वा सकाशे भुक्त्वानुत्था-
य । छान्दसो दीर्घ । उत्थानमकृत्योच्छिष्ट न प्रयच्छेत् । आर्याय वेति
[१, ३, ४०] यद्विहितम् ॥

PATAALA II., KANDIKĀ 7.

२. उत्थाय कार्यवत्तथा गन्तुमिच्छन्गुरोरपापसव्यं न पर्यावर्तेत किंतु
मदक्षिणीकृत्यापेयात् ॥

४. ओषधयः फलपाकास्ताः । वनस्पतयो ये पुष्पैर्विना फलन्ति वीरु-
दृक्षाणामप्युपलक्षणम् । तेषां पक्षपुष्पाण्याच्छिद्य नोपजिघ्रेत् । आच्छिद्ये-
ति वचनाद्यादृच्छिकगन्धग्रहणे न दोषः ॥

५. यानं शकटादि । इति शब्द एवंप्रकाराणामुपलक्षणार्थः । .... ॥

७. ....अपिगृह्य हस्तेन मुखं पिधाय स्मयेतेति ब्राह्मणं न स्मये-
तेत्यारभ्य ॥

८. स्नातामनुलिप्तां वा स्त्रियमबलामपि मुखेन नोपजिघ्रेत् । मुखेनेति
यादृच्छिके प्राणि न दोषः ॥

११. रजस्वलौ मलिनगात्रः । रक्ता दन्ता यस्य स रक्तदन् । छान्द-
सो दन्नादेशः । पक्षदन्त इत्यर्थः । एतदुभयमुत्सन्नश्चाप [१, २, २७] इत्यनेन
गतमपि पुनरुच्यते श्रौतप्रायश्चित्तप्राम्यर्थम् । अनृतं वीक्ष्वेति (१, २६, ३)
प्रायश्चित्तं वक्ष्यति ॥

१२. आत्मीये गुरौ यां विद्यां कुरुतेधीते तस्यां गुरोर्वैद्या आचार्या-
स्तेष्वस्य माणवकस्याचार्याः । यद्यपि साक्षात्तेभ्यो न गृह्यते विद्या तथापि
त आचार्यबहुपचरितव्याः । तस्यामिति वचनाद्विद्यान्तरे ये वंश्यास्तेषु नायं
विधिः ॥

१३. ....ते माणवकस्याप्युपसंग्राह्याः । किं सदा । नेत्याह ।
तदा तु तस्यां दशायाम् । अपर आह । तदाप्रभृत्येत उपसंग्राह्यास्तुशब्दात्स-
मावृत्तेनापि ॥

१४. यदा द्वितीयं तृतीयं वा वेदमधीयानस्य माणवकस्य गुरुसमवा-
यो भवति गुरवः समवेता भवन्ति तदा भिक्षायामुत्पन्नायां यं गुरुमिदानी-
मनुब्रूही माणवको यतोधीते तदधीना भिक्षा । यच्च यावच्च लब्धं तत्तस्मै
निवेदनीयं तदुक्तेष्व विनियोगः ॥

१५. कृतसमावर्तनो विवाहात्प्रागर्जितं गात्रे दद्यात् ॥

१७. सोऽपि भर्ता गुरुं प्रापयेन्माणवकस्य गुरुम् । माणवकार्जितं द्रव्यं
तन्नामि युक्तम् ॥

१८. धर्मकृत्यानि विवाहादीनि । तेषु त्रौपयोजयेत् । गुरोरभावे भर्ता तदभावे माता सर्वेषामभावे समावृत्तः स्वयमेव ॥

२०. ....वेद्याच्छूद्रायां जात उग्र उग्रकर्मा वा द्विजातिः ॥

२१. ।.....धर्म्यं धर्मादनपेतमित्येक आचार्या मन्यन्ते । धर्म्यपाठे स्वार्थे प्यञ् ॥^१

२३. गुरवे प्राणसंशयादौ महान्तमप्युपकारं कृत्वा नानुस्मरेत् ॥ नानु-
चिन्तयेत् । अहो मयैतत्कृतमिति ॥

२४. इतिकरणादेवंप्रकाराणां निन्दादीनां प्रतिषेधः ॥

२५. इदं कुर्वित्याचार्येण प्रेषितस्तदेव प्रतिपद्येत कुर्यात् । क्रियमा-
णमपि कर्म विहाय यद्यपि तदाचार्यस्य भवति ॥

२६. तस्मिन्धैव विद्याकर्मान्तम् [१, १, १३] इत्यस्यापवादः । यद्य-
धिगन्तुमिष्टा विद्या शास्त्रं : शासितुराचार्यस्य सम्यङ्गागच्छति तदा तस्या-
नागमादन्यत्र पुरुषान्तरेषु प्रवृत्तिर्भवत्येव यस्य सम्यगागच्छति । येषा-
माचार्यकरणविधिप्रयुक्तमध्ययनं तेषामेतन्नोपपद्यत इत्यवोचाम ॥

२७. अन्यत्रेत्युभयोः शेषः । आचर्यवदाचार्यदारे वृत्तिः कर्तव्या ।
किमविशेषेण । न । अन्यत्रोपसंग्रहणादुच्छिष्टाशनाच्च । पादोपसंग्रहणमु-
च्छिष्टाशनं चैतदुभयं वर्जयित्वा ।.....दार इत्येकवचनं
छान्दसम् ॥

२८. य आचार्येण समादिष्टो नियुक्तोऽध्यापयति तस्मिन्स्तथाचार्यदारव-
वृत्तिः । अध्यापयतीति वर्तमाननिर्देशाद्यावदध्यापनमेवायमतिदेशः ॥

२९. अध्यापयतीति नानुवर्तते । तरन्निर्देशाज्ज्ञानवयोभ्यामुभाभ्यां
वृद्धो गृह्यते । सत्रह्यचारी सहाध्यायी । समाने ब्रह्मणि व्रतं चरतीति । त-
स्मिन्नप्याचार्यदारववृत्तिः ।

आचार्यात्पादमादत्ते पादं शिष्यः स्वमेधया ।

पादं सत्रह्यचारिभ्यः पादः कालेन पच्यते ॥

इत्यध्ययन उपयोगसंभवात् ॥

३०. उच्छिष्टाशनवर्जमिति वचनादुपसंग्रहणं भवति । एतच्च ज्ञानव-
योभ्यामुभाभ्यां वृद्धेर्वाद्वातर इत्यनुवर्तते । ..... ॥

^१ Thus G. U. ^२; G. U. ^३ reads:—धर्म्यं धर्म्यादनपेतं इत्येके मन्यन्ते । धर्म्यमिति [धर्म्यमिति]
पाठे स्वार्थे प्यञ् ॥

३१. समावृत्तस्य कृतसमावर्तनस्याप्येतदेवानन्तरीक्षमेवैतेष्वाचार्या-
दिषु पुत्रान्तेषु सामयाचारिकं समयाचारप्राप्तं वृत्तमान्तात् । समादिष्टेध्या-
पयतीति [१, ७, २८] विशेष उक्तः ॥

PĀṬALA II., KĀṆḌIKĀ 8.

१. समावृत्तस्य ब्रह्मचारिणोकृतविवाहस्य यथा वृत्तं वर्तनं तथा
वक्ष्यामः ॥

२. माली मालावान् । आलितमुखश्चन्दनादिना । मुखग्रहणमुपलक्ष-
णम् । मुखमग्रे ब्राह्मणोऽनुलिम्बेतेत्याश्वलायनवचनात् । सुगन्धिभिरामल-
कादिभिर्द्रव्यैरुपलितं संस्कृतं केशश्मश्रु यस्य स उपलितकेशश्मश्रुः ।
अक्तोऽजनेनाक्षगोरभ्यक्तस्तैलेन । वेष्टिती वेष्टितशिराः । कटिप्रदेशो
द्वितीयेन वाससा वेष्टितो यस्य स उपवेष्टिती । कञ्चुकं चोपानञ्च कञ्चु-
कोपानहम् । तद्यस्यास्ति स कञ्चुकोपानही । प्रसिद्धपाटे कञ्चुकमेव
कान्चुकम् । ..... । तद्वान्काञ्चुकी । उपानवानुपानही । ग्रीह्यादिस्त्रादिनिः ।
पादुके दारुमये पादरक्षणे तद्वान्पादुकी ॥

३. अस्याचार्यादिः पुत्रान्तस्त्योदाचारेषु दृष्टिगोचरेषु देशेष्वेतानि मा-
न्यादीनि न कुर्यात्कारयेद्वा ॥

५. .... अवलेखनं कंकतादिना केशानां विभागेनावस्थापनम् ।
इतिशब्दः प्रदर्शनार्थः । तेन स्नानभोजनमूत्रोच्चारणादिष्वपि प्रतिषेधः ॥

६. तस्य शिष्यस्य गृहस्थीभूतस्य यानि द्रव्याण्युपस्थापितानि तेषां
गम्य एकेनापि द्रव्येण यथात्मा संयुज्येत तथा न कथयेत् । आचार्यः
शिष्यगृहं प्रत्यागतो यथाहो दर्शनीयं भोजनपानमित्यादि लिप्सा यथा
गम्यते तथा न कथयेदिति ॥

७. वेदमधीत्य स्नास्यन्नित्यनेन विधिना स्नातस्तस्मिन्काले यथा-
विध्यभिहृतमाव्रद्धं सगाद्याचार्येणाद्भूतः स्वयमेव वा तत्समीपमभ्येतो न
प्रतिसंहरेन्न मुञ्चेदित्येके मन्यन्ते । स्वपक्षस्तु तदापि प्रतिमुञ्चेदिति ।
काले यथाविध्यभिहृतमिति वचनादस्मादपरेषुरारभ्य प्रतिसंहरेदेव ॥

१०. सर्वतः प्रतिष्ठित आसने नासीत् । आचार्यं पीडादानुपवेष्टय
स्वयं वेद्यासनादौ नासीत् । तद्धि भूमौ सर्वतः प्रतिष्ठितम् ॥

* आसन [आसीत् G. U.] आसीत् । आचार्यं पीडादानुपवेष्टय स्वयं वेद्यासनादौ नासीत् । G. U.

११. आचार्येणाचरिते उपभुक्ते शय्यासने नाविशेच्छयने न शयी-
तासने नासीत ॥ पित्रादिष्वपि गुरुषु समानमिदम् । ..... । गतं समावृ-
त्तस्य वैशेषिकम् ॥ अथ ब्रह्मचर्याविधेरवशेषः ।

१२. यानं शकटादि । आरोहेत्युक्तो गुरुणा पश्चादारोहेत् । छत्रं यान-
मिति च वर्जयेदिति पूर्वोक्तस्य प्रतिषिद्धस्यापवादः । यानं च गुर्वारूढ-
मन्यद्वा ॥

१३. उक्तोन्वारोहेदित्येव । सभाः समाजांश्चागन्तेत्यस्यापवादार्थं सभा-
ग्रहणम् । निकषो नाम कृषोत्रलानामुपकरणं कृष्टं क्षेत्रं येन समीक्रियते ।
तच्च कस्मिंश्चिदारूढे केनचिदाकृत्यते । तत्र गुरुणाकृत्यमाणेपि
तेनोक्तः सन्नारोहेन्न त्वनौचित्यभयान्नारोहेदिति । कटो वीरणनिर्मि-
ता शय्या । तत्र गुरुणोक्तः सन्सहासीत । उरसवादावेव आचारः ।
स्वस्तरो नाम पलालशय्या । नवस्वस्तरे संविंशन्तीति दर्शनात् । तत्रापि
गुरुणोक्तः सन्सहासनादि कुर्यात् ॥

१५. व्युपतोदोऽग्न्यादिना घटनं यदाभिमुख्यार्थं क्रियते । व्युपजावः क-
र्णयोर्मुहुर्मुहुर्जल्पनम् । वकारश्छान्दसोपपाठो वा ॥ व्यभिहास अभिमुख्येन
हसनम् । उदामन्लणमुच्चैः संवेधनं यथा बधिरं प्रति । नामधेयग्रहणं दशम्यां
पितृविहितस्य नामधेयस्य ग्रहणं न पूज्यनाम्नो भगवदोदेः । प्रेषणमाज्ञा-
पनम् । एतानि गुरुविषये न कर्तव्यानि । इतिकरणादेवमादीनामन्येषामपि
प्रतिषेधः । ..... ॥

१६. आपदि व्युपतोदादिभिरप्यर्थमभिप्रेतं ज्ञापयेदसति पुरुषान्तरे वच-
नेनापि बोधयेद्यथा शूलतोदो मे भवति । स चाग्निना शाम्यति । न चात्र
कश्चित्संनिहितः किं करोमि मन्दभाग्य इति । उत्तरे सूत्रे समावृत्तविषये ॥

१७. सहैकस्मिन्ग्रामे वसन्सायंभ्रातरनाहूतोऽपि गुरुसंदर्शनार्थो नान्य-
प्रयोजनो गच्छेत् ॥

१९. आचार्यस्याचार्यः प्राचार्यः प्रपितामहवत् । यदाचार्यस्य प्राचा-
र्यस्य कार्यवशात्संनिपातो मेलनं भवति तदा प्राचार्याय । द्वितीयार्थं
चतुर्थं । प्राचार्यं पूर्वमुपसंगृह्य पश्चात्प्राचार्यमुपसंग्रहीतुमिच्छेन्न केवलं
मनसा किंतु यथाचार्यो जानाति मामयमुपसंजिघृक्षतीति तथा चेष्टेत् ।
अन्यथादृष्टार्थमुपदिष्टं स्यात् ॥

२०. इतर आचार्यः प्रतिषेधेद्वत्स मा मोपसंग्रहीरिति ॥

२१. अस्य प्राचार्यस्य संनिधावस्याचार्यस्य पूजा लुप्यते न कार्या न केवलमुपसंग्रहणमेव । उच्चरसूत्रं समावृत्तविषयम् ॥

२२. मुहुश्चेत्यनुस्वारदीर्घौ छान्दसौ । वीप्सालोपश्चात्र द्रष्टव्यः । मुहु-
मुहुरिति त्रिवक्षितम् । आम्रान्तरे वसन्नपि मुहुर्मुहुराचार्यकुलं दर्शनार्थं
गच्छेद्यथाशक्ति गोरसाद्यपूपाद्याधिहस्यं हस्तेभवमादाय । स्वयमेव गृहीत्वे-
त्यर्थः । अपिशब्दोभावे विधिं द्योतयति । गोरसाद्यभावे दन्तकाष्ठान्यपी-
ति । इतिशब्दोन्तेवासिधर्माणां समाप्तिद्योतनार्थः ॥

२४. एनं शिष्यं पुत्रमिवास्याभ्युदयः स्यादित्यनुकाङ्क्षन्सर्वेषु धर्मेषु
किञ्चिदप्यनपच्छादयमानोगूहन्मुमुक्तः । सुद्ववहितस्तत्परो भूत्वा विद्यां
प्राहयेत् ॥

२५. न चैनं शिष्यमध्ययनविघ्नेनात्मप्रयोजनेषूपरन्ध्यात् । उपरोधः
स्वतन्त्रीकरणम् । अनापास्त्विति वचनादापद्यध्ययनविघ्नेनाप्युपरोधे न दोषः ॥

२६. आपद्यमान इत्यन्तर्भावितण्यन्तार्थः । योन्तेवासी विनिहितात्मा
द्वयोराचार्ययोर्विविधं निहितात्मा सन्गुरावनैपुणमापादयति । नानेनायं प्रदे-
शः सम्यगुक्त इति । सोन्तेवासी न भवति स त्याज्य इत्यर्थः । अपर आ-
ह । योन्तेवासी बाङ्गनःकायकर्मभिरनैपुणमापद्यमानो गुरौ विसदृशं निहिता-
त्मा भवत्यनुरूपं न शुश्रूषते सोन्तेवासी न भवतीति ॥

२७. आचार्योप्यनाचार्यो भवतीति त्याज्य इत्यर्थः । किं कुर्वन्
श्रुतात्परिहरमाणस्तेन तेन ध्याजेन विद्याप्रदानमकुर्वन् ॥

२९. अभिवासा भयोत्पादनम् । उपवासो भोजनलोपः । उदकीपस्पर्-
शनं शीतोदकस्त्रापनम् । अदर्शनं यथासावात्मानं न पश्यति तथा करणं
गृहप्रवेशनिषेधः सर्वत्र ण्यन्तात्प्रत्ययः । इत्येते दण्डाः शिष्यस्य यथामा-
त्रं यावत्पराधमात्रा तदनुरूपं व्यस्ताः समस्ताश्चानिवृत्तेर्यावदसौ ततोप-
राधान्निवर्तते तावदेते दण्डाः ॥

३०. एवं चरितग्रहाचर्यं निवृत्तं गुरुकुलात्कृतसमावर्तनमित्यर्थः । एवं-
भूतमेनमन्येभ्यो धर्मेभ्यो यमसावाश्रमं प्रतिवत्स्यते तत्र तेभ्यो धर्मेभ्योन-
न्तरो भवति तेभ्यो यथा त्वमन्तरितो न भवसि तथा भवेत्युक्त्वातिसृजे-
त्तमाश्रमं प्रतिपत्तुमुत्सृजेत् ॥

PĀṬALA III., KANDIKĀ 9.

१. एवमभ्येतुरध्यापयितुश्च धर्मा उक्ताः । अथ देशकालकृतधर्मा उच्यन्ते ।

मेवादिस्थे सवितरि यो यो दर्शः प्रवर्तते ।

चान्द्रमासास्तत्तदन्त्याश्चैत्राद्या द्वादश स्मृताः ॥

तेषु या या पौर्णमासी सा सा चैत्रादिका स्मृता ।

कादाचित्केन योगेन नक्षत्रस्येति निर्णयः ॥

तदेवं सिंहस्थिते सवितरि यामावास्या तदन्ते चान्द्रमासे या मध्यवर्ति-
नी पौर्णमासी सा श्रावणी । श्रवणयोगस्तु भवतु मा वा । तस्यां श्रावण्यां
पौर्णमास्यामध्यायमुपाकृत्य गृह्योक्तेन विधिनीपाकर्म कृत्वा स्वाध्यायमधी-
यीताधीयानश्च मासमेकं प्रदोषे प्रथमे रात्रिभागे नाधीयीत ग्रहणाध्ययनं
धारणाध्ययनं च न कुर्यात् । प्रदोषग्रहणाद्वात्रावप्यूर्ध्वं न दोषः ॥

२. तिष्यः पुष्यः । तेन युक्ता पौर्णमासी तैषी श्रावणीवत् । तस्यां
विरमेदुत्सर्जनं कुर्यात् । तस्यापि प्रयोगो गृह्य एवोक्तः । रोहिण्यां वा तैषे
मासि तिष्यापूर्वा या रोहिणी तस्यां वा विरमेत् । अनयोः पक्षयोः पञ्च-
मासानधीयीत ॥

३. अर्धं पञ्चमं येषां तेष्वर्धपञ्चमाः । अर्धाधिकांश्चतुरो मासानधीयीते-
त्यपेक्ष्यत इत्येके मन्यन्ते । अस्मिन्पक्षे प्रौष्ठपद्यामुपाकरणम् । शास्त्रान्त-
रदर्शनादुत्सर्जनस्य वापकर्षः । उत्सर्जने च कृते श्रावण्याः प्राक्शुक्लपक्षेषु
धारणाध्ययनं वेदस्य । कृष्णपक्षेषु व्याकरणाद्यङ्गाध्ययनम् । पुनः श्रावण्या-
मुपाकृत्यागृहीतभागस्य ग्रहणाध्ययनमिति प्रपञ्चितमेतद्गृह्ये ॥

४. निगमाश्चत्वारः निगमनमार्गाः । नियमेन गम्यत एविति । तेषु
सर्वप्रकारमध्ययनं वर्जयेत् ॥

५. अनुदुत्संश्रान्धिना शकृत्पिण्डेनोपलिप्य निगमेप्यधीयीत ॥

६. .... शम्याप्रासात् । पञ्चमीनिर्देशादर्वागिति गम्यते । शम्या क्षिप्ता
यावति देशे पतति ततोर्वागिति....॥

७. यदा इमशानं ग्रामतया क्षेत्रतया बाध्यवसितं स्वीकृतं भवति तदा
नानध्यायः । अध्येतव्यमेव ॥

८. यदा तु तथाध्यवसितमपि इमशानं शायतेयं स प्रदेश इति तदा
तावत्येव प्रदेशे नाधीयीत । न शम्याप्रासात् ॥

१. शूद्रपतितसंक्राशेपि शम्भ्याप्रासादर्वाग्राध्येयम् ॥

१३. यो वेदमध्येष्यमाणो मलवद्वाससा रजस्वलया संभाषितुमिच्छति स पूर्वं ब्राह्मणेन संभाष्य पश्चात्तया संभाषेत संभाष्य च पुनरपि ब्राह्मणेनैव संभाष्याधीयीत । किमेवं सति भवति । एवं तस्या मलवद्वासस आगामिनी या प्रजा तस्या निःश्रेयसमभ्युदयो भवति । प्रजारूपं वा निःश्रेयसं तस्या भवति । प्रजानिःश्रेयसमिति वचनाद्विधवाभिः संभाषणे नैतत्कर्तव्यम् ।

१४-१५. अन्तःशवो यत्र ग्रामे तत्र नाध्येयम् । एतेनान्तश्चाण्डालमिति च व्याख्यातम् । चण्डाल एव चाण्डालः । उभयत्र प्रथमा सप्तम्यर्थेव्ययीभावो वा विभक्त्यर्थे द्रष्टव्यः ॥

१७. आरण्ये च यावति प्रदेशे शवश्चाण्डालो वा संदृश्यते तावत्तन्ध्यायः ॥

१८. बाह्या उपनिपादादयः परिपन्थिनस्तेषु च ग्राममागतेषु तदहरन्ध्यायः । तस्मिन्नहनि नाध्येतव्यम् ॥

१९. ये विद्याचरित्रादिभिर्महान्तः सन्तस्तेषु च ग्राममागतेषु तदहरन्ध्यायः ॥

२०. संधिः संध्या । तस्मिन्संधावनुस्तनिते मेघगर्जिते सति रात्रिमन्ध्यायः । सर्वा रात्रिं नाधीयीत । वर्षर्तादिदमन्यस्मिन्नधिकं वक्ष्यति ॥

२१. अन्त्यो दीर्घः । उपान्त्यो ह्रस्वः । विपर्यासश्छान्दसोपपादो वा । संधौ विद्युति सत्यां स्वमपर्यन्तां रात्रिमन्ध्यायः । न सर्वां । स्वमपर्यन्ता रात्रिः प्रहरावशिष्टा । एवं सार्यसंध्यायामुक्तम् । प्रातःसंध्यायामाह ॥

२२. उपव्युपमुमः समीपम् । तत्र विद्योतमाने विद्युति सत्यामपरेद्युः समदोषमहरन्ध्यायः । प्रदोषादूर्ध्वमध्ययनम् । यावता कालेन शम्भ्याप्रासादर्वागवस्थितां गां कृष्णामिति वा रोहिणीमिति वा विजायीयादेतस्मिन्काल उपव्युपं विद्योतमान इत्यन्वयः । रोहिणी गौरवर्णा । इतिशब्दप्रयोगे द्वितीया प्रयुज्यते तत्रान्वयप्रकारश्चिन्त्यः ॥

२३. रात्रेस्तृतीयो भागः सर्वोपररात्रः । तस्य त्रेधा विभक्तस्याद्यो-शो महारात्रोन्योःशो दहः । तस्मिन्दहेपररात्रे स्तनयितुना निमित्तेन समदोषमहरन्ध्यायः ॥

२४. अर्धरात्रादूर्ध्वमनन्तरोक्तो विधिरित्येके मन्यन्ते । स्वपक्षस्तु दहे एवेति ॥

२५. दस्युप्रभृतिभिरवरुद्धासु गोषु तावन्तं कालमनध्यायः । अवरोधो ग्रामान्निर्गमननिरोधः ॥

२६. वधार्हणां चोरादीनामवरोधे यावता कालेन हन्यन्ते तावन्तं कालमनध्यायः ॥

२८. ....तासु च पूर्वद्युश्चतुर्दशीषु च ।.....॥

PĀṬALA III., KANDIKĀ 10.

१. चतुर्षु मासेषु भवाश्चातुर्मास्यः । संज्ञा चैषा तिसृणां पौर्णमासीनां यासु चातुर्मास्यानि क्रियन्ते । काः पुनस्ताः । फाल्गुन्यापादीकार्तिक्यः । चतुर्मासाण्यो यज्ञे तत्र भव इति वर्तमाने संज्ञायामणित्यण्प्रत्ययः [महाभाष्ये, २, पृ. ३६१] । तासु च चातुर्मासीषु पूर्ववद्वावहोरात्रावनध्यायः ।..... ॥

२. विरमणमुत्सर्जनं तदेव वैरमणम् । तस्मिन्वैरमणे । प्रथमान्तपाटे सप्तम्यर्थे प्रथमा । गुरुषु श्वशुरादिषु संस्थितेष्विति प्रकरणाद्रम्यते । अष्ट-कैवाष्टाक्यं स्वार्थे ण्यञ् । आदौ प्राप्ता वृद्धिर्मध्ये कृता । उपाकरणमेवौपाकरणम् । एतेषु निमित्तेषु ज्यहा अध्ययनरहिताः । तत्र गुदेषु मरणादिनादारभ्य ज्यहा इतरेषु पूर्वद्युरपरेद्युस्तस्मिंश्च दिने नाधीयीत । ... ॥

३. संनिकृष्टा ये ज्ञातयो भ्रातृतत्पुत्रपितृव्यादयः । तेष्वपि मृतेषु ज्यहमनध्यायः । ब्रह्मचारिणो विधिरयम् । आशौचवतां तु यावदाशौचमनध्यायः शास्त्रान्तरसिद्धः । ... ॥

४. मात्रादिषु मृतेषु द्वादशाहमनध्यायः । अयं विधिर्गृहस्थानामपि । केचिदाशौचमपि तावन्तं कालमिच्छन्ति । नेति वयमनध्यायप्रकरणात् ॥

६. अनु पश्चाद्भूता जाता अनुभाविनो मृतापेक्षयावरवयसः । ..... अन्ये तु श्रावं दुःखमनुभवतां सर्वेषां परिवापनमिच्छन्ति । अपर आह । अनुभाविन उदकार्हास्तेषां मरणे परिवापनमिति ॥

७. ....विहारो यज्ञदीक्षा । .....स्वमतं तु वपेरन्नेवेति ॥

^१ चातुर्मास्यो ज्ञेयः । सच भव इति वर्तमाने संज्ञायामणित्यण्प्रत्ययः । G. U.^१, चातुर्मास्य-यतः तत्र भव इति वर्तमाने संज्ञास्थित्यामणित्यण् प्रत्ययः । G. U.^२.

१०. आचार्ये संस्थिते त्रीनहोरात्रानध्ययनं वर्जयेदित्येके । स्वपक्षस्तु द्वादशाहः पूर्वोक्तः ॥

११. श्रोत्रियं वक्ष्यति । तस्य संस्थायामपरिपूर्णसंवत्सरायां श्रुतायामेकां रात्रिमेकमहोरात्रमध्ययनं वर्जयेत् । अत्र संस्थाश्रवणादुर्वादिष्वपि सैव निमित्तम् ॥

१२. एके तु सब्रह्मचारिणो मरण एवानन्तरोक्तमन्यायमिच्छन्ति न तु श्रोत्रियसामान्यमरणे ॥

१७. उभयतोध्ययनस्यादावन्ते चोपसंग्रहणं कर्तव्यं यथाक्रममध्येतुकामस्यादावधीत्यान्ते ॥

१८. बहुवचनमतत्रम् । अधीयानेषु यत्रान्यो व्यवेयादन्तरागच्छेत्तत्राप्यधीहि भो इत्येतमेव शब्दमुत्सृज्योच्चार्याधीयीत । प्रत्येकमुपदेशादेकवचनम् । अधीयीरन् ।

१९. शुनां च गर्दभानां च बहूनां नादा बहुवचननिर्देशात् । सलावृकी वृकजाताववान्तरभेदः । क्रोष्टीत्यन्ये । लिङ्गस्याविवक्षितस्वाप्तुंसोपि ग्रहणम् । इन्द्रो यतीन्सालावृकेभ्य इत्यादौ दर्शनात्सर्ववादिमः स्वरो दीर्घः । स एवायं ह्रस्वः प्रयुक्तः । एकसृक एकचरः शृगालः । .....अनध्यायस्य हेतवः ॥

२०. वेदान्तरसकाशे साम नाध्येयम् । ..... ॥

२१. आक्रौशपरीहासादिषु सर्वेषु शब्दकर्मस्वनध्यायो यत्राध्ययनशब्देन ते संसृज्येरन् ॥

२५. यत्पक्षं कालपाकेनाम्लं जातं तच्छुक्तम् । तदुक्तं सद्यावता कालेनात्मसंयुक्तं स्त्रोदरस्थमजीर्णं यावत्तदनुगुणं उद्गारस्तावदनध्यायहेतुः ॥

२६. तेनाधीत्यैव भुञ्जीत ॥

२८. यो मृतोऽपिण्डीकृतः स प्रेतः । ..... ॥

PATAŁA III., KANDIKĀ 11.

१. काण्डोपकरणं काण्डव्रतादेशानम् । तस्मिन्नहन्यमानृकस्याग्रं भुक्त्वा सप्रदोषमहरनध्यायः । अपर आह । भुक्त्वेति नानुवर्तते । तथा चोत्तरत्र भुक्त्वाग्रहणम् । काण्डोपकरणे निमित्तेमातृकस्य माणवकस्य सप्रदोषमहरनध्याय इति । एतेनोत्तरं व्याख्यातम् ॥

१. काण्डसमापनं व्रतविसर्गः ॥

२. ये मनुष्या भूत्वा प्रकृष्टेन तपसा देवाः संपन्नास्ते मनुष्यप्रकृतयो देवाः । नन्दीश्वरकुबेरादयः । तेषां यज्ञे तत्पीत्यर्थे ब्राह्मणभोजने भुक्त्वा सप्रदोषमहरनध्याय इत्येके मन्यन्ते मनुष्यमुखेषु देवेष्विज्यमानेष्वित्यन्ये ॥

४. प्रेतसंकृतं चात्रमित्यस्यापवादः । पर्युपिता रात्र्यन्तरिताः । प्रतिगृहीतेषु तण्डुलेष्वप्यपक्त्वा भुज्यमानेषु नानध्यायः । तथा ममांसेन तदहर्भक्षितेनापि नानध्यायः । पर्युपितेनेत्येके । पर्युपितैरिति वचनात्तदहर्भक्षितैः सप्रदोषमहरनध्यायः ॥

५. ओषधिग्रहणेन वीरूपोपि गृह्यन्ते । वनस्पतिग्रहणेन वृक्षमात्रम् । तेषां मूलैः सूरणकन्दादिभिः फलैश्चान्नादिभिः पकैरपकैश्च तदहर्भक्षितैरपि नानध्यायः ॥

६. यस्मिन्नहनि काण्डमुपाकृतं न तत्तदहरधीयीत । तथा श्रावण्यां पौर्णमास्यामुपाकृत्य प्रशस्तेहरन्तरे यस्य काण्डस्यानुवाक्यमध्ये तु मारम्भं कुर्वीत न तत्तदहरधीयीत । अहरित्यंहोरावोपलक्षणम् ॥

७. अनेकवेदाध्यायी यद्येकस्य वेदस्य पारायणं कुरुते तदा तस्य पारायणस्य ये उपाकरणोत्सर्जने तयोः कृतयोस्तां विद्यां तदहर्नाधीयीत । एतदेव ज्ञापकं पारायणस्याप्युपाकरणोत्सर्जने भवत इति । तां विद्यामिति वचनाद्विद्यान्तराध्ययने न दोषः ॥

८. घौषवान्कर्णश्रावः । भूमाववस्थितानि तृणानि संवहस्युरिक्षप्य गमयतीति तृणसंवाहः । वर्षति वा देवे धाराः प्रवहेद्विक्षिपेत् । यत्र देश एवंविधो वायुस्तत्र तावन्तं कालं नाधीयीत । ..... ॥

११. यदा सहाधीयानाः कारणवशादिप्रवसेयुः केचिच्चाचार्येण संगतास्तदा समध्ययनं सहाधीयमानं प्रदेशं तदहर्नाधीयीत । विप्रोपितानां यदहःपुनर्मेलनं तदहर्नाधीयीतित्यन्ये ॥

१८. विवृतद्वारमपाकृतम् । तत्र नक्तं नाधीयीत ॥

२०. वासन्तिको वसन्तोत्सवः । स च चैत्रमासे शुक्लत्रयोदश्यां भवति । आपादशब्देनापि तस्मिन्मासे क्रियमाणस्तादृशः कश्चिदिन्द्रोत्सवादिविवाक्षितः । तयोस्तदहरनुक्ताध्ययनमविहितम् । अनुवाकग्रहणाद्व्यूने न दोषः । अपर आह । अनुवाकग्रहणान्मन्त्रब्राह्मणयोरिव प्रतिषेधो नाङ्गानामिति ॥

२१. नित्यं प्रश्नाध्ययनं यत्र स नित्यप्रश्नो ब्रह्मयज्ञः । तस्य चाविधिना वक्ष्यमाणेन प्रकारेण विनानुवाकाध्ययनमविहितम् । यद्यपि नित्यं ब्रह्मयज्ञाध्ययनं तथापि केनचिदङ्गेन विना न कर्तव्यम् । तेन विस्मृत्य प्रातराशौ कृते प्रायश्चित्तमेव न स ब्रह्मयज्ञः । ..... ॥

२३. .... आदित आरभ्य प्रयमादिष्वहस्स्वधीतं यत्तद्वितीयादिष्वहःसूत्सृज्य ततः परमधीयीत । वाचोचैरित्यर्थः ॥

२५. विद्युत्यभ्यग्रायामविरतायाम् । स्तनयित्नौ चाभ्यग्रे । ..... ॥

२९. .... आकालमनध्यायः परेद्युरा तस्य कालस्य प्राप्तेरित्यर्थः ॥

३०. .... अपस्वाने निर्धाते । .... अद्युत्पाते ग्रामादिदाहे । .... सार्वकालिकमृतौ चापर्तौ च । .... । अत्र सर्वासामिति वचनादन्यत्र वेदानामेव प्रतिषेधः । अङ्गानामपीत्यन्ये ॥

३१. अपर्तावधं दृश्यमानं यावद्दृश्यते तावत्कालमनध्यायः । एवं परिवेषादिष्वपि योज्यम् । अत्रापि बृहस्पत्यादिपरिवेषे न दोषः । इन्द्रधनुः प्रसिद्धम् । सूर्यसमीपे तदाकृतिः प्रतिसूर्यः । मत्स्यः पुच्छवन्नक्षत्रम् । समाहारद्वन्द्वे छान्दसो लिङ्गव्यत्ययः । सर्वेष्वेतेषु वातादिषु च त्रिषु तावत्कालमनध्यायः । वाते योपवति पूतिगन्धे दुर्गन्धे । नीहारे हिमान्याम् । वातादिग्रहणं पूर्वोक्तानां श्वर्गदभादीनामुपलक्षणार्थम् । पुनरिह विधानं तावत्कालमिति विधातुम् । अत्रेव श्वर्गदभादिग्रहणे कर्तव्ये पूर्वस्य पाठस्य चिन्त्यं प्रयोजनम् ॥

३५. उत्सर्जनादूर्ध्वगुपाकरणादर्वागपतुः । तत्र छन्दसोननूक्तमंशमपूर्वं नाधीयीत । ग्रहणाध्ययनमपर्तौ न कर्तव्यम् । यद्यपि तैष्यां पौर्णमास्यां रोहिण्यां वा विस्मेदित्युक्तं तथापि कियन्तं कालं तद्विरमणं कस्माद्धानध्ययनादित्यपेक्षायामुच्यते । एतावन्तं कालं ग्रहणाध्ययनं न कर्तव्यम् । धारणाध्ययने न दोषः । तथा छन्दस इति वचनादङ्गानां ग्रहणाध्ययनेऽपि न दोषः ॥

३६. प्रदोषे चाननूक्तमृतावपि नाधीयीत । मासं प्रदोषे नाधीयीतेत्येतत्तु धारणाध्ययनस्यापि प्रतिषेधार्थम् । अपर आह । यस्यां रात्रौ द्वादशी त्रयोदशी च मिश्रे भवतस्तस्यां प्रदोषे नाधीयीताननूक्तमनूक्तं चर्तावपर्तौ च । एष आचार इति ॥

३७. आम्नातमधीतं तत्सार्वाकालिकमपतीं प्रदोषे च सर्वस्मिन्काले-
ध्येयम्^१ ॥

३८. अत एतस्मादनध्यायप्रकरणादन्यदनध्यायनिमित्तं परिपत्सु मा-
नवादिषु धर्मशास्त्रेषु यथोक्तं तथा द्रष्टव्यम् । ..... ॥

PATALA IV., KANDIKĀ 12.

१. ....तपो यावत्फलं साधयति स तावत्साधयतीत्यर्थः ॥

२. तत्रैव ब्राह्मणे । स यदि तिष्ठन्नित्यापत्कल्पः श्रूयते । तत्र दर्भाणां
महदुपस्तीर्योपस्थं कृत्वा प्राञ्जसीनः स्वाध्यायमधीयीत [तैत्तिरीयारण्यके
२, ११, ३.] इत्यादि मुख्यः कल्पो ब्राह्मण एवोक्तः । इह पुनरासीनवचनं
यथाकर्तव्यमिदं सार्थम् । सर्वथाप्यधीयानस्तप एव तत्तत्पुत्र इति ब्राह्म-
णार्थः । ..... ॥

३. अथाप्यपि च । स्वाध्यायो नाम यदेव ब्रह्मयज्ञः । ब्रह्म वेदस्तत्सा-
धनो यागो यथा दर्शपूर्णमासादयः पुरोडाशादिसाधनाः । हवैशब्दौ प्रसिद्धिं
द्योतयतः । तस्य यज्ञस्यैते स्तनयित्वादयो वपद्वाराः । बहुवचननिर्देशाद्-
पद्वारानुवपद्वारस्वाहाकाराः सर्वे प्रदानार्था गृह्यन्ते । स्तननं मेघशब्दः ।
विद्योतनं विद्युद्व्यापारः । अवस्फूर्जनमशानिनिपातः । तत्रावस्फूर्जधुः पुल्लि-
ङ्गमिति दर्शनात् । वायतीति । ओवै शोपण इत्यस्य रूपम् । यथार्द्रप्रदेशः
शुष्को भवति तथा वातीत्यर्थः । यस्मादेते वपद्वारास्तस्मात्स्तननादिष्वन-
ध्यायनिमित्तेषु सत्स्वप्यधीयीतेव । न पुनरनध्याय इति नाधीयीत । कि-
मर्थम् । वपद्वाराणामेतेषामच्छम्बद्वारायाव्यर्थत्वायान्यथा वपद्वारा
एते व्यर्थाः स्युः । ततश्च यथा होत्रा वपद्वृतेध्वर्युर्जुहुयात्तादृगेव तत्स्यात् ॥

४. तस्य वाजसनेयिब्राह्मणस्य शाखान्तरे वाक्यसमाप्तिर्भवति न ता-
वति पर्यवसानम् । एतदेव शाखान्तरं पठति ॥

५. अन्त इतिशब्दोऽध्याहार्यः । वातादिषु सत्सु प्राप्ते प्रदेशः ऋग्वेदा-
ध्ययन एकाग्रमधीयीत यजुर्वेदाध्ययन एकं यजुः सामवेदाध्ययन एकं
साम सर्वेषु वा वेदेषु भूर्भुवःसुवरित्यादिकं यजुरिति व्याहरेत् पुनर्यथापूर्वं
प्रथमात्रम् । तेनैतावतेवास्याध्येतुस्तदहस्तस्मिन्नहनि स्वाध्याय उपात्तो भव-

ति । स्वीकृतो भवतीत्यर्थः । अधीतो भवति यावत् । केचिद्भुवःसुव-
रित्यादिकं ब्राह्मणभागाध्ययनविषयं मन्यन्ते न सार्वत्रिकम् । कस्मा-
त्पुनर्वाजसनेयिब्राह्मणस्योदाहृते शाखान्तरे वाक्यसमाप्तिराश्रीयते न पुन-
र्यथाश्रुतमात्रं गृह्यते तत्राह ॥

६. एवमित्यादि ॥ एवं वाक्यसमाप्तावाश्रीयमाणायामार्यसमयेन ।
आर्याः शिष्टा मन्वादयः । तेषां समयो व्यवस्था तेनाविप्रतिपिद्धं भवति ।
इतरथा विप्रतिपिद्धं स्यात् । कथम् ॥

७. आर्या ह्याध्यायमनध्यायं चोपदिशन्ति । तदुपदेशनमनर्थकं स्याद्य-
दि वाजसनेयिब्राह्मणं यथाश्रुतमवेक्षेताध्येता ॥

८. नन्वनर्थकमेवं तदस्तु श्रुतिविरोधात् । तत्राह ॥ आर्येति । योयम-
ध्यायानध्यायविषय आर्यसमयो न तत्र किञ्चित्कारणं गृह्यते यथा वैसर्जन-
होमीयं वासोध्वयवे ददातीत्यत्रागृह्यमाणकारणधार्यसमयः श्रुत्यनुमानद्वा-
रेण प्रमाणमतो वाक्यपरिसमाप्तिरेव युक्ता । एवं हि वाजसनेयिब्राह्मण-
स्यापि नात्यन्तबाधः । अनध्यायोपदेशस्यापि प्रभूताध्ययनविषयतयार्थ-
वत्त्वमिति । सूत्रेगृह्यमाणकारण इति णत्वाभावदृष्टान्दसः । का पुनरसौ
स्मृतिर्या ब्रह्मयज्ञेयनध्यायमुपदिशति । मानवे [२, १०६] तावद्विपर्ययः
श्रूयते । नैत्यके नास्त्यनध्यायो ब्रह्मसर्त्तं हि तस्मृतमिति सामान्येनान-
ध्यायोपदेशस्तु ब्रह्मयज्ञादन्यत्र चरितार्थस्तस्मात्तादृशी स्मृतिर्मुग्या ॥

९. एवं तर्ह्यग्निहोत्रादिष्वपि मन्त्राणामनध्यत्यः प्राप्नोति । नेत्याह ।
विद्यामिति ॥ विद्या वेदनमध्ययनं तां ग्रन्थनध्यायः श्रूयते न पुनर्मन्त्राणां
कर्मयोगे । हेतुः परिभाषायामुक्तीर्थान्तरत्वादिति । अर्थान्तरं हि कर्मणि
प्रयोगो मन्त्राणां न पुनर्ग्रहणाध्ययनम् । पारायणाध्ययनमध्येनध्यायागमो
भवति न वेति चिन्त्यम् । एवं रुद्रादिजपेपि ॥

१०. कथं पुनरार्यसमयः प्रमाणं यावता न तेषामतीन्द्रियेयं ज्ञानं संभव-
ति । तत्राह ॥ ब्राह्मणोक्ता इत्यादि ॥ विधीयन्त इति विधयः कर्माणि ।
ते सर्वे स्मार्ता अपि ब्राह्मणेष्वेवोक्ताः । नन्विदानीं ब्राह्मणानि नोपलभ्य-
न्ते । सत्यम् । तेषामुत्सन्नाः पाठा अध्येतृदोर्बल्यात् ॥ कथं तर्हि तेषाम-
स्तित्वम् ॥ प्रयोगादित्यादि ॥ प्रयोगः स्मृतिनिबन्धनमनुष्ठानं च । तस्मा-
द्ब्राह्मणान्यनुमीयन्ते मन्वादिभिरुपलब्धानीति । कथमन्यथा स्मरेयुरनुति-
ष्ठेयुर्वा । संभवति च तेषां वेदसंयोगः ॥

११. अथ प्रसङ्गादपस्मृतिरुच्यते ॥ यत्रेत्यादि ॥ यत्र पितृष्वसृमुता-
मातुलसुतापरिणयनादौ प्रीत्युपलब्धितः प्रवृत्तिर्न तत्रोत्सन्नपाठं शास्त्रमनु-
मीयते प्रीतेरेव प्रवृत्तिहेतोः संभवात् ॥

१२. .... राध्यति कल्पते ॥

१३. एवं स्मृत्याचारप्राप्तानां श्रुतिमूलत्वमुक्तम् । अयेदानीं प्रत्यक्षत्रा-
हणोक्तां एव केचिद्विधयो व्याख्यायन्ते तेषामपि स्मार्तेष्वनुप्रवेशार्थम् ।
तेन तदतिक्रमे स्मार्तातिक्रमनिमित्तमेव प्रायश्चित्तं भवति ॥

१४. .... संस्तुतिग्रहणेन संस्तुतिमात्रमिदं नामधेयं न धर्मा-
तिदेशार्थमिति दर्शयति । .... ॥

PATA LA IV., KANḌIKĀ 13.

१. .... केचिदाहुः । आ काष्ठादिति वचनादशनीयाभावेन
भोजनलोपेपि यथाकथंचिद्वैश्वदेवं कर्तव्यं पुरुषसंस्कारत्वादिति । अपरे त्वश-
नीयसंस्कार इति वदन्तो भोजनलोपे वैश्वदेवं न कर्तव्यमिति । .... ॥

२. समावृत्तं शिष्यं प्रत्याचार्येण समादेशो न देयः । इदं त्वया कर्त-
व्यमिति यथासमावृत्तदशायामाज्ञा दीयते । उदकुम्भमाहरेति । नैवमिदा-
नीं स्वेच्छया करणे प्रतिषेद्ध्यम् ॥

७. अध्ययनेन उपयुक्ता कथा विकथा । तां चान्यां कृत्वैतदादि प्रतिपद्येत
एवं सति ब्रह्म वेदो लौकिक्या वाचा ध्यावर्तते तथा मिश्रं न भवति ।

८. .... यज्ञेषु दर्शपूर्णमासादिष्वेतदादय ओंकारादयः प्रसवा निर्देशा अ-
नुज्ञावाक्यानि भवन्ति ब्रह्मादीनाम् । ओं प्रणय । ओं निर्वप । ओं स्तुध्वमिति ॥

९. .... । भूतिकर्मसु पाणिग्रहणादिषु । .... ॥

१०. समयः शुश्रूषा । तेन विना कृच्छ्रं दुःखं दुरवधारणमपूर्वं ग्रन्थं न
कुर्वीत । क्रियासामान्यवचनः करोतिरध्ययने ध्यापने च वर्तते । समयेन
विना शिष्योपि कृच्छ्रं ग्रन्थं नाधीयीताचार्योपि नाध्यापयेत् । .... ॥

११. विचिकित्सा संशयस्तदभावो विचिकित्सा । सा यावदुत्पद्यते तावद्ब्रह्म
निगन्तव्यं नियमेनाधिगन्तव्यम् । नियमपूर्वकमधिगन्तव्यमिति हारीत
आचार्यो मन्यते । अस्मिन्पक्षे त्रिःश्रावणत्रिःसहवचनयोरपि शुश्रूषितव्यम् ।
ब्रह्मग्रहणादेर्नेषु नायं विधिः ॥

१२. बहिर्वेदे वेदाद्बहिर्भूते काव्यनाटकश्रवणे गतिः शुश्रूषा न विद्यते
यद्यपि तदुपयुक्तं वेदार्थज्ञाने ॥

१९. यद्यप्यसावर्हन्भवति तथाप्याचार्ये या गतिः शुश्रूषा सा तस्मिन्
कर्तव्या ॥

१६. तुश्चार्थे । वृद्धानां चान्तेवासिनां न गतिर्विद्यते । पूर्ववयसान्ते-
वासिनावरवया आचार्यो न शुश्रूषितव्यः । अध्ययनादूर्ध्वमित्येके । अध्य-
यनकालेपीत्यन्ये ॥

१७. यदा ब्रह्मणि वेदविषये मियो विनियोगः क्रियते । बह्वचो यजुर्वे-
दाध्यायिनः सर्वाशाद्यजुर्वेदमधीते सोऽपि तस्मादृग्वेदम् । तदा परस्परं शुश्रूषा
न कर्तव्या ॥

१८. अत्र हेतुं स्वयमाह । ब्रह्मेत्यादि । तत्र द्वयोरपि ब्रह्म वर्धते सैव
ब्रह्मवृद्धिः शुश्रूषेव्युपदिशन्त्याचार्याः ॥

१९. .... । निवेशे वृत्ते दारकर्मणि वृत्तेऽपि । .... ॥

२०. तत्र हेतुत्वेन श्वेतकेतोरेव शिष्यान्प्रति वचनम् । .... ॥

२१. .... । नैय्यमिकानि नियमेन कर्तव्यानि नित्य-
कर्माणि । .... ॥

PĀṬALA IV., KANḌIKĀ 14.

१. कानि पुनस्तानि । .... ॥

२. एवंविधं श्राद्धादि । एवमेतैः कर्मभिरहरहराक्रान्तस्य न शिरःक-
ण्डूयनेष्ववसरो भवति । स कथं द्वौ द्वौ मासौ गुरुकुले वसेदिति ॥

३. .... । चक्षन्दीवधारणे । .... ॥

४. चणिति । निपातोस्ति निपातिर्यद्यदिहन्तकुवित्रेचेचण्कश्चिद्यत्रयुक्त-
मिति [पा० ८, १, ३०] स चेदर्थे वर्तते । इन्द्रश्च मृळयाति न इत्यादी
[ऋग्वे० २, ४१, ११] दर्शनात् । तस्यायं प्रयोगः । न चेदस्मिन्माणवके
दोषमनध्याप्यताहेतुकं पश्येत् ॥

५. संगानमधीयानेषु माणवकेषु यदि कस्यचिद्यदृच्छया दृष्टहेतुमन्त-
रेण बुद्धिमान्द्यादिनाध्ययनस्यासंवृत्तिः स्यादधीतो भागो माणवकान्तरवज्रा-
गच्छेत्तदा तस्यां यदृच्छायामसंवृत्तौ तस्मिन्नाचार्ये गतिरेव शुश्रूषैव माणव-

कस्य शरणम् ॥ तथा च मनुः [२, ११५] । अधिकं शुश्रूषितो हि गुरुः
सर्वात्मना तं शिक्षयेदिति ॥

६. मातृग्रहणेन पितामहीप्रपितामह्योरपि ग्रहणम् । पितृग्रहणेन पिता-
महप्रपितामह्योरपि ग्रहणम् । सर्व एत आचार्यवच्छुश्रूषयितव्याः ॥

७. उक्ताश्चानुक्ताश्च ज्येष्ठमातुलादयः सर्वे गुरवः समानृत्तेनाहरहरूपसं-
ग्राह्याः ॥

८. यदि प्रोप्य समागतो भवति गुरवो वा प्रोप्य समागताः । ..... ॥

९. भ्रातृग्रहणे पूर्वैर्नैव सिद्धे क्रमार्थं वचनं यथापूर्वं ज्येष्ठक्रमेणेति ॥

१०. पूजा वर्णज्यायसां कार्या वृद्धतराणां चेत्युपदेशानुरोधेन
[१, १३, २,] या नित्या पूजा सा च यथापूर्वं वृद्धक्रमेण ॥

११. ....विद्याचारित्राद्यपेक्षया विकल्पः ॥

१२. ... पुरे भवं पौरम् । पौरं च तत्सख्यं च पौरसख्यं सेवानिवन्धनं
बान्धवम् । तदभिवादनस्य निमित्तम् । कीदृशं दशवर्षान्तरालम् । दशव-
र्षाधिकः पौरसखांश्रोत्रियोभिवाद्य इति विवक्षितम् । सख्यमित्युपसमस्तमन्य-
पेक्ष्यते । चारणशब्दः शाखाध्यायिषु रूढः । तेषां सख्यं पञ्चवर्षमाभिवाद-
नस्य निमित्तम् । श्रोत्रियं वक्ष्यति । स त्रिवर्षपूर्वतामात्रेणाभिवादनमर्हति ।
न पूर्वसंस्तवमपेक्ष्यते ॥

१४. क्रमार्थमिदम् । वयोविशेषे ज्ञायमाने पूर्वं वृद्धतरायाभिवाद्यम-
भिवादनं कर्तव्यं पश्चादृद्धायेति ॥

१५. उच्चैःस्थाने नीचैःस्थाने वावस्थितो विपमगतः । .....गुरवे
स्वभिवाद्यमेव दर्शने सति तूष्णीमवस्थानस्यायुक्तत्वात् ॥

१६. इदमगुरुविषयम् । यत्रासावभिवादनीयः स्थितस्तत्रान्वारुह्य
वाभिवादयीताभिवादयेत् । अवरुह्येत्येतदपि द्रष्टव्यं न्यायस्य तुल्यत्वात् ।
गुरौ तु दृष्टमात्र एवाभिवादनमित्युक्तम् ॥

११. पर्युर्ध्वयस्तदेव स्त्रीणां वयस्तेन तदनुरोधेन ज्येष्ठभार्यादिष्वभि-
वादनं कर्तव्यम् ॥

१२. अवहितपाणिः । समित्कुशादिहस्तो दात्रादिहस्तो वा । ..... ॥

१४. एते अपि द्वे सर्वनामैवाभिवादयीत न नाम्नेत्येको मन्यन्ते । स्वमतं
तु नाम्नेवेति ।

२५. शिष्यं प्रत्याचार्यस्यायमुपदेशः । स्मशब्दः श्लोकपूरणार्थो नि-
पातः । ..... ॥

२६. ब्राह्मणविषयमिदम् ।..... ॥

२८. अप्यनष्टपशुधनोसीति ॥

३०. ....अरण्यग्रहणं सभयस्य देशस्योपलक्षणम् ।.....संभाषणं
मातृवद्भगिनीवच्च । भगिनि किं करवाणि ते । न भेतव्यमिति ॥

PĀṬALA V., KANDĪKĀ 15.

१. .... वासोविन्यासविशेषो यज्ञोपवीतम् । दक्षिणं बाहुमुद्ध-
रतेवधत्ते सव्यमिति यज्ञोपवीतमिति ब्राह्मणम् । [तैत्तिरीयारण्यके २.१.३]
वाससोसंभवेनुकल्पं वक्ष्यति [२, ४, २२] ..... ॥

३. य वा प्रयतोऽन्य आचामयेत्सोऽपि प्रयतो भवति । सर्वथा स्वयं
वामहस्तावर्जिताभिरद्भिराचमनं न भवति । तेन शास्त्रान्तरोक्तं कमण्डलु-
धारणमप्याचार्यस्यानभिमतं लक्ष्यते । अलावुपात्रेण नारिकेलेन च स्वय-
माचमनमाचरेदिति ॥

४. .... विपासितस्य पाननिषेधोऽयमिति केचित् । अपर आह ।
अस्मादेव प्रतिषेधाच्छिष्यादिस्थस्य करकादेर्या धारा तत्र श्रायत्यार्थमाच-
मनं भयतीति ॥

५. भूमेः स्वयंदीर्घः प्रदेशः प्रदरः ।..... ॥

६. ....तस्माभिरिति वचनाच्छ्रुतशीताभिरदोषः । तथा चोष्णा-
नामेव प्रतिषेधः स्मृतिषु प्रायेण भवति ॥

७. वय इति पक्षिणाम् । यो रिक्तपाणिः सन्वयसः पक्षिण उद्दिश्य
तेषां प्रोत्सारणाय पाणिमुत्थच्छते स तस्मैत्वाप उपस्पृशेत्तत्रैव पाणिना ।
रिक्तपाणिरिति वचनात्काष्ठलोष्टादिसहितस्य पाणेरुद्यमने न दोषः । के-
चिदुपस्पर्शनमाचमनमाहुः ॥

१०. येन प्रयतो भवति तत्प्रयमणमाचमनम् । करणे न्युद् ।... ॥

११. तीर उच्चीर्याचामेन्न जलमध्य इत्ययमर्थो न विधेयः पूर्वैर्ण गत-
त्वात् । तस्मादयमर्थः । यदा नदीमुत्तरति नावा प्रकारान्तरेण वा तामुच्चीर्य
तीरं गतः प्रयतोऽप्याचामेत् । नद्यादेरुत्तरणमप्याचमनस्य निमित्तमिति ।
नुशब्दोऽप्यर्थः ॥

१२. श्रोते स्मार्ते लौकिके वाग्नौ । .....केचिद्लौकिके नेच्छन्ति ॥

१३. ....यत्रातिशयक्षणाया पललादेर्मूलाग्रविभागो न ज्ञायते
स मूढः । मूढश्चासौ स्वस्तरश्चेति मूढस्वस्तरस्तस्मिन्पतितदिप्प्रयतेष्व-
सीनेषु यदि कश्चित्प्रयत उपविशेन्न च तान्संस्पृशेत्तदा स प्रयतो मन्येत
यथा प्रयत आत्मानं मन्यतेहं प्रयतोस्मीति तथैव मन्येत नैवाविधे विषये
तत्स्पृष्टिन्यायः प्रवर्तते ॥

१४. तृणकाष्ठेष्वपि भूमौ निखातेषु तत्स्पृष्टिन्यायो न भवति ॥

१७. .... व्यवस्थिताविकल्पोयम् । ऊर्ध्वं नाभेः करो मुक्त्वा
यदङ्गमुपहन्यते । तत्र स्नानविधिः प्रोक्तो ह्यधः प्रक्षालनं स्मृतमिति
मानवे दर्शनात् ॥

१८. .... यावति देशे, ऊष्मोपलम्भो भवति । अत्राप्यशक्तौ
न दोषः ॥

२०. अप्रयत इत्येव । एनमग्निमप्रयतो नोपधमेत् । प्रयतस्य न दोषः ।
मुखेनोपधमेदग्निं मुखाद्द्व्यग्निरजायतेति स्मृत्यन्तरे दर्शनात् । नाग्निं मुखे-
नोपधमेदिति मानवे दर्शनादुभयोर्विकल्पः । अपर आह । वाजसनेयके
श्रौतप्रकरणे । मुखाद्द्व्यग्निरजायत तस्मान्मुखेनोपसमिन्ध्यादिति दर्शना-
च्छ्रौतेषु मुखेनोपसमिन्धनमन्यत्र स्मार्ते प्रतिषेध इति । अन्ये तु वेणवे-
नायसेन वा सुपिरेणोपसमिन्धनमिच्छन्ति । एवमग्नेर्मुखव्यापारस्यान्वया-
च्छ्रुतिरप्यनुगृहीता भवति । आस्यविन्दूनां पतनशङ्काभावात्प्रतिषेधस्मृति-
रपीति ॥

२१. खट्वायां खट्वाया अधोग्निं नोपदध्यात् । अत्राप्यशक्तौ न दोषः ॥

२२. .... प्रयमणं प्रायस्यं भूत्रपुरीषप्रक्षालनादीनि यत्रात्माधीनानि ।
यत्र तु कूपेष्वेवोदकं तत्र बहूदकेषु न वस्तव्यम् । ब्राह्मणग्रहणाद्वर्णान्त-
रस्यानियमः । ग्रामग्रहणादेवंभूतेषु घोषादिषु न वस्तव्यम् ॥

PATALA V., KANDIKÂ 16.

१. तिष्ठन्प्रह्वो वा नाचामेदिति नायं प्रतिषेधः शक्यो वक्तुम् । कथम् ।
आसीनस्त्रिराचामेदिति वक्ष्यति । ततो यथा शयानस्याचमनं न भवति तथा
तिष्ठतः प्रहस्य च न भवति । एवं तर्हि नायं शौचार्थस्याचमनस्य प्रति-

पेधः । किं तर्हि । पानीयपानस्य प्रतिपेधः । तथा च गौतमः । नाञ्जलिना पित्रेन्न तिष्ठन्निति । अपर आह । अस्मादेव प्रतिपेधात्कचिन्निष्ठतः प्रहस्याचमनमनुज्ञातं भवति । तेन भूमिगतास्वप्सु तीरस्यायोग्यत्वं ऊरुदधौ नाभिदधौ वा जले स्थितस्याचमनं भवति । गौतमोपि न तिष्ठन्नुद्धृतोदकेनाचामेदिति सूत्रेच्छेदादुद्धृतोदकेनैव तिष्ठतः प्रतिपेधमाह ॥

२. द्वितीयार्थे तृतीया । अत्रानुक्तं स्मृत्यन्तरवशादुपाश्रीयते । आसीनः शुचौ देशे नासने भोजनान्ते स्वासने दक्षिणं बाहुं जान्वन्तरा कृत्या प्राङ्मुख उदङ्मुखो वा हृदयंगमा अपः करतलस्थिता यावतीषु मापो निमज्ज्यते तावतीः केनयुद्धरहिता वीक्षितास्त्रिराचामेत्पित्रेद्वाह्मणो हृदयंगमाः क्षत्रियः कण्ठगा वैश्यस्तालुगाः शूद्रो जिह्वास्पृष्टाः सकृत् ॥

६. मध्यमाभिस्तिष्ठन्निष्ठुलीभिरेवौष्ठौ ॥

७. .... उपस्पृशेदङ्गुलिभिः । सर्वेषामिन्द्रियाणां प्रसङ्गे परिमंचटे चक्षुषी नासिके श्रोत्रे चेति । इन्द्रियाणीति वचनं स्वरूपं कथनमात्रम् । तत्राङ्गुष्ठानामिकाभ्यां चक्षुषी केचिद्युगपत्केचित्पृथक् पृथक् । अङ्गुष्ठप्रदेशिनीभ्यां नासिके । अङ्गुष्ठकनिष्ठिकाभ्यां श्रोत्रे । अत्र सहभावस्याशङ्क्यत्वात्पृथगेव क्रियते । अत्र पृथग्भावस्य निश्चितत्वात्पूर्वत्रापि पृथगेवेति युक्तमित्यन्ये ॥

८. इन्द्रियस्पर्शनान्तरं हस्तौ प्रक्षालयेत् ॥

१०. दन्तमूलात्प्रभृत्यौष्ठौ । तत्रालोककः प्रदेशः श्यावः । तस्यान्तःसलोकस्तत्पर्यन्तावोष्ठावुपस्पृश्याचामेत् । ओष्ठयोरलोककं प्रदेशमङ्गुल्या काष्ठादिना वोपस्पृश्याचामेदिति ॥

११. .... अस्मादेव प्रतिपेधाज्ज्ञायते यत्किंचिदपि द्रव्यमन्तरास्ये सदुच्छिष्टताया निमित्तमिति ॥

१२. भापमाणस्यास्यात्पतन्तो ये लालाचिन्दव उपलभ्यन्ते चक्षुषा स्पर्शनेन वा य उपलब्धुं योग्यास्तेष्वचमनं विहितम् ।.....॥

१४. स्वप्नः स्वापः । क्षवयुः क्षुतम् । तयोः कृतयोः । शृङ्गाणिका नासिकामलम् ।..... लोहितस्य रुधिरस्य केशानां शिरोगतानां भूमिगतानां चाद्यादीनां च चतुर्णामालम्भे ।..... । नात्र प्रमिहा ।

तद्योगादधोवासो लक्ष्यते । तच्च परिधायाम् उपस्पृशेत् । केपुचित्स्नानं
केपुचिदाचमनं केपुचित्स्पर्शमात्रं यावता प्रयतो मन्यते ॥

१९. आर्द्रं वा शकृदुपस्पृशेत् । ओषधीर्वा आर्द्राः । भूमिं वा आर्द्रम् ।
पूर्वोक्तेष्वेव सर्वेषु वैकल्पिकमिदम् ।..... ॥

१६. असिग्रहणं च क्षुरादेरप्युपलक्षणम् ।..... ॥

१७. अपूपग्रहणं मूलफलोदेरप्युपलक्षणम् । द्वितीयार्थे षट्ठी ।..... ॥

१८. यस्य कुले कश्चिन्निषेत्तासपिण्डतायां सत्यां तत्रानिर्गते दशाहे
न भोक्तव्यम् । अनिर्देश इत्याशौचकालोपलक्षणम् । तेन क्षत्रियादिष्व-
धिकं पक्षिण्यादिषु च न्यूनम् ॥

१९. सूतिका प्रसूतिका तस्यामनुत्थितायाम् । उत्थानं नाम सूतिका-
गारे निवेशितानामुदकुम्भादीनामपनयनम् । तच्च दशमेहनि भवति । दश-
म्यानुत्थितायामिति [१९, ८] गृह्य उक्तत्वात् । अत्राप्यशौचकालोपलक्ष-
णत्वाद्यावदाशौचं तावदभोजनम् । ..... ॥

२०. .... आचारस्तु धनुःशतादवाक्स्तथापि प्रदीपमारोप्योदकुम्भं
चोपनिधाय भुञ्जते यदि समानवंशं गृहं न भवति ॥

२१. अग्रयतेनाशुचिनोपहतं स्पृष्टमन्नमग्रयतं भवति किं त्वशुद्धमध्य-
भोज्यं न भवति । कः पुनरग्रयतस्य चाभोज्यस्य च विशेषः । उच्यते ।
अग्रयतमन्नमग्रावधिश्रितमद्विभक्तं भस्मना मृदा वा संस्पृष्टं वा वाचा
वा प्रशस्तं प्रयतं भवति भोज्यं च । अभोज्यं तु लशुनादि कथंचिदपीति ॥

२२. अग्रयतेन शूत्रेणोपहतमानीतमन्नमभोज्यं स्पृष्टमस्पृष्टं च । स्पृष्टमे-
वेत्यन्ये ॥

२३. .... एतच्च पाकदशायामेव पतितेन केशेन सह यत्पकमन्नं त-
द्विषयम् । भोजनकाले तु केशपाते घृतप्रक्षेपादिना संस्कृतं भोज्यम् ॥

२५. अमेधैः कलज्जपलाण्डादिभिरयमृष्टमभोज्यम् ॥

२६. यस्मिन्नात्रे स्यादिति [१, १६, २३] व्यवहितमपि संवध्यते ।
..... ॥

२७-२८. पूर्ववत्संवन्धः । मूपकला मूपकस्य पुरीषमङ्गं वा । उपसमस्तमपि
मूपकग्रहणं संवध्यते । ...पदोपहतं प्रयतेनापि यत्पदा स्पृष्टं तदप्यभोज्यम् ॥

‘शूचिकेष्टं सर्वेषु नैकं’ G. U. ; पूर्वोक्तेष्वेव कल्पेष्टं G. U.

२९. सिग्वस्तदशा । परिहितस्य वाससः सिचा यत्स्पृष्टं तदप्यभोज्यम् ॥

३०. शुना वा यद्दृष्टमपपात्रेण वा यद्दृष्टं तदप्यभोज्यम् । पतितचण्डालसूतिकोदक्यादयोपपात्रा अपगताः पात्रेभ्यः । न हि ते पात्रे भोक्तुं लभन्ते ॥

३१. अपरिहितस्य शुद्धस्यापि वाससः सिचा यदुपहृतमानीतं तदप्यभोज्यम् ॥

३२. .... स्त्रीलिङ्गनिर्देशाद्वासेनाहते न दोषः । अन्ये लिङ्गमावि-
वक्षितमिति मन्यन्ते । नक्तमिति वचनाद्वा न दोषः ॥

PĀṬALA V. KANDIKĀ 17.

१. भोजनदशायां यदा शूद्र उपस्पृशेत्तदापि न भुञ्जीत । भुञ्जानग्रहणादन्यत्र शूद्रस्य स्पर्शो नाप्रायत्यमिति केचित् । अन्ये तु सदा भवत्यप्रायस्यं भोजनदशायां त्वाधिक्यप्रतिपादनाय प्रतिषेध इति ॥

२. सर्वत्र वाशब्दः समुच्चये । अभिर्जनविद्यावृत्तरहिता अनर्हन्तः । तैः सह संमानायां पङ्क्ती न भुञ्जीत ॥

३. समानपङ्कावित्यनुवर्तते । समानपङ्क्तौ बहुषु भुञ्जानेषु यद्येकोनुत्थाय भोजनाद्विरम्योच्छिष्टं शिष्यादिभ्यः प्रयच्छेदाचामेव तदा तस्यां पङ्कावितरैर्न भोक्तव्यम् । अतो बहुषु भुञ्जानेष्वेको मध्ये न विरमेत् । भोजनकण्टक इति समाचक्षते ॥

४. मूर्खं वैधवेयं विषं भुङ्क्ष्वेत्येवं कुत्सयित्वा निर्भर्त्स्य यत्रान्नं दशुस्तदप्यभोज्यम् ॥

५. मनुष्यैरन्यैर्वा मार्जसादिभिरमेधैरवप्रातमन्नमभोज्यम् । अत्रेत्युपसर्गप्रयोगादुरस्यैर्गन्धाप्राणे न दोषः ॥

७. प्रासादो दारुमयो मञ्चः । तत्रापि न भुञ्जीत ॥

८. भूमावपि भुञ्जानः कृतायां गोमयादिना संरुन्वायां भुञ्जीत अपर आह । प्रासादोपि यदा मृदा कृतभूमिर्भवति । न केवलं दारुमयः तदा तत्र भुञ्जीतैवेति ॥

९. यदि मृन्मये भुञ्जीत तदानाप्रीते भोक्तव्यम् । आप्रीतं कश्चित्कार्ये
पाकादावुपयुक्तम् ॥

११. लौहं लोहविकारभूतं कांस्यादि भोजनपात्रं भस्मभिः परिमृष्टं
सत्प्रयतं भवति । तत्र भस्मना कांस्यमम्लेन तापत्रं राजतं शकृता सौवर्णम-
द्विरित्यादि स्मृत्यन्तरवेशाद्वष्टव्यम् ॥

१४. आपणः पण्यवीथिस्तत्र क्रीतं लब्धं वापणीयं तच्च कृतान्नं नाश्नी-
यात् । ग्रीह्यादिषु न दोषः ॥

१५. रसा रसद्रव्याणि तानापणीयान्नाश्नीयात् । आममांसादि वर्ज-
यित्वा ॥

१६. तैलसर्पिषी त्वापणीये अप्युपयोजयेदुदकेवधाय निषिध्य । पाके-
न तैलसर्पिषी शोधयित्वा । कार्याविरोधो यथा न भवति तथोदकेन संसृ-
ज्येत्यन्ये ॥

१८. शुक्तं कालपाकेनाम्लीभूतं तदपि पर्युषितमखाद्यापेयानाद्यम् ॥

१९. अनन्तरोक्तविधिद्वयं फाणितादि वर्जयित्वा द्रष्टव्यम् । फाणितं
पानविशेषः । इक्षुरस इति केचित् । भृष्टानां ग्रीहीणां तण्डुलाः पृथक्कृताः
पृथुकतण्डुलाः । क्रमम्भो दधिसक्तुसमाहारः क्रमम्भ इति प्रसिद्धः । वेदेभ्यु-
भयं भवति । यत्क्रमम्भैर्जुहोति । धानाः क्रमम्भः परिवाप इति । भरुजा
भृष्टा यवाः । क्षीरविकारो दध्यादिः । प्रसिद्धमन्यत् ॥

२०. अथ शुक्तं चेत्यस्य विधेः शेषः ॥ शुक्तमित्यादि ॥ परेण द्रव्या-
न्तरेण योगो यस्य तत्परयोगं ततोऽन्यदपरयोगं तदेव शुक्तं वर्ज्यम् । यत्तु द-
ध्यादिद्रव्यान्तरसंमृष्टं शुक्तं तद्वोज्यमेव । एवं च पूर्ववैवापरयोगमिति विशो-
पणं वक्तव्यम् । इदमेव वा सूत्रमस्तु । सूत्रद्वयकरणं चाचार्यप्रवृत्तिकृतम् ।
यथा सलावृक्येकसृकोलूकशब्दा इति पूर्वं सामान्येनाभिधाय सलावृ-
क्यामेकसृक इति स्वप्रपर्यान्त इति [१, १०, १९; २, ११, ३३.] पश्चादि-
शेष उक्तः ॥

२१. अविरेलका । तस्याः क्षीरमपेयम् ॥

२३. उट्मृगौ प्रसिद्धौ । या गर्भिणी दुग्धे सा संधिनी शास्त्रान्तरे
प्रसिद्धा । एककालदोहेत्यन्ये । एकस्मिन्प्रसवेनेकं गर्भं सूते सा यमसूः ।
उट्मादीनां क्षीराण्यपेयानि । इतिकरणादेवंप्रकाराणामेकशफानां क्षीर-
मपेयम् ।..... ॥

२४. .... चकारादजामहिष्योश्च । अजा गावो महिष्यश्चेति मानवे दर्शनान् ॥

२५. कीलालौपधयः सुरार्था ओपधयस्तासां च विकारभतमन्न-मनाद्यम् ॥

२६. करञ्जंरक्तलघुनम् । पलण्डुः श्वेतम् । परारीका कृष्णहुण्डुभा या म्लेच्छानां प्रसिद्धा ।.....॥

२७. 'प्रतिपदपाठोऽशक्य इति समासेनाह ॥ यथेत्यादि ॥ यद्यान्यदेवं-युक्तं शिष्टाः परिचक्षते वर्जयन्ति ।.....॥

२८. क्याकु छत्राकं तदप्यभोज्यमभक्ष्यम् । ब्राह्मणग्रहणमादरार्थम् ॥

२९. मांसमित्यर्थादभ्यते । एकसुरा अश्वादयः । गवयो गोमदृवाः पशुः । शरभोष्टापद आरण्यो मृगः । अन्ये प्रसिद्धाः । एतेषां मांसमभक्ष्यम् ॥

३०. धेन्वनहुहोर्मांसं भक्ष्यम् । गोः प्रतिपेधस्य प्रतिपसवः ॥

३१. आमहुहं मांसं न केवलं भक्ष्यम् । किं तर्हि । मेध्यमपीति वाज-सनेयिनः समामनन्ति ॥

३२. व्यवहितमप्यभोज्यमिति संबध्यते । पादाभ्यां विकीर्य ये कीट-धान्यादि भक्षयन्ति ते मयूरादयो विकिरास्तेषां मध्ये कुकुटो न भक्ष्यः । स्मृत्यन्तरवशाद्ग्राम्यो नारण्यः ॥

३३. तुण्डेन प्रतुष्य ये भक्षयन्ति ते प्रतुदो दार्वाघाटादयस्तेषां मध्ये प्लव एवाभक्ष्यः । शकटभिलाख्यो धकविशेषः ॥

३५. .... । इयेनाकृतिर्भासः पीनतुण्डः । ..... सुपर्णः इयेनः । ..... ॥

३६. शुञ्चा घृन्दचराः । क्रौञ्चा मिथुनचराः । ते चाभक्ष्याः । सूवे क्रुञ्चक्रौञ्चेति विभक्तिलोपश्चादसः । किमविशेषेण क्रौञ्चा न भक्ष्याः । नेत्याह । वार्ध्वाणसलक्ष्मणवर्जम् । श्वेतो लोहितो वा येषां मूर्धा ते लक्ष्मणास्त एव विशिष्यन्ते वार्ध्वाणसा इति । वार्ध् चर्म । तदाकारा नासिका येषाम् । एवंभूताल्लक्ष्मणान्वर्जयित्वा क्रुञ्चक्रौञ्चा न भक्ष्या इति । अन्ये त्पाहुः । क्रव्याद इति प्रातस्य प्रतिपेधस्य शुञ्चादिषु चतुर्णामतिपेध इति । तत्र लक्ष्मणा सारसी । लक्ष्मणवर्जमिति टचापोः संज्ञाहन्तसोर्-हुलमिति [पा० ६, ३, ६३] इत्यः । एवं शुञ्चाशब्दस्याप्यजादिटारन्तस्य ॥

३७. पञ्चनखा नाम वानरमार्जारादयः । तेषां मध्ये गोधादीन्सप्त वर्जयित्वान्येभक्ष्याः । गोधा कृकलासाकृतिर्महाकाया । कच्छपः कूर्मः । श्वाविद्वराहविशेषो यस्य नाराचाकाराणि शोमाणि । शल्यको यस्य चर्मणा तनुव्राणं क्रियते । श्वाविट्छल्यक इति युक्तः पाठः । एके तु छकारं पठन्ति छकारात्पूर्वमिकारम् । .....पूतिखपः शंशाकृतिर्हिमवति^१ प्रसिद्धः ॥

३९. सर्पस्येव शिरो यस्य स मत्स्यो न भक्ष्यः । मृदुरो मकरः । .....ये चोक्तेभ्योन्ये विकृताकारा मत्स्याः । तत्रोदाहरणं यथा मनुष्याशिरसो जलमनुष्याख्या जलहस्यादयश्च । तेषां सर्वे न भक्ष्याः । अत्र मनुः । अनु-मन्तेत्यादि(५, ५१) न मांसभक्षणे दोषो न मद्ये न च मैथुने । प्रवृत्तिरेषा भूतानां निवृत्तिस्तु गरीयसी ॥ अप्रतिपिद्वेषापि भक्षणात्रिवृत्तिरेव ज्यायसीत्यर्थः ॥

PATĀLA VI., KANDIKĀ 18.

१. मधु पक्कमपक्कमपि । आमं तण्डुलादि । मृगस्य विकारो मार्गं मांसम् । भूमिः शालेयादि क्षेत्रम् । विश्रामस्यानमित्यन्ये । मूलफलानि मूलं कन्दादि । रक्षाभयदानम् । गव्यूतिर्गोमार्गः । निवेशनं गृहम् । युगं वहतीति युग्यो बलीवर्दस्तस्य पासो भक्ष्यं पल्लादि । एतान्यप्युग्रतोपि प्रतिगृह्याणि । अटुर्भिक्षेपि । उग्रः पापकर्मा द्विजातिर्वैदयाद्वा शूद्रायां जातः । उग्रग्रहणं तादृशानामुपलक्षणम् ।

३-४. पूर्वोक्तेष्वामं स्वयमेव गृह्णीरन्दिजा इति हारीतस्यैव पक्षः । आमस्यालाभे कृतान्नस्य वा विरसस्य लवणादिरसेरसंयुक्तस्य । पटोनिर्देशात्स्तोकम् । स्वयमन्तेवास्युपाहतं वा गृह्णीरन् ॥

५. अनन्तरोक्ते विधानद्वये यद्वृहीतं तेन सुभिक्षाः सुहिता न भवेयुः । यावता प्राणयात्रा भवति तावदेव गृह्णीरन्न यावता सौहित्यं तावदिति ॥

६. यदा दुर्भिक्षतयात्मनोपि वृत्तिर्न लभ्यते प्रागेव पोष्यवर्गस्य तदा स्वयमप्यवृत्तौ यत्रैव लभ्यते तत्रैव भुञ्जीत । तत्र गुणविधिः । सुवर्णं दत्त्वा

सकृदेवोपकृतमुपरिष्ठात्सुवर्णेन स्पृष्ट्वा । एतेन पशुं वा दत्त्वेति व्याख्यातम् ।
पशुरग्निः । अग्निः पशुरासीदिति मन्त्रलिङ्गाद्भेदसूक्तेन चाग्नेरुपस्थानदर्शनात् ॥

७-८. न पुनरत्यन्तमन्ववस्येत् । यदा विहिता वृत्तिर्लभ्यते तदा नि-
षिद्धाया विरमेत् । न पुनः सकृत्प्रवृत्तायाः किमवगुण्ठनेनेति न्यायेन
तत्रैव रमेत् । अत्र च्छान्दोग्योपनिषत् [१, १०, १] । मटवीहंतेषु कुक्ष-
त्वाटिक्या सह जाययोपस्तिर्ह चाक्रायण इभ्यग्रामे प्राप्ताणक उवाच ॥ १
सहैभ्यं कुल्माषान्खादन्तं विभिक्ष इत्यादि ॥ मन्त्रश्च भवति ॥ अवर्त्या
शुन आन्त्राणि पेच इति ॥ अवर्त्या वृत्त्यभावेन । अपर आह । दुर्भिक्षे
स्वयमप्यवृत्त्या तन्निवृत्तेर्यत्र कुत्रचिन्नीचेपि दातरि भुञ्जानो वसेत् । यां
च यावती च सुवर्णमात्रां य कंचन पशुं वा तस्मै दत्त्वा न पुनरत्यन्तमन्व-
वस्येत् । वृत्तिं प्राप्य विरमेदिति ॥

११. यत्र यदा वैश्वदेवामिहोवादि नित्यमाभ्युदयिकं वाप्रायश्चित्तं
कर्मासेवते तत्पर्येण करोति प्रायश्चित्तवत्यात्मनि चोदितं प्रायश्चित्तं
प्राणायामोपवासविधिकृच्छ्रादि न करोति तदेतस्मात्कारणाद्वाह्यस्यान्नम-
भोज्यमिति ॥

१२. ... निष्ठया भूतकालस्याभिधानाच्चर्यमाणेपि निर्वेदे न
भोज्यम् । किं तर्हि । चरिते ॥

१४. तस्यापि शूद्रस्याप्यन्नं भोज्यं यद्ययं धर्मार्थमुपनत आश्रितो
भवति । धर्मग्रहणादर्थार्थमुपनतस्याभोज्यम् । आपत्कल्पश्चायम् ॥

१६. संघो गणस्तस्य यस्त्वभूतमन्नं न त्वेकस्य तदभोज्यं यद्यपि ते
सर्वे दयुः ॥

१७. भोक्तुकामा आगच्छतेत्येवं परिकुट्टय सर्वत आहूय यहीयते ॥

१९. ये शस्त्रेण जीवन्ति तेषामप्यन्नमभोज्यम् । क्षत्रियवर्जम् ॥

२०. आजीवन्तीत्यपेक्ष्यते । स्वगृहे परान्वासयित्वा तेभ्यो भूतिग्रह-
णमाधिर्यः स्तोम इति प्रसिद्धः । परभूमौ कुट्टिं कृत्वा स्तोमं दत्त्वा वसेत्तु
य इति तं चापि य आजीवन्ति तेषामप्यभोज्यमिति । ये तु प्रसिद्धमाधि-
माजीवन्ति तेषां वार्धुपिकत्वादेव सिद्धीर्थः ॥

१ मन्ववतीवत् G U¹, 'वेव सीवत् G U², 'मन्मतीवत् Der MSS

१ Thus G U¹, G. U² reads यत्र यस्मिहोत्रेयश्चैवराद्य रूपप्रायश्चित्तमुत्पत्त्या मनुष्यस्य नि
१ यमभ्युदयिक कर्मासेवते तत्पर्येण करोति । प्रायश्चित्तवत्यात्मनि चोदितं प्रायश्चित्तं तदेतस्मात्कारणाद्वाह्यस्यान्नमभोज्यमिति ।

२४. भोक्तव्यमिति वक्ष्यमाणमपेक्ष्यते । अग्नीषोमीये पशौ संस्थिते समाप्त एव भोक्तव्यम् । न प्रागिति पक्षान्तरम् ॥

२६. इदं यज्ञार्थमिति व्यादेशे कृते शेषाद्बुज्जीरन्निति ब्राह्मणं भवति । ब्राह्मणग्रहणं प्रीत्युपलब्धितः प्रवृत्तेरपस्मृतिशङ्का माभूदिति प्रत्यक्षमेवात्र ब्राह्मणमिति ॥

२८. राज्ञामिति बहुवचनाद्ग्रामादेर्यः प्रैषकरस्तस्यापि प्रतिषेधः ॥

२९. यश्चाहविषा नररुधिरादिना यजतेभिचारादौ । यथायमभिचरेत्तस्य लोहितमवदानं कृत्वेति सोप्यभोज्यान्नः ॥

३१. यश्चाविधिना प्रव्रजितः शाक्यादिः सोप्यभोज्यान्नः ॥

३२. ... अविधिनेत्येव । ..... अविधिनोत्सर्गेष्टिं विना ..... ॥

३३. यश्च सर्वान्वर्जयते भोजने न कचिद्भुङ्क्ते न कंचिद्भोजयति । ... निराकृतिः निःस्वाध्यायः । निवृत्तः । अतिव्रत इत्यन्ये । 'सोप्यभोज्यान्नः । वृषलीपतिः क्रमविवाहे यस्य वृषली जीवतीतरा मृताः स वृषलीपतिः ..... ॥

PATĀLA VI., KANḌIKĀ 19.

१. .... ब्रह्मो निगडितः । अणिकः पुत्राच्छ्रुतप्राही पुत्राचार्य इति शास्त्रेषु निन्दितः । प्रत्युपविष्ट ऋणादिना कारणेनाधमर्णादिकं निरुध्य तत्पार्थ उपविष्टः । इतरस्तत्परिहारमकुर्वस्तेन सहासीनः प्रत्युपवेशयिता । .... अपर आह । अणिक ऋणिक ऋणस्य दाता । प्रत्युपवेष्टुरिदं विशेषणमिति ॥

२. .... यद्यप्येतेभोज्यान्ना इत्युक्ते परिशिष्टा भोज्यान्ना इति गम्यते तथाप्यनेकमतोपन्यासार्थं प्रश्नपूर्वकमारम्भः ॥

४. सर्ववर्णानां स्वधर्मे वर्तमानानामित्युक्तत्वात्सर्वे पुण्या भोज्यान्ना एव । इह पुनः पुण्यग्रहणमतिशयार्थं तपोहोमजपैः स्वधर्मेण च युक्तः पुण्यः स स्वयमभार्थयमानोपि भोज्यान्न इति कौत्सस्य मतम् ॥

६. रजः पापं तद्यादि पुरुषे कर्तरि स्थावरं स्थिरं नोपभोगमन्तरेण क्षीयते तदा तंतः प्रतिग्रहेऽपि भोक्तारि संक्रमाभावाद्भोक्तव्यम् । अथ चेन्न तत्पुनः भोगमन्तरेणापि क्षीयते तदा सततं दानशीले न गूढूर्तगपि पापमयतिष्ठत इति कुतो भोक्तारि दोष इति ॥

७. .... एककुणिकादीनां पञ्चानां पक्षः । पौष्करसादिरेव पुष्करसादिः । आदिवृद्धभावाञ्छान्दसः ॥

८. सर्वत उपेतं सर्वतोपेतम् । छान्दसो गुणः । उपेतमयाचितोपपन्नं तत्सर्वतोपि भोज्यमिति वाड्यायणीयं मतम् । इदानीं स्वमतमाह ।

९. काण्वकुत्सयोः पक्षौ समुक्तावाचार्यस्य पक्षः ॥

१०. यः प्रार्थितो नेत्यसरुदुक्ता कथंचिदापादितेप्सः सोनीप्सन्नित्युच्यते । तस्य पुण्यस्याप्यभोज्यम् । अपर आह । अनीप्सत इति कर्तरि षष्ठी । पुण्यस्याप्यन्नं न भोज्यं यदि भिक्षमाणः पूर्ववैरादिना स्वयमीप्सन्नं भवति ॥

११. अद्य तुभ्यमिदमाहरिष्यामि तदन्नभवता ग्राह्यामिति निवेदनं नियोगस्तदभावेनियोगः । पुनर्नञ्समासः । द्वौ नञौ प्रकृतार्थमनिशयेन गमयतः । अननियोगो नियोगस्तत्पूर्वं चेदभ्युद्यन्नं तन्न भोज्यमिति ॥

१२. अद्यापि च पुराणे । सर्गश्च प्रतिसर्गश्चेत्यादि । एवंलक्षणे भविष्यदादौ ..... ॥

१४. .... शल्यरुन्तः शस्त्रेण ग्रन्थ्यादीनां छेत्ताम्बुः । ..... । चिकित्सकषण्डयोः पुनर्वचनमुद्यतस्यापि प्रतिषेधार्थम् । ..... । अयं पुराणश्लोक इत्यपौनरुक्त्यम् ॥

१५. षडङ्गस्य वेदस्याध्येता भूणस्त्रं यो हतवान्स भूणहा । सोऽन्नादे माष्टि लिम्पति । किम् । प्रकरणादेन इति गम्यते । भूणघ्नो योऽन्नमत्तितस्मिन्स्तदेनः संक्रामति । तस्मात्तस्योद्यतमप्यभोज्यमिति प्रकरणसंगतः पादः । इतरत्पुराणश्लोके षट्यमाने षटितम् । अनेनसं योऽभिज्ञांसति मिथ्यैव श्रूते । इदं पापं त्वया कृतमिति । स तस्मिन्नभिज्ञांसति तदेनो माष्टि । मनुस्तु । पतितं पतितेत्युक्ताः [इत्यादि] इति द्वैगुण्यमात्रं । तदभ्यासे द्रष्टव्यम् । स्तेनः प्रकीर्णकेश इति [१, २५, ४] वक्ष्यति । स एव तृतीयस्य पादस्यार्थः । कर्तृभेदादपौनरुक्त्यम् । संगरः प्रतिज्ञा प्रतिश्रयः सत्यसंगर इति । यथा यः प्रतिश्रुत्य न ददाति सोऽनृतसंगरः । ककार-ञ्छान्दसः । तस्मिन्त्याचन्याचकः स्वमेनो माष्टि । तस्मात्प्रतिश्रुतं देयमिति ॥

PATALA VII., KĀNDIKĀ 20.

१. इमं लौकिकं लोके विदितं ह्यातिलाभपूजात्मकार्यं प्रयोजनं पुर-
स्कराभिसंधाय धर्मं न चरेत् । किं कारणम् ॥

२. यस्मादेवं क्रियमाणा धर्मा अभ्युदये फलकाले निष्फला भवन्ति ।.....। यो वै श्रद्धामनारभ्येत्यादिश्रुतेः ॥

३. तदिति वाक्योपन्यासे । ..... ॥

४. यद्यपि देवादर्या नानूत्यन्ते तथापि धर्मस्तावद्भवति स च स्वतन्त्रः पुरुषार्थः । किमन्यैर्यैरिति ॥

५. कुहकः प्रकाशो शुचिरेकान्ते ययेष्टचारी । शठो वक्रचित्तः । नास्तिकः प्रेत्याभाववादी । बालः श्रुतरहितः । ..... तथा दुष्प्रलम्भश्च स्यात् । प्रलम्भनं विसंवादनं मिथ्याफलाख्यानम् । गृध्रिवञ्चयोः प्रलम्भ इति दर्शनात् । दुष्प्रलम्भो विसंवादयितुं मिथ्याफलाख्यानेन वञ्चयितुमशक्यः । कुहकादिवादेषु वञ्चितो न स्यात्तद्वशो न स्यादित्यर्थः ॥

६. वञ्चनस्य संभवमाह ॥ नेत्यादि ॥ आवमिति च्छान्दसं रूपम् । भाषायां तु प्रथमायाश्च द्विवचने भाषायामिति [पा०. ३, २, ८८] आत्वं प्राप्नोति । यदि हि धर्माधर्मौ विग्रहवन्तौ गोव्याघ्रवच्चरेतामावां स्व इति ब्रुवाणौ यदि वा देवादयः प्ररुष्टज्ञानाः ब्रह्मुरिमौ धर्माधर्माविति ततः कुहकादिवादेषु न स्याद्वञ्चना । तदभावानु वञ्चनासंभवः । इदं चात्र द्रष्टव्यम् । प्रत्यक्षादेरगोचरो धर्माधर्मौ किंतु नित्यनिर्दोषवेदगम्यौ तदभावे तन्मूलशास्त्रगम्याविति ॥

७. यत्र तु प्रायश्चित्तादौ त्रिपयव्यवस्था दुष्करा तत्र निर्णयमाह ॥ यत्त्रिव्यादि ॥ आर्याः शिष्टास्तैर्वर्णिकाः । बहुवचनाच्चत्वारस्त्रयो वा । ... ॥

८. सम्यग्विनीता आचार्याधीनः स्यादित्यादिना [१, २, ११] विनयेन ये संपन्नाः । ... । आत्मवन्तौ जितेन्द्रियाः । अलोलुपा अरुपणाः । अदाम्भिका अधर्मध्वजाः । एवंभूतानामार्याणां सर्वजनपदेषु यदेकान्तेनाध्यभिचारेण समाहितमनुमतं वृत्तमनुष्ठानम् । ..... ॥

११. .... रुत्सनाया वैश्यवृत्तेरुपलक्षणमिदम् । क्षत्रियवृत्तिश्च दण्डापृषिकन्यायसिद्धा । ..... ॥

१२. .... रसा गुहलवणादयः क्षीरादयो वा । रागा कुमुम्भादयो वा । रज्यन्तेयेन इति वा रागा वस्त्रादयः । ..... । गवां मध्ये वशा वन्ध्या गौः । श्लेष्म जत्वादि येन विशिष्टं चर्मादि संधीयते । ..... तस्मान्नोपदहुरितानि ब्रह्मादीनि । किञ्च सुराप्रकृतिकं द्रव्यम् । मुरुतं पुण्यं

तस्य फलं सुकृताशा । ..... मनुष्यादीन्वर्जयित्वेत्येव सिद्धेपण्यानीति
वचनमन्येषामपण्यानां व्युदासार्थम् । ..... ॥

१३. .... अन्येषां विकल्पः । स्वयमुत्पादितेषु नायं प्रतिषेधः ।
मानत्रे हि स्मृतम् [१०, १०] ॥

१४. विनिमयः परिवर्तनम् । येषां विक्रयः प्रतिपिद्धस्तेषां मिथः पर-
स्परेण विनिमयोप्यविहितः प्रतिपिद्धः । न कर्तव्य इत्यर्थः ॥

१५. तेष्वेव केषांचिद्विनिमयोनुज्ञायते ॥ अत्रेनेति ॥ अन्नादीनां च
विद्यान्तानां विनिमयो भवत्येवेत्यर्थः । ..... विनिमयाभ्यनुज्ञानादेव
विद्यानां विक्रयोपि प्रतिपिद्धो वेदितव्यः ॥

PATAALA VII., KANDIKĀ 21.

२. .... तृणत्वादेव सिद्धे मुञ्जवत्त्वजग्रहणं विकारार्थम् ॥

७. द्विजातिकर्मभ्यो हानिः पतनम् । तस्य निमित्तानि पतनीयानि
कर्माणि वक्ष्यन्ते ॥

८. स्तेयं सुवर्णचौर्यम् । आभिद्रास्थं ब्रह्महत्यादि । ब्राह्मणमात्रं च
हत्वाभिद्रास्त इति वक्ष्यमाणत्वात् [१, २४, ७] ..... ब्रह्मोज्झमुञ्क्ष
उत्तर्गः । भावे घञ् । छान्दसो लिङ्गव्यत्ययः । ब्रह्म वेदस्तस्याधीतस्य
नाशानं ब्रह्मोज्झम् ..... ॥

९. सखीशब्दस्य छान्दसो ह्रस्वः । गुर्वीसखीं मात्रादीनां च सखीं
गुरुसखीं पित्रादीनां च सखीम् । ता एता गत्वा किम् । पततीत्युत्तरत्र
श्रुतमपेक्ष्यते । ..... तल्पशब्देन शयनवाचिना परदारा लक्ष्यन्ते ॥

१०. .... यद्यपि सामान्येन पतनीयानीत्युक्तं तथापि प्रायश्चित्ते
गुरुलघुभावो द्रष्टव्यः ॥

११. तुश्चार्थे । उक्तव्यतिरिक्तानामप्यधर्माणां सततमाचारः पतनहेतुः ॥

PATAALA VIII., KANDIKĀ 22.

१. उक्तानि पतनीयान्यशुचिकराणि कर्माणि तेषां प्रायश्चित्तानि वक्ष्य-
न्नादित आत्मज्ञानं तदुपयोगिनश्च योगानधिकुरुते । तस्यापि सर्वपापहरत्वे-
न मुख्यमायधित्वात् । श्रूयते हि । [माण्डूक्योपनिषदि २, २]

भिद्यते हृदयपन्थिश्छिद्यन्ते सर्वसंशयाः ।

क्षीयन्ते चास्य कर्माणि तस्मिन्दृष्टे परावर इति ॥

तद्यथेधीकातूलमग्नौ प्रोतं प्रदूयेतैवं हास्य सर्वे पाप्मानः प्रदूयन्त इति । याज्ञवल्क्योप्याह (१, ७), अध्यात्मभवानध्यात्मिकान् । छान्दसो वृद्ध-
भावः । आत्मलम्भयितृन्योगांश्चित्तसमाधानहेतून्वक्ष्यमाणानक्रोधादीनुपाया-
नुतिष्ठेत्सेवेत । न्यायसंहितानुपपत्तिसमन्वितान् । उपपद्यते हि न्यायतः
क्रोधादीनां दोषाणां निर्घातः । अनैश्चरिकात्रिश्चाराश्चित्तस्य बहिर्विक्षेपस्तस्मै
ये प्रभवन्ति क्रोधादयो वक्ष्यमाणास्ते नैश्चारिकास्तत्प्रतिपक्षभूतान् । अक्रोधा-
दिषु हि सत्सु चित्तमनिश्चरणशीलमात्मात्मलम्भयितृन्वितिष्ठतीति । तस्मा-
त्ताननुतिष्ठेत् । आत्मानं लब्धुमक्रोधादिलक्षणं चित्तसमाधानं कुर्यादित्यर्थः ॥

२. किं पुनरात्मा प्रयत्नेन लब्धव्यः । ओमित्याह ॥ आत्मेत्यादि ॥
आत्मलाभात्परमुच्छृष्टं लाभान्तरं नास्ति । तस्मात्तस्य लाभाय यत्न
आस्थेय इति । कः पुनरसावात्मा । प्रत्यगात्मा । ..... ॥

३. तत्सिद्ध्ये श्रौतं ज्ञानं तावदाह ॥ तत्रेति ॥ तत्रेति वाक्योप-
न्यासे । आत्मलाभीयानात्मलाभप्रयोजनाच्छ्लोकान् । अनुप्रवचनादिषु
दर्शनाच्छप्रत्ययः [पा० ५, १, १११] पादबन्धेनौपनिषदात्मकमन्त्रानुदा-
हरिष्याम उद्धृत्याहरिष्यामो ग्रन्थे निवेशयिष्यामः ॥

४. गुहेति प्रकृतिनाम । ..... तस्यां शेते तथा सहाविभागमाप-
न्नस्तिष्ठतीति गुहाशय आत्मा । ..... ॥ अहन्यमानस्य न ह्यसौ शरीरं
हन्यमाने हन्यते । विकल्मषस्य निर्लेपस्य । सर्व एव हि धर्माधर्मादि-
रन्तःकरणस्य धर्म आत्मनि त्वध्यस्तः । एवंभूतस्यात्मनः सर्व एव प्राणिनो
ब्रह्माद्यास्तिर्यगन्ताः प्राणादिमन्तः संघाताः पूः पुरमुपभोगस्थानम् । यथा
राजा पुरमधिषत्सन्सचिवैरानीतान्भोगानुपभुङ्क्ते तथायं देवादिशरीरमधिषत्-
करणैरुपस्थापितान्भोगानुपभुङ्क्ते । तमेवंभूतमचलं सर्वगतत्वेन निश्चलम् ।
चलनिकेतं निकेतं स्थानं शरीरं तद्यस्य चलं तं येनुतिष्ठन्त्युपासत एवं-
भूतोऽहमिति प्रतिपद्यन्ते तेमृता मुक्ता भवन्तीति ॥

५. विषयसंयोगत्यागेनायमुपास्य इत्याह ॥ यदित्यादि ॥ यदिदं वि-
षयमेतादिति सर्वत्र लिङ्गव्यत्ययश्छान्दसः । एवमिदीनि । इतिशब्दे तकार-
स्य दकारः । इतिशब्दे आश्चर्यं प्रमिश्रो या । इतिशब्देनावृत्तेन शब्दादिषु
विषयेष्वन्तरप्रकारभेदः प्रतिपाद्यते । विषयापहनचेनसो हि वदन्ति ।

इति ह तस्या गीतम् । इति ह तस्याः सुखस्पर्शः । इति ह तस्या रूपं
निष्ठसमिव कनकम् । इति ह तस्याः स्वादिष्टोत्तरमणिः । इति ह तस्या
गन्धो घ्राणतर्पण इति । एवं दिव्यमानुषभेदोपि द्रष्टव्यः । इति हेति हावान-
न्तरमपर इति शब्दोऽध्याहार्यः । इति हेति हेति योयं लोके विषय उच्यते ।
सामान्यापेक्षमेकवचनम् । एतद्विधूय गुहाशयमनुतिष्ठेत् । कविर्मेधावी ॥

६. विषयत्यागे हेतुमाह ॥ आत्मज्ञिति ॥ शिष्यं प्रत्याचार्यस्य वच-
नमेतत् । द्वौ चात्र हेतू विषयाणां पराधीनत्वमहितत्वं च । महान्तं
गुणतस्तेजसस्कायं तेजःशरीरं तेजोराशिं स्वयंप्रकाशम् । आत्मा ज्योतिः
सम्प्राडिति बृहदारण्यकम् । सर्वत्र निहितं सर्वत्र गम् । प्रभुं स्वतन्त्रमेवं-
भूतं गुहाशयमेतावन्तं कालमहमात्मन् । सप्तम्येकवचनस्य लुक् । आत्म-
न्यस्मिन्मदीये संघातेन्यानपेक्षयैव लब्धुं योग्यमलब्ध्वाथान्येति निद्रयादिषु
तं तं विषयं प्रतीच्छामि । लङ्घ्ये लट् । प्रत्येच्छम् । इदानीं तु तं लब्ध्वा
न तथाविधोऽस्मि । त्वमप्येतदेव हितं साधुष्ठानं साधुमार्गं सेवस्व नाहितं
विषयानुधावनमिति ॥

७. पुनरप्यसौ कीदृश इति । अत आह ॥ सर्वभूतेष्विति ॥ सर्वभू-
तेषु मनुष्यादिषु संघातेषु यो नित्यो विनश्यत्स्वपि न विनश्यति । विषधि-
न्मेधावी चित्स्वरूपः । अमृतो नित्यत्वादेवामरणधर्मा । ध्रुव एकस्यो वि-
काररहितः । न प्रधानवद्विकारिणः सतो धर्मरूपेणास्य नित्यत्वमित्यर्थः ।
अनङ्गः करचरणाद्यद्भरहितः । अशब्दोस्पर्श इति भूतगुणानामुपलक्षणम् ।
शब्दादिगुणरहितः । अशरीरः सूक्ष्मशरीरेणापि विवर्जितः । मन्त्राञ्जलिः ।
मन्त्रं शौचस्य विशेषणम् । परमार्थतोत्यन्तशुद्धः । स सर्व प्रकृत्यभेद-
द्वारेण । स एव च परमा काष्ठा ततः परे गन्तव्याभावात् । स वैपुत्रतम् ।
विपुत्राज्ञाम गवामयनस्य मध्ये भवमहः । एकविंशमेतदहरूपयन्ति विपु-
त्रन्तं मध्ये संवत्सरस्येति दर्शनात् । विपुत्रानेव वैपुत्रतम् । तद्यथा
संवत्सरस्य मध्ये भवत्येवमहानामेष मध्ये । मध्यं ह्येवायमहानामिति
यदृचत्रात्पणम् । स एव च वैभाजनं पुरम् । विविधैर्गार्गैर्भजनीयं रिभ-
जनम् । तदेव वैभाजनम् । प्रज्ञादिरनुशक्तिकादिश्च । यथा समृद्धं पुरं
सर्वैरर्थभिरभिप्राप्यमेवमयमपीति ॥

८. तमेवंभूतमात्मानं ये नुतिष्ठेदुपासीत । यथास्य सर्वत्र सर्वस्य-

स्थासु सदा प्राध्वमानुकूल्यं प्रतिषिद्धवर्जनं नित्यनैमित्तिककर्मानुष्ठानं चा-
चरेत् । यश्च दुर्दर्शं निपुणं सूक्ष्ममेतं युक्तः समाहितो भूत्वा पश्येत्साक्षा-
त्कुर्यात्स विष्टपे विगततापे स्वे महिषि स्थितो मोदेत सर्वदुःखविवाजितो
भवति । संसारदशायामेवातिरोहितं निरतिशयं स्वात्मानन्दमनुभवतीति ॥

PATAALA VIII., KANDIKĀ 23.

१. सर्वाणि भूतान्यात्मन्नात्मनि शेषत्वेन स्थितानि पश्यन्सर्वभूतान्यु-
पनिषदादिभिर्जनन् । पश्चाच्चिन्तयन्युक्तिभिर्निरूपयन्यो न मुह्येन्मध्ये
मोहं न गच्छेत्कविर्मेधावी । पश्चाच्च सर्वत्रैव शेषित्वेन स्थितमात्मानं
पश्येत्साक्षात्कुर्यात्स वै ब्रह्मा ब्राह्मणो नाकपृष्ठे तत्सदृशे स्वमहिम्नि स्थि-
तो विराजति स्वयं प्रकाशते ॥

२. निपुणो मेधावी चित्स्वरूपः । विसर्गाया विसृतन्तोरप्यणीयान्सूक्ष्मः ।
यः सर्वमावृत्य तिष्ठति व्याप्य स्थितः । यश्च पृथिव्या अपि वर्षीयान्बृहतरः
सर्वगतत्वादेव सर्वमारभ्य विष्टभ्य शेषित्वेनाधिष्ठाय तिष्ठति । ध्रुव-एकरूपः ।
स इन्द्रियैरस्य जगतो यदिन्द्रियैर्ज्ञानमिन्द्रियजन्यज्ञानं तस्मात् । कीदृशात् ।
ज्ञेयादनन्यस्य । पञ्चम्यर्थे पृष्टी । ज्ञेयात्रीलपीतादेराकारादनन्यभूतं नील-
पीताद्याकारं तस्माद्विषयज्ञानादन्य इत्यर्थः । श्रूयते च । तस्माद्वा एतस्मा-
द्विज्ञानमयादन्योन्तर आत्मानन्दमय इति [तैत्ति० उप० २, ५, १] । ज्ञान-
स्वरूपमत्यन्तं निर्मलं परमार्थतः । तदेवार्थस्वरूपेण भ्रान्तिदर्शनतः स्थितमि-
ति पुराणम् । स्वभावतः स्वच्छस्य चित्ररूपस्यात्मनो नीलपीताद्याकारकालुष्यं
तद्रूपाया शुद्धिवृत्तेरनुरागकृतं भ्रान्तमित्यर्थः । वैषयिकज्ञानादन्य इति वि-
शेषणेत्यर्थः । ज्ञानात्मक इत्यपि सिद्धम् । सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्मेति च श्रुतेः
[तैत्ति० उप० २, १, १] । एवंभूतः स आत्मा परमेष्ठी परमे स्वरूपे तिष्ठन्ती-
नि । विभाज इत्यस्य परेण संबन्धः । विभज्यतात्मानं देवमनुष्यादिरूपेण
नानाशरीरानुपवेशेनेति विभाक् । तस्माद्विभाजो निमित्तभूतात्सर्वे काया
देवमनुष्यादिशरीराणि प्रभवन्त्युत्पद्यन्ते । स मूलं स प्रपञ्चसृष्टेर्भोक्तृतय
मूलं कारणम् । स नित्योविनाशी । शाश्वतिक एकरूपोविकारः ॥

३. दोषाणां वक्ष्यमाणानां क्रोधादीनां निर्णानो मूलनाश इह जीविते
योगगुणः । योगा वक्ष्यमाणा अक्रोधादयः तन्मूलः । ततश्च तान्भूतदाहीया-

भूतानि दहतः क्रोधादीन्दीपाविर्हृत्य क्षेमं गच्छति । आत्मज्ञानदारेण
पण्डितो लब्धज्ञान आत्मसाक्षात्कारी । क्षेममभयं मोक्षम् । .....स-
माप्ताः श्लोकाः ॥

४. भूतानां दाहो भूतदाहस्तस्मै हिता भूतदाहीयाः ॥

५. ....रोपः क्रोधस्यैव कियानपि भेदो मित्रादिषु प्रतिकूलेषु मनसो
वैलोभ्यमात्रकार्यकरः । .....दम्भो धार्मिकत्वप्रकाशनेन लोकवञ्चनम् ।
द्रोहोपकारः । मृषोद्यमनृतवदनम् । ..... असूया परगुणेष्वक्षमा ।
.....मन्युर्गूढो द्वेषः । अनात्म्यमजितेन्द्रियत्वं जिह्वादिचापल्यम् ।
अयोगो विक्षिप्तचित्ता ..... ॥

६. .... संविभाग आत्मानमवस्थ्यापि दानम् । स्यागोपरिग्रहः ।
आर्जवं मनोवाक्कायानामेकरूपता । मार्दवं सूपगमता । ..... योग
ऐकाग्र्यम् । आर्याणां भाव आर्यं शिष्टाचारानुपालनम् । आनृशंस्यं व्यव-
हारवचनादौ प्रसक्तस्य नैष्ठुर्यस्य वर्जनम् । ..... समयो व्यवस्था सा च
प्रकरणाद्धर्मज्ञानां पदं विषयः । एतेक्रोधादयः सर्वेषामाश्रमाणां सेव्या न
केवलं योगिनामेवेति धर्मज्ञानां समय इत्यर्थः । ..... सार्वगामी ।
सर्वस्मै हिताः सार्व आत्मा । तं गच्छति विधिनेति वचनात् । प्राणिनां तु
बधो यत्र तत्र सादयनृतं वदेदित्यादिके विषयेनृतवचनादावपि न
दोष इति ॥

PAṬALA IX., KANDIKĀ 24.

१. क्षत्रियं हत्वा गवां सहस्रं ब्राह्मणेभ्यो दद्यात् । किमर्थम् । वैरया-
तनार्थम् ॥ वैरं पापं तस्य यातनं निर्हरणं तदर्थम् । ऋषभश्चात्राधिकः सर्वत्र
प्रायश्चित्तार्थ इति वक्ष्यति । तेन प्रायश्चित्तरूपमिदं दानं प्रायश्चित्तं च
पापक्षयार्थं तत्किमर्थं वैरयातनार्थमित्युच्यते । केचिदाहुः । नाभुक्तं
क्षीयते कर्म पुण्यमपुण्यं च । प्रायश्चित्तं तु नैमित्तिकं कर्मान्तरं यथा गृह-
दाहादौ क्षामवत्यादय इति तत्रिराकर्तुमिदमुक्तम् । अपर आह । यो येन
हन्यते स हतो म्रियमाणस्तस्मिन्वैरं करोति । अपि नामाहमेनं जन्मान्तरे
बध्यासमिति । तस्य वैरस्य यातनार्थमिति प्रायश्चित्तार्थत्वमपि वक्ष्यमाणेन
सिद्धमिति ॥

४. सर्वेष्वेतेषु निमित्तेष्वपभोष्यधिको देयो न केवलं गाव एव । इदं प्रायश्चित्तत्रयं मानवेन समानविषयम् । यथाह । अकामत इत्यादि [११-१, २७-३०] ॥

५. एतेषां क्षत्रियादीनां स्त्रीषु हतास्वेवमेव प्रायश्चित्तं यथा पुरुषेषु ॥

६. प्रकृतेषु यो पूर्वो वर्णो क्षत्रियवैश्यौ तयोर्यो वेदाध्यायोधीतवेदस्तं हत्वाभिशास्तो भवति । अभिशास्त इति ब्रह्मघ्नोभिधानम् । सवनगतं वा तयोरेव वर्णयोर्यः सवनगतः । सवनशब्देन प्रातःसवनादीन्युच्यन्ते नापि यागमात्रम् । किं तर्हि । सोमयागः । तत्र यो दीक्षितः स सवनगतः । ब्राह्मणो वा एष जायते यो दीक्षित इति वचनात् । तं च हत्वाभिशास्तो भवति । पूर्वयोर्वर्णयोरिति किं ब्राह्मणे माभूदितिष्यते ब्राह्मणे वक्ष्यति च ब्राह्मणमात्रं चेति । एवं तर्हि शूद्रे माभून्न शूद्रो वेदाध्यायः सवनगतो वा भवति । इदं तर्हि प्रयोजनं पूर्वयोर्वर्णयोरेव यथा स्यात्तयोरेव यावन्तुलोमौ सवर्णान्वष्टौ तयोर्मा भूदिति । तेनान्ये वर्णधर्मा अनुलोमानामपि भवन्ति ॥

७. ब्राह्मणमात्रं च हत्वाभिशास्तो भवति । मात्रग्रहणाच्चाभिजनविद्यासंस्कारपेक्षा ॥

८. तस्य ब्राह्मणमात्रस्य गर्भं च स्त्रीपुत्रपुंसकभेदेनाज्ञातं हत्वाभिशास्तो भवति ॥

९. ऋतुज्ञातामात्रेयीं विदुरिति वसिष्ठः [२०, ३९] । तस्येत्यनुवर्तते । तस्य ब्राह्मणमात्रस्यात्रेयीं च स्त्रियं हत्वा ब्रह्महा भवति । संभवत्यस्यां ब्राह्मणगर्भ इति । अत्रिगोत्रात्रेयीत्यन्ये ॥

११. कृत्वेति वचनात् परकृता कुटी ग्राह्या ..... । शवशिरौ ध्वजो यस्य स शवशिरध्वजः । सलोपच्छान्दसः । स्वव्यापादितस्य ब्राह्मणस्य शिरौ ध्वजदण्डस्याग्रे प्रोतं कृत्वेत्यर्थः । यस्य कस्यचिच्छवस्येत्यन्ये ॥ शणस्य विकारः शाणो पटी तस्या अर्धमर्धशाणो तस्याः पक्षोर्ध-शाणीपक्षः । आयामविस्तारयोरभयोरप्यर्थम् । अधोनाभ्युपरिजानु च यथा भवति तथाच्छाद्य तावन्तं प्रदेशमाच्छाद्य । सापेक्षत्वाद्यगमे प्रतिष्ठेतेति [१४] वक्ष्यमाणेन संबन्धः । मध्ये क्रियान्तरविधिः ॥

१२. तस्य ग्रामं प्रविशतो वर्त्मनी अन्तरा शकटादेर्वर्त्मनोर्मध्ये पन्था

वेदितव्यः । अपर आह । यत्र रथ्यादावुभयोः पार्श्वयोर्वर्त्मनी भवतस्तत्र तयोर्मध्येन सूकरादिपथेन संचरेतेति ॥

१३. अन्यमार्यं दृष्ट्वा पथ उल्काभेत् । तत्र कौटिल्यः । पञ्चारत्नी रथपथश्चत्वारो हस्तिपथो द्वौ क्षुद्रपशुमनुष्याणामिति । तेन मनुष्येषु द्वौ हस्तावुल्काभेदिति ॥

१४. धर्ममात्रं खण्डं लोहितकमनाप्रीतमेवंभूतं शरावं भिक्षापात्रं गृहीत्वा ग्रामे प्रतिष्ठेत ग्रामं गच्छेत् ॥

१५. अभिशस्तो ब्रह्महा तस्मै मह्यं कौ धार्मिको भिक्षां ददातीत्युच्ये-
र्ब्रह्माणः सप्तागाराणि चरेत् । सप्तग्रहणमधिकनिवृत्त्यर्थम् । द्वित्रिष्वेवागा-
रेषु यदि पर्याप्तं लभ्येत तदा तावत्येव ॥

१६. सप्तस्वागारेषु या च यावती लभ्यते सैव वृत्तिरपर्याप्तापि ॥

१७. तांसां गवां निष्क्रमणसमये प्रवेगसमये च द्वितीयो ग्रामेर्ध-
प्रयोजनम् । भिक्षार्थं प्रथममुक्तम् । नान्यदा ग्रामं प्रविशेदित्युक्तं भवति ॥

१८. एवं द्वादश वर्षाणि व्रतमेतच्चरित्वा सद्भिः संप्रयोगः कर्तव्यः स-
द्भिः सह संप्रयुज्यते येन विधिना स कर्तव्यः । स च शिष्टाचारे शास्त्रा-
न्तरे च सिद्धः । स उच्यते । कृतप्रायश्चित्तस्तु स्वहस्ते यवसं गृहीत्वा
गामाह्वयेत्ता यदागव्य भक्षयति तदा सम्यग्नेन व्रतं चरि-
तमिति जानीयादन्यथा नेति ॥

१९. संप्रामेण जेतव्या दस्यवो येन पथा ग्रामं प्रविश्य गवादि कमप-
हृत्यापसरन्ति स आजिपथस्तस्मिन्वा कुटिं कृत्वा स आवसेत् । किं चि-
कीर्षन् । ब्राह्मणगन्धः । गवां छन्दसीति शसि पूर्वसवर्णाभावे यणादेशः ।
ब्राह्मणगवीरपजिगीषमाणो दस्यूनपजित्य प्रत्याहर्तुमिच्छन्नेवं वसन्दस्युभि-
हित्यमाणं गवादि कमुद्दिश्य तैर्युद्धं कुर्वस्त्रिः प्रतिराद्वस्तैरपजितोपजित्य
वा तान्गवादिकं प्रत्याहृत्य ब्राह्मणेभ्यो दत्त्वा मुक्तो भवति तस्मादेनसः ।
द्वादशवार्षिके प्रवृत्तस्येदमेवमुत्तरमपि ॥

२३. धर्मस्याग्निहोत्रादेर्यस्य च यत्र युगपत्संनिपातस्तत्रोभयानुग्रहा-
संभवे धर्मलोपेन योर्यं गृह्णाति तस्याप्येतदेव प्रायश्चित्तम् । अथवा यो
धर्मं हित्वार्थहेतोः कौटसाक्ष्यादिकं करोति तद्विषयमेतत् । ..... ॥

२४. गुरुः पित्राचार्यादिः श्रोत्रियोधीतवेदः स यदि कर्मसमाप्तो भवति । सोमान्तानि कर्माणि समाप्तानि यस्य स एवमुच्यते । एतौ हत्वैतेनैवानन्तरोक्तेन विधिनोत्तमादुच्छ्वासात् । उत्तम उच्छ्वासः प्राणवियोगः । आ तस्माच्चरेत् ॥

२५. अश्वमेधावभृथादिषु सत्त्वप्यस्यास्मिँल्लोकेस्मिञ्जीविते प्रत्यापत्तिः । शुद्धिर्नास्तीत्यर्थः । मृतस्य तु कल्मषं निर्हण्यते । तेन पुत्रादिभिः संस्कारादि कर्तव्यमिति भावः । अन्ये तु पूर्वसूत्रं तन्निवृत्त्यर्थमेवं मन्यन्ते । प्रत्यापत्तिः पुत्रादिभावेन संबन्ध इत्यर्थः ॥

PATĀLA IX., KANḌIKĀ 25.

१. गुरुरत्र पिता नाचार्यादिः । तत्पशब्देन शयनवाचिना भार्या लक्ष्यते । सा च साक्षाज्जननी न तत्पत्नी । तां गत्वा । . . . . अनावृत्तिम् । अनावृत्तिर्न क्रियते यस्यां तां दिशम् । अनावर्तमानो गच्छेदिति । . . . . ॥

४. स्तेनो ब्राह्मणसुवर्णहारी ॥ . . . . . ॥

६. तीक्ष्णं तपो महापराकादि । तद्वायच्छेदावर्तयेत् ।

८. अथवा संवत्सरमेकं नैरन्तर्येण कृच्छ्रांश्चरेत् । एषामेगस्सु गुरुषु गुरुणि लघुषु लघूनीति व्यवस्था ॥

९. अस्मिन्विषये पुराणश्लोकमप्युदाहरन्तीत्यर्थः ।

१०. ब्रह्महत्याव्यतिरिक्तानि स्तेयादीनि कृत्वा चतुर्थकालाश्चतुर्थो भोजनकालो येषां यथाव दिवा भुञ्जते श्वो रात्रौ ते तथोक्ताः । तथा मितभोजना न मृष्टाशिनः । . . . . तिष्ठेयुरह्नि रात्रावासीरन्नेवं स्थानासमाभ्यां विहरन्तः कालं क्षिपन्त एते त्रिभिर्वर्षस्तत्पापमपनुदन्ते ॥

११. प्रथमो वर्णो ब्राह्मणः । तं हत्वा संग्रामं गत्वा सेनयोर्मध्येवतिष्ठेत् । किं सर्वे । नेत्याह । प्रथमं वर्षं परिहाप्य । ब्राह्मणवर्जमितरो वर्णः क्षत्रियादिरित्यर्थः । तत्र स्थितमेनं सैनिका हन्युरेनं हतं विदधुः । अग्रन्तस्त एनस्त्विनः स्युर्यथा राजा स्तेनम् । स मृतः शुध्यति ॥

१२. अनन्तरोक्तविषये प्रायश्चित्तान्तरम् । इतिशब्द उपलक्षणार्थः । आत्मनो लोमादीन्युत्कृत्य पुरोहितेन हावयित्वा होमं कारयित्वा पश्चात्स्वयं तस्मिन्नग्नौ प्रविशेत् । मृतः शुध्यति । तत्राग्निमुपसमाधाय जुहुयात् । लोमानि गृह्येर्जुहोमि । लोमभिर्गृह्युं वासये रश्मा । एवम् गृह्येर्जुहोमि ।

त्वचा मृत्युं वासये स्वाहा । लोहितं मृत्योर्जुहोमि । लोहितेन मृत्युं वासये
स्वाहा । स्नावानि मृत्योर्जुहोमि । स्नावभिर्मृत्युं वासये स्वाहा । मांसानि
मृत्योर्जुहोमि । मांसैर्मृत्युं वासये स्वाहा । अस्थीनि मृत्योर्जुहोमि । अस्थि-
भिर्मृत्युं वासये स्वाहा । मज्जानं मृत्योर्जुहोमि । मज्जभिर्मृत्युं वासये स्वाहा ।
मेदो मृत्योर्जुहोमि । मेदसा मृत्युं वासये स्वाहा । इत्येते मन्त्रा वसिष्ठेन
[५० शा० २०, २६] पठिताः ॥

१३. .... . प्रचलाकः कामरूपी कृकलासः । .... भासो
गृध्रविशेषः । श्वनकुलमण्डूकाः प्रसिद्धाः । डेरिका गन्धमूषिका । एतेषां
समुदितानां वधे शूद्रवत्प्रायश्चित्तम् । प्रत्येकवधे तु कल्प्यम् । केचित्प्रत्ये-
कवध एतदित्याहुः ॥

PĀṬALA IX., KANDIKĀ 26.

१. .... तयोः कारणमन्तरेण हिंसायां शूद्रवत्प्रायश्चित्तं कार्यम् ।
कारण कोपो मांसच्छा वा ताभ्यां विना । अबुद्धिपूर्वमित्यर्थः । बुद्धिपूर्वं तु ।
गां हत्वा वैश्यवदित्यादि स्मृत्यन्तरोक्ते ब्रह्मण्यम् ॥

२. धुरं वहतीति धुर्यो बलीवर्दः । तेन वोढुं शक्या धुर्यवाहास्तावत्सु
हिंसायाः प्रवृत्तौ सत्यामितरेषां प्राणिनाम् । केवलं प्राणा येषां नास्थीनि
तेषां हिंसायां शूद्रवत्प्रायश्चित्तमिति । . . . . ॥

३. यो न कथंचनाक्रोशमर्हति स पित्राचार्यादिरनाक्रोश्यः । अनृतं
योक्त्या पातकोपपातकवर्जं त्रिरात्रं क्षीरादिभोजनं वर्जयेत् । क्षीरग्रहणेन
तद्विकाराणां दध्यादीनामपि ग्रहणमित्याहुः ॥

५. क्षत्रियं हत्वेत्यादि [१, २४, १] अनृतवचनान्तेषु [१, २६, ४] निमि-
त्तेषु यानि प्रायश्चित्तान्युक्तानि तानि स्त्रीणामप्येवमेव कर्तव्यानि । एतच्च-
त्वारो वर्णा इति जात्यभिधानादेव प्राप्तं सन्नियमार्थमुच्यते । अत ऊर्ध्वं
पुरुषस्यैव न स्त्रीणामिति । अपर आह । जात्यभिधानादेव सिद्धेतिदेशा-
र्थमेव वचनम् । अतिदेशेषु चार्थं प्राप्यत इति स्मार्तो न्यायस्तेन स्त्रीणा-
मर्थप्राप्त्यर्थं वचनमिति । तथा च भार्गवः । अशीतिर्यस्य वर्षाणि बालो
वाप्यूनपोढशः । प्रायश्चित्तार्थमर्हन्ति स्त्रियो व्याधित एव चेति ॥

६. येषु हेतुषु सवनगतं वाभिशास्तः [१, २४, ६] इत्यादिनाभिशास्त-

त्वमुक्तं तेषामेकाङ्गं छित्वा शुद्धवत्प्रायश्चित्तं कुर्यात् । अप्राणहिंसायां यदि
च्छेदनेन तस्याङ्गस्य शक्तिर्न हन्यते ॥

७. आर्याणां भावः आर्यम् । तद्यस्मिन्नाचरेस्ति तदार्यवम् । मत्वर्थीयो
वप्रत्ययः । ततोऽन्यदनार्यवमसत्यभाषणादि । ..... । अभक्ष्यं
वृथाकृशरादि । अभोज्यं केशकीटाद्युपहतम् । ..... दीपवच्च कर्म
श्रौतमभिचारिकम् । ... अल्लिङ्गाभिरापो हि घ्रा मयोभुव इति तिसृभिः ।
हिरण्यवर्णाः शुचयः पावका इति चतसृभिरप उपस्पृशेत् । तूष्णीं प्रथमं
स्नात्वा पश्चादेतैर्मन्त्रैर्भार्जनं कुर्यात् । वारुणीभिर्वा । इमं मे वरुण तत्त्वा
यामि त्वं नोमे स त्वं नो अग्न इत्येताभिरन्यैर्वा पवित्रैः । पवमानः सुवर्जन
इत्येतेनानुवाकेन शुद्धवतीभिस्तरस्समन्दीयेन च । यथा कर्माभ्यासः कृत-
स्तथाप उपस्पृशेत् । अभ्यासेन कर्मणि कर्मणि प्रत्येकमहरस्य प्रायश्चित्त-
मेतदित्याहुः ॥

८. .... हारीतस्तु । स्त्रीष्ववकीर्णी निर्ऋत्ये चतुष्पथे गर्दभं
पशुमालभेत । पाकयज्ञधर्मेण भूमौ पशुपुरोडाशश्रपणम् । अवदानैः प्रचा-
र्याज्यस्य जुहोति । कामावकीर्णीस्म्यवकीर्णीस्मि काम कामाय स्वाहा ।
कामाभिदुग्धोस्म्यभिदुग्धोस्मि काम कामाय स्वाहेति ॥

१०. नियमातिक्रमेणाधीतं मिथ्याधीतम् । ..... ।

११. आचार्यहिते वर्तमानो भूत्वा संवत्सरं वाचंयमः स्यात् । स्वाध्या-
यादिष्वेव वाचमुत्सृजमानः । आचार्ये तं प्रति कार्यनिवेदने । एवमाचार्य-
दारे । भिक्षाचर्यं भिक्षाचरणं तत्र च भवति भिक्षां देहीति । अस्मादेव ज्ञायते-
समावृत्तविषयमेतदिति^१ ॥

१२. .... अपिशब्दान्मिथ्याधीतेषु । ..... ॥

१३. .... दीपाभ्यासानुरूपा च होमजपयोरवृत्तिः ॥

PĀṬALA IX., KANḌIKĀ 27.

१. गिरिप्रभवा समुद्रगा महानदी । तत्र भवं महानदम् । समित्सहस्रं
यज्ञियस्य वृक्षस्यादध्यादिति वचनात्त होमधर्मः स्वाहाकारः ॥

२ पवित्रार्थां शुद्ध्यर्थां ।
अग्निष्टोमादयः । ॥

यज्ञक्रतवः सोमयागा

३ अभोज्यस्य मार्जारादिमांसस्य भक्षणे निष्पुत्रीपभावः कर्तव्यः ।
यावदुदरं निष्पुत्रीपं भवति तावदुपवस्तव्यम् ॥

४ नैष्पुत्रीष्यवचनाद्येषां त्रिरात्रेणैव तदवाप्यते तेषां ताव-
देव शुद्धिः । ॥

७ अत्र स्मृत्यन्तरवशाद्विध्यमन्त्रं ब्रह्मचर्यं स्त्रीशुद्धादिभि-
रसंभाषणं च ॥

८ एतमेव विधिम् । ॥

९ अथापरं प्रायश्चित्तमुच्यते । अनञ्जतैव निरन्तरं त्रीणि पारायणानि
कर्तव्यानि । आदित आरभ्या समाप्तेर्वेदस्याध्ययनं पारायणम् । ॥

१० अनार्यां शूद्रां शयने विभ्रदुपगच्छन् । ददद्वाङ्मि वृद्ध्यर्थं ब्रह्म दद-
द्ब्रह्म जीवन्नित्यर्थः । सुराभ्यतिरिक्तं मद्यं कषायः । तूष्णेपूदया-
दारभ्यासीत् यावदस्यादित्यं पृष्ठं पश्चाद्भागं तपति । आदित्ये तपति
तदानुगुण्याचरणात्स्वयमेव पृष्ठतन्वित्युच्यते । अभ्यासेभ्यासो यावत्ता
शुद्धिं मन्यते ॥

११ कृष्णो वर्णः शूद्रः । तमाज्ञाकरो भूत्वा वच्यर्थं सेवमानः । शिष्टं
स्पष्टं गतं च । अपरं आह । शूद्रा नैथुने सेवमानः इति । अस्मिन्पक्षे
क्रतादुपगमनेपत्योत्पत्ताविदं द्रष्टव्यम् । ॥

PATALA X KANDIKA 28

१ यथा कथा चापक्षणापदि वा भूयांसमन्य वा परपरिग्रहं परस्वम-
भिमन्यते ममेदमस्त्विति बुद्धौ कुरुते बुद्धौ कृत्वादत्त इत्यर्थः । सर्वथा
स्तेन एव भवतीति कोत्सादयो मन्यन्ते ॥

२ वार्षायणस्तु मन्यते । केचित्परपरिग्रहेषु स्तेयस्यापवादाः सन्ती-
ति । तानेवोदाहरति ॥

३ शमी बीजकोपी तस्यामुष्यन्ते दहन्ते कालवशीनं पच्यन्त इति
शम्योपा कोपीषान्यानि मुद्रमाषघणकादीनि । युगं वहतीति युग्यं
शकटवाही बलिर्वदः । तस्य घासो भक्षणम् । एतेष्वादीयमानेषु स्वामिनो

न प्रतिषेधयन्ति । स्वामिनः प्रतिषेधं न कारयन्ति । आदीयमानेषु स्वामिनो न प्रतिषेद्धुमर्हन्तीति । स्वयंग्रहणेपि न स्तेयदोष इति यावत् । ..... ॥

४. .... व्यृद्धो दुष्टः । ..... ॥

७. अस्मात्पतितादाचार्याज्ज्ञातेर्वा पित्रादेर्भोगान्भोगसाधनानि दायप्रामान्यपि नोपयुज्जीत न गृह्णीयात् ॥

९. पुत्रत्वस्य स्वार्थिकस्त्वः । यथा देहत्वमेवान्यादिति [२, २४, २] । पुत्रस्य कृते माता भूयांसि दृष्टादृष्टार्थानि गर्भधारणाशुचिनिर्हरणस्तन्यदानप्रदक्षिणनमस्कारोपवासादीनि कर्माणि करोति तस्मात्तस्यां पतितायामपि शुश्रूषाभ्यङ्गस्नापनादिका नित्या नित्यमेव कर्तव्या ॥

१०. एकस्मिन्धर्मे सहान्वयो धर्मसंनिपातः । स पतितया मात्रा न कर्तव्यः । नाम सुब्रह्मण्यायां मातुर्नामग्रहणं वरुणप्रघासेषु यावन्तो यजमानस्यामात्याः सस्त्रीकास्तावन्येकातिरिक्कानीत्यादिकमुदाहरणम् । किं पुनरेवमादिषु मातुरन्वयः शुश्रूषा । ओमित्याह । अन्विता हि सा संमता मन्यते निरस्ता तु विमता । वैश्वदेवार्थे पाके च सा न भोजयितव्या । मृतायास्तु तस्याः संस्कारादिकाः क्रियाः कर्तव्याः । नेति विप्रतिपन्नाः ॥

११. .... अनुज्ञाय परित्यज्य' ..... ॥

१४. उक्तव्यतिरिक्तानि यानि पतनीयानि पूर्वमुक्तानि तेषु यत्राहत्य प्रायश्चित्तमनुक्तं तेषामप्यनन्तरोक्तमेवं प्रायश्चित्तं वेदितव्यम् । उक्तविषये विकल्प इत्यन्ये । तत्र ज्ञानाज्ञानकृतो विकल्पः ॥

१५. .... अनन्तरस्य वैकल्पिकस्य निवृत्त्यर्थं वचनम् ।

१६. हारीतस्तृप्तिर्मन्यते । एतदनन्तरोक्तं मरणान्तिकं प्रायश्चित्तं मिथ्या । न कर्तव्यमिति । कुत इत्याह ॥

१७. हि यस्माद्य आत्मानं परं वाभिमन्यते मारयति सोभिदास्त एव भवति ब्रह्महैव भवति । न च महापातकस्य ब्रह्महत्या प्रायश्चित्तं भवितुमर्हतीति हेत्वभिधानादभिदास्तवचनाच्चान्येषामपि मरणान्तिकानां ब्राह्मणविषये निवृत्तिः । किं तर्हि तस्य प्रायश्चित्तम् ॥

१८. अधोनाभ्युपरिजान्वित्यादि यदनन्तरमुक्तमेतेनैव विधिना [१, २४, ११] । शिष्टं गतम् ॥

१९. यस्वन्तरेणैव निमित्तं कौमारान्दारात्परित्यजति । ..... ॥

२०. भृत्यव्यतिक्रम इति च्छान्दसो रेफलोपः । व्यतिक्रमः परित्यागः । . . . ॥

२१. पङ्क्तस्य वेदस्याध्येता तदर्थवित्प्रयोगशास्त्रस्य च सव्याख्या-
नस्य चार्थवित्कर्मणामनुष्ठातानुष्ठापयिता च ब्राह्मणो भूणः । तथा च
बौधायनः [गृ० सू०] । वेदानां च किञ्चिदधीत्य ब्राह्मणः । एकां शाखा-
मधीत्य श्रोत्रियः । अद्वाध्याप्यनूचानः । कल्पाध्याप्यृषिकल्पः । सूत्रप्रव-
चनाध्यायी भूण इति तं हतवान्भूणहा । स शुनः खरस्य वाजिनं बहिलोम
परिधाय पुरुषस्य शिरो यस्य कस्यचिन्मृतस्य शिरः प्रतीपानार्थम् ।
प्रतिर्धात्वर्थानुवादी । उपसर्गस्य घञ्यमनुष्ये बहुलमिति [पा० ५, ३, १२९] ।
बाहुलको दीर्घः । पानमेव प्रतीपानम् । पानग्रहणमुपलक्षणं भोजनमपि
तत्रैव । . . . . ॥

PATĀLA X., KANDIKĀ 29.

२. क्षत्रियं हस्वेत्येवमादिकेनुकान्ते विषये यः प्रमत्तो हन्ति । प्रमा-
देनावुद्धिपूर्वं हन्ति । तस्यापि दोषफलं प्राप्तमेव । न तु प्रमादकृतमिति
दोषाभावः ॥

३. सकल्पेन सह कृते वधे भूयः प्रभूततरं भवति । तेन प्रमादकृते
लघु प्रायश्चित्तं बुद्धिपूर्वं तु गुर्विति . . . . . ॥

७. अस्य प्रतिप्रसवः । यो हिंसार्थमित्यादि ॥ यस्तु हिंसार्थं मार-
णार्थमभिक्रान्तमभिपतन्तं हन्ति न तस्मिन्दोषो विद्यत इति पुराणे श्रुतम् ।
दोषाभावे हेतुर्यस्मान्मन्युरेव मन्युं स्पृशति न पुरुषः पुरुषम् । अत्र वस्ति-
ष्ठबौधायनौ [व० ३, १८, बौ० १, १८, १९] ।

स्वाध्यायिनं कुले जातं यो हन्यादाततायिनम् ।

न तेन भूणहा स स्यान्मन्युस्तं मन्युमुच्छति ॥

मनुस्तु [८. ३४८.]

शस्त्रं द्विजातिभिर्ग्राह्यं धर्मो यत्रोपरुध्यते ।

द्विजातीनां च वर्णानां विप्रवे कालकारिते ॥

आत्मनश्च परित्राणं दक्षिणानां च संगरे ।

स्त्रीविप्राभिविपत्तौ च घ्नन्धर्मेण न दुष्यतीति ॥

गौतमोपि [७, २५] ।

प्राणसंशये ब्राह्मणोपि शस्त्रमाददीतेति ॥

वसिष्ठोपि [३, १६-१७] ।

अग्निदो गरदश्चैव शस्त्रपाणिर्धनापहः ।

क्षेत्रदारहरश्चैव पडेते ह्याततायिनः ॥

आततायिनमायान्तमपि वेदान्तपारगम् ।

जिघांसन्तं जिघांसीयान्न तेन भ्रूणहा भवेदिति ॥

८. पतितैररुतप्रायश्चित्तरूपादितानां पुत्राणामपि पातित्यमस्तीति प्रतिपादयितुं पूर्वपक्षं तावदाह ॥ अथेत्यादि ॥ अथशब्दोर्थान्तरप्रस्तावं सूचयति । अभिशस्ताः पतिताः समवसाय चरेयुः । अवसानं गृहम् । समित्येकीभावे । प्रामाद्वहिरेकस्मिन्प्रदेशे गृहाणि कृत्वा चरेयुर्धर्म्य धर्म्यं वक्ष्यमाणं वृत्तमिति सांशित्य संशितां तीक्ष्णां बुद्धिं कृत्वा निश्चित्येत्यर्थः । इतरेतरं याजयन्त इतरेतरमध्यापयन्तः परस्परं च विवाहसंयन्धं कुर्वन्तश्चरेयुर्वर्तेरन्निति ॥

९. अथ ते पुत्रान्संनिष्पाद्य ब्रूयुः । हे पुत्रा अस्मदस्मत्तो विप्रव्रजत विविधं प्रकर्षेण च स्नेहमुत्सृज्यार्यसमीपं गच्छत । एवं ह्यस्मत्स्वस्मास्वार्थाः शिष्टाः संप्रत्यपत्स्यत । आशंसायां भूतवच्चेति [पा० ३, ३, १३२] भविष्यति लुङ् । सकारात्परो यकारश्छान्दसोपपाठो वा । संप्रतिपत्तिं करिष्यन्ति । आर्याणामप्येतदभिप्रेतं भविष्यति यस्मादस्माभिरेव पतनीयं कर्मानुष्ठितं न भवद्भिरिति न च पतितेनोत्पादितस्य पातित्यमन्यत्वात् । एतदेवोपपादयति ॥

१०. न हि पतिता भवन्सहेन्द्रियेण पतति पुरुष एव पतति नेन्द्रियं शुक्रमिति । अयापिशब्दावपिचेत्यस्यार्थः ॥

११. .... एवमधिकारविकलः साधिकारं जनयति । स्त्रिया अपि कारणत्वात्तस्याश्च दोषाभावात् ॥

१३. दधि धीयते यस्यामिति दधिधानी स्थाली तथा सधर्मा सदृशी स्त्री भवति ।

१४. .... एवं पतितसंयन्धेनाशुचि शुक्रं स्त्रियां निषिक्तं

शोणितेनाक्तं यन्निर्वर्तते येन रूपेण निष्पद्यते न तेन सह संप्रयोगो विद्यते शिष्टानाम् । अत्र चाशुचि शुक्रमित्येतदद्यापि न सेन्द्रियः पततीत्यस्य दूषणम् । न हि वाचनिकेर्धे युक्तयः प्रवर्तन्ते । तथा च समानायामप्युत्पत्तौ पुत्र एव पतति न दुहिता यथाह वसिष्ठः [१३, ५१-५३] । पतितोत्पन्नः पतितो भवत्यन्यत्र स्त्रियाः । सा हि परगामिनी । तामरिक्थामुपेयादिति ॥

१५. अभीचार एव अभीचारः । उपसर्गस्य घञ्यमनुष्ये बहुलमिति दीर्घः [पा० ६, ३, १२२] । अभीचारः इयेनादिः । अनुव्याहारः श्रापः । तौ ब्राह्मणविषये क्रियमाणावशुचिकरावेव न पतनीयौ ॥

१७. अशुचिकाराणामपि कर्मणां येषामाहत्य प्रायश्चित्तं नोक्तं तेषामपि पतनीयेषु कर्मसु या वृत्तिः प्रायश्चित्तं सैव प्रायश्चित्तिः । कियन्तं कालं द्वादशमासाद्येकाहान्तम् ॥

१८. किमपिशेषेण सर्वेष्वप्यशुचिकरेष्वयं कालविकल्पः । नेत्याह ॥ इत्येव इत्यादि ॥ इत्येषो शुचिकरनिर्वेषो यथा कर्माभ्यासस्तथा वेदितव्यः । पुद्भिपूर्वे सानुबन्धेभ्यासे च भूयांसं कालं विपरंति विपर्यय इति ॥

PATĀLA XI, KANDIKĀ 30.

२. परिमाणमेव परीमाणम् । छान्दसो दीर्घः । ..... ॥
३. विद्येति तृतीयैकवचनस्याकारः । ..... ॥
४. .... स्नातकवत् । तदर्हमिति वतिः । स्नातकार्हा वृत्तिः पूजा..... कार्या । ..... ॥
५. कर्तव्येषु कर्मस्ववधानं समाधिः । श्रुतिः श्रुतम् ॥
७. .... शीलयेदिति वचनेन यदृच्छया द्वारान्तरेण निष्क्रमण-प्रवेशयोरपि न प्रायश्चित्तम् ॥
८. .... अन्ये त्वासनग्रहणं स्थानस्याप्युपलक्षणम् । वाग्यत-श्चेति लौकिक्या वाचो निवृत्तिर्न सावित्रीजपस्येति वर्णयन्ति ॥
९. आहिताग्निविषयेस्यापवादमाह ॥ विप्रतिषेध इत्यादि ॥ विरोधो विप्रतिषेधः । अग्निहोत्रिणो बहिरासनमग्निहोत्रहोमश्च विरुध्यते । तत्र श्रुति-लक्षणमग्निहोत्रमेव कर्तव्यं न स्मार्तं बहिरासनम् । तस्य कल्प्यमूलत्वा-दितरस्य कल्पमूलत्वात् ॥

१०. कुसुम्भादयः सर्वे रागा वाससि वर्जनीयाः । न केनचिद्रक्त-
वासो विभूयादिति ॥

११. .... स्वभावतः कृष्णं कम्बलादि ..... ॥

१२. .... अनूद्भासि । छान्दसो दीर्घः । ... ॥

१३. प्रतिरुष्टं निकृष्टं जीर्णं मलवत्स्थूलं च । तद्विपरीतमप्रतिकृष्टम् ।
..... ॥

१७. छान्दसस्तुगभावः । द्वितीयाश्रुतेः प्रतिशब्दाध्याहारः । अवमे-
हनं मूत्रकर्म । अनुपजीवित्वान्नायं पूर्वस्य प्रतिषेधस्य विषय इति प्रति-
प्रसवोयं न भवति । तेन सति संभवे छायां प्रत्यवमेढव्यम् ॥

२०. .... देवता देवताप्रतिमाः ॥

२१. फलपाकावसाना ओषधयः । ये पुष्पैर्विना फलन्ति ते वनस्प-
तयः । आर्द्रानिति वचनाच्छुष्केषु न दोषः । ऊर्ध्वानिति वचनाद्वाता-
दिनिमित्तेन भग्नेषु न दोषः । ... ॥

२२. अग्न्यादीन्प्रति पादौ न प्रसारयेत् ॥

PĀṬALA XI., KĀṆḌIKĀ 31.

२. .... द्वितीयानिर्देशादुपनिष्क्रम्येति गम्यते । दक्षिणापरा
नैर्ऋती ॥

६. .... इतिशब्दः प्रकारे । तेन वयोविद्यावृद्धानां ब्राह्मणा-
नामपि वर्जयेत् ॥

८. .... अध्यात्मप्रकरणे योगाद्भूतया परीवादः प्रतिपिद्धः ।
अनन्तरं च वक्ष्यति श्रोधादींश्च भूतदाहीयान्दोषान्वर्जयेदिति [सू० ३१] ।
इदं तु वचनं गद्यादिषु प्रायश्चित्तातिरेकार्थम् ।

९. स्तृहन्तीं सस्यधान्यादिकं भक्षयन्तीं गां स्वामिने न ब्रूयात् ॥

१०. .... अनिमित्त इतिवचनाद्यस्य हविषे वत्सा अपाकृता धये-
युरित्यादिके निमित्ते सति वक्तुर्नास्ति दोषः ॥

१२. .... प्रशास्तं प्रशास्तम् । छान्दसो दीर्घः ॥

१३. वत्सानां बन्धनरज्जुर्वत्सतन्ती । तस्या उपरि न गच्छेत् । तां न
लङ्घयेत् । वत्सग्रहणं गोमात्रोपलक्षणम् ॥

१४. प्रेङ्खौ दोलास्तम्भौ तोरणस्तम्भावित्यन्ये । ..... ॥

१७. पततः पक्षिणः संघीभूय स्थितान्न संचक्षीत । न गणयेत् । अपर आह । पुण्यक्षयेण स्वर्गात्पततः सुकृतिनः परस्मै न संचक्षीत । ज्योतींषि पतन्तीति न कथयेदिति ॥

१९. .... तस्मादमावास्यायां निशायां स्वाधीयः । वृकारश्छान्दसः । अन्तिकवाढयोर्नेदसाधौ । साधीयो बाढतरं भृशतरमात्मनो गुतिं रक्षामिच्छेत् । केन प्रकारेण । प्रायत्यब्रह्मचर्याभ्यां कालेचर्यया च । अथ तु तावदर्थानुरूपः पाठः । अधीयमानस्तु प्रमादजश्छान्दसो वा । प्रयत्तस्य भावः प्रायत्यं नित्यप्रायत्यादधिकेन प्रायत्येन स्नानादिजेन ब्रह्मचर्येण मैथुनत्यागेन काले कृतया च चर्यया देवार्चनजपादिकया ॥

२२. अब्राह्मणः शूद्रः । न शूद्रायोच्छिष्टमनुच्छिष्टं वा दद्यादिति वा-
सिष्ठे [११, १०] दर्शनात् । तस्मा उच्छिष्टं न प्रयच्छेदिदमनाश्रितविष-
यम् । यदि प्रयच्छेदिदमाश्रितविषयम् । दन्तान्स्कुप्त्वा विलिख्य तन्मलं
तस्मिन्नुच्छिष्टेवधाय दद्यात् । स्कुप्नोतेः क्त्वाप्रत्ययः । छान्दसं भकारस्य
चत्वर्यम् । स्कुनोतेर्वा पकार उपसर्जनः ॥

PATALA XI, KANḌIKĀ 32.

१. प्रवचनमध्यापनम् । तेन युक्तो वर्षासु शरदि च मैथुनं वर्ज-
येद्वृतावपि ॥

४. यस्यां शय्यायां भार्या सह रात्रौ शयीत तस्यां शय्यायामासी-
नोपि नाध्यापयेत् ॥

६. दाहं प्रतीतिं वचनादुपगमनार्थमलंकरणम् । तेन भार्याया अश-
क्त्यादिनोपगमनायोग्यत्वे नाय नियमः ॥

७. यमज्जनमवमज्जनम् । ..... ॥

९. .... इतिशब्दः प्रकारे । तेनान्यदपि गृहोपकरणं
पालाशं वर्जयेत् ॥

११. निशा रात्रिमध्यभागः । आ तस्माज्जागृत्यात्र स्वप्यात् ॥

१४. अयमपि प्रतिप्रसवः । निशायामपि षोडश्या नाडिकाया आर-
भ्याध्यापनं भवतीति ॥

१६. अनेन स्तम्भाद्यपाश्रयणेनासीनस्य स्वापोनुज्ञायते । अपाश्रित्य
वा स्वप्यादिति । तत्र रेफलोपश्रृङ्गान्दसः । तथा च शकारस्य द्विर्वचनम् ॥

१८. क्षुद्रानल्पकान्पुरुषाञ्च सेवेत । क्षुद्रैर्निपादादिभिरधिष्ठितांश्च
देशाञ्च सेवेत ॥

२१. बहुवचननिर्देशाद्बहुकृत्वो नगरं न प्रवेष्टव्यम् । यदाकदाचि-
द्यादृच्छिके प्रवेशे न प्रायश्चित्तम् ॥

२२. विविच्य वचनं विवचनं निर्णयः । पृष्टमर्थं न विविच्य ब्रूया-
दित्यमेवेदमिति । दुर्निरूपार्थविषयमिदमिति ॥

२४. दुर्निरूपमर्थं सहसा निर्णयं यो दुर्विवक्ष्यन्त्यथा निर्णयति तस्य
दुर्विवक्तुस्तदेव दुर्विवचनं मूलं तूलं च बृहति । मूलं पित्रादयः । तूलमा-
गामिनो संपत् । तदुभयमपि बृहत्युत्पादयति । दन्त्योष्ठयो वकारः । किमे-
तावदेव । न । प्रजां पुत्रादिकां पशून्गवादिकानायतनं गृहं च हिनस्ति ।
अतो दुर्वचनसंभवात्प्रभमात्रमेव न विब्रूयादिति । अत्रेतिहासः । कस्य-
चिद्वैधर्ममहादः कुमालनश्चेति द्वौ शिष्यावास्ताम् । तौ कदाचिदरण्यान्म-
हान्तौ समिद्धारावादाय भ्रमाददृष्टिपूर्वत एवाचार्यगृहे प्राक्षिपताम् । तयो-
रेकेनाचार्यस्य पुत्रः शिशुराक्रान्तो मृतः । ततः शिष्यावाचार्यः पप्रच्छ ।
कोसौ येनायं मारित इति । तावुभावपि न मयेत्युचतुः । ततः पतितस्य
परित्यागमदुष्टस्य परिग्रहं कर्तुमशक्नुवन्नृपिर्मृत्युमाहूय पप्रच्छ । केनायं
ध्यापादित इति । ततो धर्मसंकटे पतितो मृत्यु रुदन्नेव प्रश्नं व्युवाच
विविच्य कथितवान् । हे धर्मप्रहाद न कुमालनाय । पप्रच्छे चतुर्थी ।
कुमालनस्य नेदं पतनीयमिति । धर्मप्रहाद त्वयेदं कृतमिति वक्तव्य इतर-
स्य नास्तीत्युक्तम् । तथापीतरस्यास्तीत्यर्थाद्रम्यत इति रुदन्त्युवाचेति ।
हशब्द ऐतिह्यद्योतनार्थः । प्रहादशब्दे हकारपरो रेफः ॥

२७. .... नावामिति पप्रच्छन्तपाठे नावां मध्ये सांशयिको
वर्जयेत् ॥

२९. हिरुक्तिः मन्त्रसमाप्त्यर्था ॥

PRAŚNA II., PĀṬALA I., KANDIKĀ 1.

१. .... पाणिर्यस्मिन्नहनि गृह्यते तत्पाणिग्रहणम् । अधिशब्द ऊर्ध्वार्थं वर्तते । तस्मादूर्ध्वं गृहमेधिनोर्गृहाश्रमवतोर्यद्भवतं कर्तव्यम् । जातावेकवचनम् । तदुच्यते । पाणिग्रहणादधीति भार्यादिरग्निर्दायादिवेति शास्त्रान्तरोक्तो विकल्पो मा भूदिति । गृहमेधिनोरिति द्विवचनमन्यतरमरणे मा भूदिति । ..... ॥

२. कालयोरुभयोर्भोजनं कर्तव्यं सायं प्रातश्च नानन्तरेति परिसंख्येयं भोजनस्य रागतः प्राप्तत्वात् । मानवे तु स्पष्टमुक्तम् । सायं प्रातरित्यादि । अन्ये तु नियमं मन्यन्ते । शक्तौ सत्यां गृहमेधिनोरुभयोरपि कालयोरवश्यं भोक्तव्यं प्राणाग्निहोत्रस्यालोपाय । तथा च बौधायनः [२, १२, ९] । गृहस्थो ब्रह्मचारी वा योनश्रंस्तु तपश्चरेत् । प्राणाग्निहोत्रलोपेन ह्यवकीर्णी भवेत्तु स इति ॥

५. अविशेषेणोभयोरपि कालयोः प्राप्तावाह ॥ औपवस्तेत्यादि ॥ यत्कालान्तर एकस्मिन्काले भोजनं तदप्यौपवस्तमेवोपवास एव । औपवस्तं तूपवास इति निघण्टुः । तदपि दिवा न रात्रौ श्रौतेषु तथा दर्शनात् । ..... ॥

७. एतस्मिन्नहनीति न वक्तव्यं प्रकृतत्वात् । यथा तृप्तिश्चान्नस्य भवति पर्वस्वेवमिदमपि भविष्यति । किंच पर्वस्विति बहुवचनान्तस्य प्रकृतस्यैतस्मिन्नहनीत्येकवचनान्तेन प्रत्यवमर्शोपि नातीव सामञ्जसो भवति तस्माद्व्यवहितमपि पाणिग्रहणमहः प्रत्यवमृश्यते । तदर्थमेव गृह्ये [८, ७] । एतदहर्विजानीयाद्यदहर्भार्यामावहत इत्युक्तम् । एतस्मिन्पाणिग्रहणेहनि यदेनयोर्दपत्योः प्रियं स्यात्तद्भुञ्जीयाताम् । न तु नात्मार्थमभिरूपमन्नं पाचयेदिति [२, ८, ४] निषेधस्यायं विषय इति । प्रतिसंवत्सरं चैतत्कर्तव्यमिति । यथा चैत्रे मासे स्वातौ कृतविवाहस्यापरस्मिन्नपि संवत्सरे तस्मिन्मासे स्यातावेव कार्यमेवं तदेतदहरिति भवति । प्रतिमासं तु नक्षत्रागमे चैत्रादिभेदान्न तदेवेति प्रतिपत्तिः । तस्मात्प्रतिवत्सरमिदं विवाहनक्षत्रे कर्तव्यम् । यथा राज्ञामभिषेकनक्षत्रमेवं हि गृहमेधिनोर्विवाहनक्षत्रमिति ॥

८. एतस्मिन्नेवाहनि स्याण्डिलशायिनौ स्याताम् ॥

११. तस्योपचारः स्थालीपाकस्य प्रयोगप्रकारः पार्वणेन व्याख्यातः । एतदेव ज्ञापयति । न सामयाचारिकेषु पार्वणातिदेशः प्रवर्तत इति । केचित्तु सर्वमेवैतत्पर्वविषयं मन्यन्ते । तेषामुक्तो दोषः । पार्वणेन व्याख्यात इति चानुपपन्नम् । न हि स एव तेन व्याख्यातो भवति । श्रोभूते स्थालीपाक इति च व्यर्थम् । उपोषिताभ्यां पर्वसु कार्यं इति पूर्वमेव विहितत्वात् । एतदहर्विजानीयादिति चास्य प्रयोजनं तत्पक्षे चिन्त्यम् ॥

१२. लोके शिष्टाचारसिद्धमेतत्कर्म नित्यं प्रतिसंवत्सरं कर्तव्यमिति । शिष्टा उपदिशन्ति । अपर आह । वक्ष्यमाणं कर्म शिष्टाचारसिद्धं नित्यं सार्वत्रिकं शिष्टा उपदिशन्तीति ॥

१३. होमप्रसङ्गादिदमुच्यते ।.....उपसमिन्ध्यादुपसमिन्धीत काष्ठैरग्निं प्रज्वालयेत् । तत्र पुरस्तादुदग्वापवर्ग इति परिभाषितमुपदेशक्रमाच्च । प्राचीर्लेखाः पूर्वं लेखनीयाः । एवं चेदं कर्म लेखनकारणं नाम स्थण्डिलसंस्काररूपम् । ततश्च प्राचीः पूर्वं दक्षिणारम्भमुदक्संस्थमालिखेत् । अधोदीचीः पुरःसंस्थं दक्षिणारम्भमालिखेत् । अन्ये तु प्राचीरुदगारम्भं दक्षिणान्तमालिखन्ति ॥

१५. .... एतद्गृहमेधिनोरिति वचनमस्मिन्कर्मणि स्वयंकर्तृत्वं स्यात्प्रयोजकत्वं मा भूदिति । अन्य आह । पुनर्गृहमेधिनोरिति वचनात्पूर्वसूत्रं ब्रह्मचारिणोपि विषये सावित्र्या समित्सहस्रमाध्यादित्यादौ भवति पाके तु स्त्रिया न भवति । उपसमाधास्यन्निति लिङ्गस्य विवक्षितत्वात् । आर्याः प्रयताः [२, ३, ७.] इत्यत्र तु भवति ॥

१६. संवेशनं मैथुनम् । तदहनि न कर्तव्यम् ॥

१८. अन्तरालं मध्यम् । ऋत्वोरन्तराले मध्येपि संनिपातः स्याद्द्वार एव सकामे सति । ..... । अनुव्रतमित्यनुवृत्तेः प्रतिपिद्देशु दिनेषु न भवति ॥

१९. तदिदमनन्तरोक्तं संनिवेशनम् । तत्र ब्राह्मणवचनं प्रमाणम् । काममा विजनितोः संभवामेति [तैत्ति० सं० २, ५, १, २] ॥

२०. एवकारो भिन्नक्रमः । स्युपभोगार्थं वासः स्वीचामस्तेन संनिपातः स्यात् । न तेन प्रक्षालितेनापि ब्रह्मयज्ञादि कृत्यम् ॥

PĀṬALA I., KANDIKĀ 2.

१. यदि वा रेतसो रजसश्च ये लेपास्तानद्भिर्मृदा प्रक्षाल्याचम्या-
ङ्गानां शिरःप्रभृतीनां प्रोक्षणं कर्तव्यम् । ऋतौ व्यवस्था यावता प्रयतो
मन्येत ॥

३. ततः सुखानुभवानन्तरं परिवृत्तिरिह लोके जन्म भवति तस्यां
च कर्मणो यः फलशेषेननुभुक्तोऽशस्तेन जार्ति ब्राह्मणादिकां विशिष्टे वा
कुले जन्म ..... वर्णं हेमादितुल्यम् । ..... मेधां ग्रन्थधारण-
शक्तिम् । प्रज्ञामर्थधारणशक्तिम् । ..... ॥

४. शरीरोत्पत्तिस्त्स्कारा अभ्यवश्यापेक्षा इति दर्शयितुं वृष्टान्तमाह
यथेत्यादि ॥ चलोपोऽत्र द्रष्टव्यः ..... ॥

६. दोषपरिवृद्धाबुदाहरणमाह ॥ स्तेनेति ॥ स्तेनः सुवर्णचोरः । अभि-
शस्तो ब्रह्महा । स्तेनोभिःशस्तो वा ब्राह्मणादिरमुष्मिह्लोके परिमिते निरये
दोषफलमनुभूय तस्मिन्वृत्ते परिक्षाणे ब्राह्मणश्चाण्डालो जायते । शूद्राद-
ब्राह्मण्यां जातश्चाण्डालः । राजन्यः पौलकसः । शूद्रात्क्षत्रियायां जातः
पौलकसः प्रज्ञादिस्वादण् [पा० ५, ४, ३८] । वैश्यो वैणो जायते
वैष्णुना नर्तको वैणः ॥

७. वर्णपरिध्वंसा वर्णभ्यः मध्यवनम् । तस्यां वर्णपरिध्वंसायां यथा
ब्राह्मणाद्याश्चाण्डालाद्या जायन्त एतेन प्रकारेण स्तेनाभिःशस्ताभ्यामन्ये
दोषफलैः कर्मभिर्दोषफलासु सूकरादियोनिषु जायन्ते परिध्वंसा स्वजाति-
भ्रष्टाः सन्त इत्यर्थः । ते तथावगन्तव्या इति ॥

PĀṬALA II., KANDIKĀ 3.

१. आर्यास्त्रैर्वर्णिकाः । ..... । प्रयताः स्नानादिना शुद्धा वैश्व-
देवे गृहमेधिनोर्भोजनायै पाके । गृहमेधिनोर्यदशनीयस्येति [सू० १२].
दर्शनात् । अन्नसंस्कर्तारः स्युरन्नं भक्ष्यभोज्यपेयादिकं संस्तुर्युः । न स्वयं
नापि स्त्रियः ॥

२. .... संस्कर्तारः स्युरिति बहुवचने प्रकृते वर्जयेदित्येकव-
चनं प्रत्येकमुपदेशार्थम् ॥

३. केशादीनात्मीयानन्यदीयान्वाल्भ्य स्पृष्ट्वाप उपस्पृशेत् । नेदं ज्ञानम् । किं तर्हि । स्पर्शनमात्रम् । केशालम्भे पूर्वमप्युपस्पर्शनं विहितम् [१, १६, १९] । इदं तु वचनं तत्रोक्तं वैकल्पिकं शकृदाद्युपस्पर्शनं मा भूदिति ॥

५. तेषां शूद्राणामत्रसंस्काराधिकृतानां स एवाचमनकल्पो वेदितव्यो यस्यान्नं पचन्ति यदि ब्राह्मणस्य हृदयंगमाभिरद्भिर्यदि क्षत्रियस्य कण्ठगताभिरद्भिर्यदि वैश्यस्य तालुगताभिरद्भिरिन्द्रियोपस्पर्शनं च भवति ॥

६. .... इदमेवामाधिकमार्येभ्यः ॥

७. सहैव वाससां ज्ञानं कुर्युः । आर्याणां तु परिहितं वासो निधाय कौपीनाच्छादनमात्रेणापि ज्ञानं भवति शूद्राणामपि पाकादन्यत्र ।.....॥

९. यदि शूद्राः परोक्षमन्नं संस्क्रुर्युरार्यैरनधिष्ठितास्तदा तत्परोक्षमन्नं संस्कृतं स्वयमग्नावधिश्चयेत् । अधिश्रित्याद्भिः प्रोक्षेत् । तदेवंभूतमन्नं देवपवित्रमित्याचक्षते । देवानामपि तत्पवित्रं किं पुनर्मनुष्याणामिति ॥

११. .... विराड् विराजः साधनम् ।.....॥

१३. .... उपयोक्तुरेव व्रतमध्ययनाङ्गत्वात् । अन्ये तु पद्या अपीच्छन्ति । उपयोगः प्रथमः प्रयोगस्तत्र पद्या अपि सहाधिकारं वदन्तः ॥

१४. उत्तमेन वैहायसमिति वक्ष्यमाणस्य [१, ४, ८] ये भूताः मचरन्तीत्यस्यैकरात्रमुपवासः कर्तव्यः ॥

१५. बलीनां मध्ये तस्य तस्य बलेर्देशे संस्कारः कर्तव्यः । कः पुनरसौ । हस्तेन परिमार्जनमवोक्षणं च । तत्कृत्वा बलिं निवपति । न्युप्य पश्चात्परिपेचनं कर्तव्यम् । उपदेशक्रमादेव सिद्धे पश्चाद्ग्रहणं मध्ये गन्धमाल्यादिदानार्थमित्याहुः । तस्य तस्येति वचनं सत्यपि संभवे सकृदेव परिमार्जनमवोक्षणं च मा भूत् । एकस्मिन्देशे समवेतानामपि पृथक्पृथग्यथा स्यादिति ॥

१६. यत्र पच्यते स पचनः । औपासनवत औपासने विधुरस्य पचन इति ध्यवस्थितो विकल्पः । अन्ये तु तुल्यविकल्पं मन्यन्ते । पङ्क्तिभिराद्यैः । अग्नये स्वाहा । सोमाय स्वाहा । विश्वेभ्यो देवेभ्यः स्वाहा । ध्रुवाय भूमाय स्वाहा । ध्रुवक्षितये स्वाहा । अच्युतक्षितये स्वाहेत्येतैः । एते हि मन्त्रपाठे पठिताः । प्राग्विवाहमन्त्रेभ्यो विशिष्टनियमसापेक्षग्रहणत्वात्तैः

सह न गृह्यन्ते केचित्सौविष्टकृतमपि सप्तमं जुह्वति । अग्नये स्विष्टकृते स्वाहेत्योपाधिहविष्येषु सर्वत्र तस्य प्रवृत्तिरिति वदन्तः । अन्ये तु सोमाय स्वाहेति न पठन्ति । सौविष्टकृतं पष्ठं पठन्ति । हस्तग्रहणं दर्व्यादि-निवृत्त्यर्थम् ॥

१७. उभयतः । पुरस्तादुपरिष्ठाच्च परिपेचनं कर्तव्यम् । कथम् । यथा पुरस्तादुक्तं गृह्ये [१, ३, ८] । अदितेनुमन्यस्त्रेत्यादि । अदितेन्वमस्था देव सवितः प्रासावीरित्यन्तम् । सामयाचारिकेषु पार्वणातिदेशो न प्रवर्तत इति ज्ञापितत्वादभ्रातृविधिरयम् । अन्ये तु परिसंख्यां मन्यन्ते । परिपेचनमेव वैश्वदेवे नान्यत्तन्त्रमिति ॥

१९. सति सूपे तत्संसृष्टा वलयः कार्याः । अन्ये त्वन्यैरपि व्यञ्जनेः संसर्गमिच्छन्ति । ..... ॥

२०. अपरेणाग्निमग्नेः पश्चात्सप्तमाष्टमाभ्यां धर्माय स्वाहा । अधर्माय स्वाहेत्येताभ्यां बलिहरणं कार्यम् । उदगपवर्गं न प्रागपवर्गम् ॥

२१. उदकं यत्र धीयते तदुदधानं मणिकाल्यम् । ..... । अद्रचः स्वाहेत्येतेन ॥

२२. .... ओषधिवनस्पतिभ्यः स्वाहा । रक्षोदेवजनेभ्यः स्वाहेत्येताभ्याम् ॥

२३. .... गृहाभ्यः स्वाहा । अवसानेभ्यः स्वाहा । अवसानपतिभ्यः स्वाहा । सर्वभूतेभ्यः स्वाहेत्येतैः प्रागपवर्गमित्येव ॥

PATĀLA II., KANDIKĀ 4.

१. शय्यादेशे कामाय स्वाहा ॥

२. देहली द्वारस्याधस्तादारु तस्याधो वेदिकेत्यन्ये । अन्तर्द्वारस्य च ग्रहणं तत्रान्तरित्यनेन लिङ्गेन । अन्तरिक्षाय स्वाहेति ॥

३. येनापिधीयते द्वारं सापिधानी कपाटम् । तदर्गलमित्यन्ये । तत्रोत्तरेण मन्त्रेण यदेजति जगति यद्य चेष्टति नासो भागोयं नाधे स्वाहेत्यनेन ॥

४. अगारस्येत्यनुवृत्तेस्तस्य यो ब्रह्मसदनाख्यो देशो वास्तुविद्यायां प्रसिद्धस्तत्रोत्तरिर्दशभिः । पृथिव्यै स्वाहा । अन्तरिक्षाय स्वाहा । दिवे

स्वाहा । सूर्याय स्वाहा । चन्द्रमसे स्वाहा । नक्षत्रेभ्यः स्वाहा । इन्द्राय स्वाहा । बृहस्पतये स्वाहा । प्रजापतये स्वाहा । ब्रह्मणे स्वाहा प्रागपवर्गमेव । अपर आह । मध्येगारस्येत्यत्र देशस्योपयुक्तत्वात् । ब्रह्मा यत्र सीदति गार्होपु कर्मस्वप्नेर्दक्षिणतो ब्रह्मसदनं तत्रेति ॥

५. अनन्तराणां बलीनां दक्षिणतः पितृलिङ्गेन । स्वधा पितृभ्य इत्यनेन बलिं कुर्यात् । प्राचीनावीत्यवाचीनपाणिश्च भूत्वा दक्षिणं पाणिमुत्तानं कृत्वाङ्गुष्ठतर्जन्योरन्तरालेन ॥

६. पितृचलेरुत्तरतो रौद्रो बलिः कर्तव्यो यथा देवताभ्यस्तथा प्राचीनावीत्यवाचीनपाणिरिति नानुवर्तत इत्यर्थः । नमो रुद्राय पशुपतये स्वाहेति मन्त्रः । तत्र यद्यपि पशुपतिलिङ्गमप्यस्ति तथापि रुद्रस्यैव विशेषणमिति रौद्र इति व्यपदेशो नानुपपन्नः । देवतास्मरणमपि रुद्रायेत्येव कुर्वन्ति । रुद्राय पशुपतय इत्यन्ये । केचिन्तुत्तरतो मन्त्रो रौद्रो न पशुपतिर्देवस्य इत्याचक्षते । तेषां मते देशः प्राग्वोदग्वा पित्र्यात् ॥

७. .... कुतः । धर्मभेदात् । पित्र्यस्याग्रदक्षिणं परिपेचनमितरस्य देवत्वात्प्रदक्षिणमिति ॥

८. उत्तमेन ये भूताः प्रचरन्ति दिवा नक्तं बलिमिच्छन्तो विबुदस्य प्रेत्याः । तेभ्यो बलिं पुष्टिकामो हरामि मयि पुष्टिं पुष्टिपतिर्ददातु स्वाहेत्यनेन वैहायसं बलिं दद्यात् । तं च नक्तमेव । वैहायसमिति वचनादफाश एव बलिरुत्क्षेप्यः । न च्छदिप्परिष्कृते देशे । ....अपर आह । एवकारो भिन्नक्रमः । नक्तमुत्तमेनैव बलिरिति बल्यन्तराणां रात्रौ निवृत्तिः । अन्ये तूहेन दिवा बलिं हरन्ति । ये भूताः प्रचरन्ति दिवा बलिमिच्छन्त इति । आश्वलायनके तथा दर्शनात् । दिवाचारिभ्य इति दिवा नक्तंचारिभ्य इति नक्तमिति [आ० गृ० सू० १, २, ८-९] । .... ॥

१०. बलिहरणानन्तरमग्रं च देयं भिक्षवे ॥

१२. .... अन्तर्वत्नीरित्येव सिद्धे स्तोत्रग्रहणं स्वसादीनामपि ग्रहणार्थम् । अन्तर्वत्नीग्रहणं सर्वपूजार्थम् ॥

१३. काले वैश्वदेवान्ते । .... ॥

१४. .... इतिशब्दप्रयोगादेवं धर्मज्ञा उपदिशन्ति ॥

१७. यदि पुनरसावनधीयानोपे दशवर्षे पौरसख्यमित्यादिना [१.१४, १३] अभिवाच्यो भवति तदाभिवाचनायैवोत्तिष्ठत् ॥

१८ राजन्यवैद्यावधीयानावपि न प्रत्युत्तिष्ठेद्ब्राह्मण । आसना-
दिक तु देयमिति ॥

२०. अथवा येस्य गृहमेधिनो दासास्ते राजकुलादाहत्य त गूत्रम-
तिथिवत्पूजयेयु । अत एव ज्ञायते । शूद्राणामतिथीना पूजार्थं व्रीह्या-
दिक ग्रामे ग्रामे राजा स्थाप्यमिति ॥

२१ उपासने गुरूणामित्यादिना केषुचित्कालेषु यज्ञोपवीतं विहित-
मिह तु प्रकरणादृहस्थस्य नित्यमुत्तरं वासं कार्यमित्युच्यते ॥

२२ अपि वा सूत्रमेव सर्वेषामुपवीतकृत्ये भवति । न वास
एव । .. . ॥

२३ ... .. शिव सर्वसमृद्धं भवतीति ॥

२४ तुशब्दोवधारणार्थो भिन्नक्रमश्च । ब्राह्मण एव सर्वेषामाचार्य
स्मर्यते धर्मशास्त्रेषु । ... . ॥

PATALA II, KANDIKĀ 5

१ कर्मणि पट्टी । सर्वविद्याङ्गविद्या अप्युपनिषद उपाकृत्याध्येतुमा-
रभ्य तदहरनध्ययनम् । तस्मिन्नहन्यध्ययनं न कर्तव्यम् । उपनिषदग्रहण
प्राधान्यख्यापनार्थं ब्राह्मणा आयाता वसिष्ठा आयाता इतिवत् ॥

२ अधीत्य वेदमधीत्य ज्ञास्यन्नित्यस्मिन्नवसर आचार्यसकाशा-
त्सद्यो विप्रक्रमणं न कर्तव्यं नापगन्तव्यम् । प्रायेण मकारात्परमिका-
रमधीयते तत्राप्येव एवार्थः । इकारश्छान्दसोपपाठो वा ॥

४. . . . उपसगृह्य यद्यपि तस्य चाण्डालादिस्पर्शं सभा-
व्यते तथापि न ग्रीभत्समान उदकमुपस्पृशेत् । न स्नायात् । उपसग्रहणे वा
धूलिधूसरो पादौ स्पृष्ट्वा न ग्रीभत्समान उदकमुपस्पृशेत् ततस्तं पुरस्कृत्य
गृहप्रवेशेने रुत्वा पूजासाधनान्युपस्थाप्य । यथोपदेशं गृह्योक्तमार्गेण मधु-
पर्केण पूजयेत् । पूजाविधानं गृह्योक्तस्यानुवादः । आसनादिषु विशेषं
वक्तुमाह ॥

६ ... .. तरघ्निर्देशाज्जीव आसने गुणतोऽपि निकृष्ट आसीत् ॥

६. तिष्ठन्निति प्रह उच्यते स्थानयोगात् । न हि साक्षात्तिष्ठन्ना-
चामयितुं प्रभवति । सव्येन पाणिना करकादिक्रममुपगृह्याभस्तादृहीत्वेत-
रेण करेण द्वारमवनम्येत्यर्थसिद्धत्वादनुक्तम् । एव कृत्वाचार्यमाचामये

स्वयमेव शिष्यः । एवं हि स धर्मयुतो भवति । आचार्ये प्रकृते पुनराचार्यग्रहणमातिथ्यादन्यत्राप्याचार्यमाचामयन्नेवमेवाचामयेदिति ॥

७. वाशब्दः समुच्चये । अन्यमप्येवमाचामयेत् । स चेत्समुदेतः कुलशीलवृत्तविद्यावयोभिरुपेतो भवति ॥

८. व्यवहितमपि स्यादित्यपेक्ष्यते ।..... ॥

९. ....निःशुद्धखणं नासिकामलनिःसारणम् । भुक्षेपणं भूविक्षेपः । छान्दसो ह्रस्वः । ..... निष्ठचमङ्गुलीस्फोटनम् । इतिशब्दादन्यदपि स्वैरासनादिकं वर्जयेदित्यपेक्ष्यते । एतानि मूत्रकर्मादीन्याचार्यसंनिधौ न कुर्यादिति ॥

१०. उपस्पर्शनमालिङ्गनमाग्राणादि । भाषाः संभाषाश्चादुप्रभृतयः । एता अप्याचार्ये संनिहिते दारमजाविषये विलब्धं न कुर्यात् । ज्वरादिपरीक्षायां न दोषः ॥

११. ....परीवादान्दोषवादानाक्रोशानश्चीलवादान् । परीवादस्य पुनःपुनर्वचनमतिशयार्थम् ॥

१४. परीवादाक्रोशांश्च वर्जयेत् । ऋग्वेद एव श्रोत्रसुखोन्धे श्रवणकटुका इति परीवादः । तैत्तिरीयमुच्छिष्टशाखा याज्ञवल्कादीनि ब्राह्मणानीदानीतनानीत्याक्रोशः ॥

१५. यथा विद्ययाधीतया श्रुतया वा न विरोचेत् न यशस्वी स्यात् । तामित्यर्थाद्रम्यते ।..... ॥

१७. ऋतुकाल एव वा जायामुपेयात् । ऋत्व इति रूपसिद्धिः । स्त्रीणामृतुदिनानि षोडश । तत्र भवः कालः ऋत्वयः । भवे छन्दसीति [पा० ४, ४, ११०] यत्प्रत्ययः ऋत्वयवास्त्व्येति [पा० ६, ४, १७५] सूत्रे यणादेशो निपातितः । तत्रैव यलोपश्छान्दसः । चातुर्मास्येषु प्रयुक्तमृत्वे वा जायां नोपर्यास्त इति ॥

१८. येन प्रकारेणागमः पाठार्थयोस्तथैव शिष्येभ्यो निर्मत्सरेण विद्यासंप्रदेया । एवंभूते विद्यासंप्रदाने युक्तोवहितः स्यात् । ये च गृहस्थस्य नियमा अध्यापनेन्यत्र च तेष्वपि युक्तः स्यात् ॥

१९. यैः पुरुष आस्ताव्यते बहिराकृष्यते त आस्तावाः शब्दादयो विषयाः । ते विशिष्यन्ते । त्वक्शिश्रोदरारम्भणान् । आरभ्यन्त आल-

भ्यन्त इत्यारम्भणाः । तत्र त्वगालम्भनाः सक्तचन्दनादयः । शिशाल-
म्भनाः स्तुम्भभोगादयः । उदरालम्भना भक्ष्यभोग्यादयः । उपलक्षणं
त्वगादिग्रहणम् । एवंभूतानासावान्मन आदिभिः पञ्चेन्द्रियैः परिवृज्ज्ञानः
सर्वतो वर्जयन्नमृतत्वाय कल्पते । तत्र वागिति रसनेन्द्रियमाह प्राण
इति प्राणम् ॥

PATALA III., KANDIKĀ 6.

२. साधुतां चेत्यतिजानीते साधुजन्मास्यमुष्य पुत्रोमुष्य नसा सा-
ध्वाचारश्चास्मीति पित्रैवोपानायिषि शिक्षिताचारश्चास्मि सम्यक्चावर्तिषं वि-
धियत्नेन तु बाल्य एव सर्वे दिष्टां गतिं गताः । एतस्मात्केवलमनर्थातवेद
इति । नतोऽग्निरुपद्रष्टेत्यादिकं मन्त्रमुक्त्वा शास्तुं शासितुमभ्यापयितुं धर्मा-
श्चोपदेष्टुं प्रतिपद्येतोपक्रमेत ॥

३. पञ्चयज्ञान्तेतिथीनेव भोजयेदित्युक्तं तत्प्रकारं वक्तुं तस्यावश्यं-
कर्तव्यतामनेनाह । अतिथिर्गृहानभ्यागच्छन्नग्निरिव ज्वलन्नभ्यागच्छति ।
तस्माद्भोजनादिभिरवश्यं तर्पयितव्यः । निराशस्तु गतो गृहं दहेदिति ॥

४. इदानीमतिविलक्षणं वक्तुं तदुपयोगि श्रोत्रियलक्षणमाह ॥ धर्मे-
णेत्यादि ॥ विद्यार्थस्य यो नियमः स धर्मः । तेन च वेदानां कांचन शा-
खामधीत्य श्रोत्रियो भवति । पुरुषस्य हि प्रतिवेदमेकैका शाखा भवति या
पूर्वः प्रतिगृहीताध्ययनानुष्ठानाभ्यां सा प्रतिवेद स्वशाखा । तामधीत्य श्रो-
त्रियो भवति । न तु प्रतिवेदमेकैकामधीत्य श्रोत्रियो भवतीति लोकवि-
रोधात् । लोके हि यां कांचनैकामेव शाखामधीत्य श्रोत्रिय इति प्रसिद्धः ॥

५. आदितो यच्छब्दो द्रष्टव्योन्ते स इति दर्शनात् । मध्ये श्रोत्रि-
यलक्षणोपदेशात्तदुपजीवनेन सूत्रं योज्यम् । यः श्रोत्रियः स्वधर्मसंयुक्तं
स्वधर्मनिरतं कुटुम्बिनं भार्यया सह वसन्तम् ।.....धर्मपुरस्कार आ-
चार्यस्यार्थे भिक्षणं धर्मस्तत्पुरस्करोतीति धर्मपुरस्कारः ।..... ॥

६. ....शान्तिरुपद्रवाणामभावः ।..... ॥

७. ....यथावयो वयसोनुरूपं प्रत्युत्थानाभिवादानादिना
समेयात्संगच्छेत । समेत्य च तस्यासनमाहारयेच्छिष्यादिभिः । तदभावे
स्वयमेवाहरेत् ॥

८. ....बहुपादमेव पीठादिकमित्येके मन्यन्ते स्वमतं च बहुपाद-
मपीति ॥

९. तस्य पादौ स्वयं प्रक्षालयेत् । द्वौ श्रुद्वौ प्रक्षालयेतामित्येके म-
न्यन्ते । दासवत् इदम् ॥

१०. अभिषेचनं करकादिना जलावसेकः । तमेकः कुर्यात् । इतरः
प्रक्षालनम् ॥

११. मुन्मथेन पात्रेण तस्योदकमाहर्तव्यमित्येके मन्यन्ते । स्वयं
तु तैजसेन ।

१२. यदासमावृत्तो ब्रह्मचार्याचार्यप्रेषितः स्वयमेव वातिधिरभ्याग-
च्छति तदा नासाबुदकमाहारयेत् । नासाबुदकाहरणस्य प्रयोजकः । नास्मा
उदकमाहर्तव्यमिति ॥

१३. अत्रासमावृत्तेतिथावध्ययनसांवृत्तिरधिकेतरस्मादतियेः । अध्य-
यनस्य सहनिष्पादनमध्ययनसांवृत्तिः । यः प्रदेशस्तस्यागच्छति स तेन
सह कियन्तं कंचित्कालं वक्तव्य इति । प्रसिद्धे तु पाठे पूर्वपदान्तस्य समो-
कारस्य छान्दसो दीर्घः^१ ॥

१४. ततः पादप्रक्षालनस्य सहाध्ययनस्य चानन्तरमतिथिं प्रियव-
चनेन सान्त्वयेत् । सान्त्वयित्वा गव्यादिभी रसैः फलादिभिर्भक्ष्यैरन्ततो-
द्विरपि तर्पयेत्तृप्तिं कुर्यात् । अवगर्ह्येनेति जघन्यकल्पनां सूचयति । अद्वि-
रप्यन्तत इत्यर्थः । इतिशब्दादेवमादिभिरन्यैरपि ॥

१५. आवसथो विश्रामस्थानम् । उपरिशय्या खट्वा । उपस्तरणं
तूलिका । उपधानमुपबर्हणम् । अवस्तरणमुपरिपटः । तत्सहितमुपधानम् ।
अभ्यञ्जनं पादयोस्तैलं घृतं वा तत्सर्वं दद्याद्भोजनात्मागूर्ध्वं वापेक्षिते
काले । इतिशब्दादन्यदप्यपेक्षितम् ॥

१६. .... ग्रीहियवग्रहणमुपलक्षणम् । इदं भुक्तवत्सु
सर्वेष्वतिथानुपस्थिते द्रष्टव्यम् ॥

१७. भोजनकाले त्वाह । उद्धृतानीत्यादि । यावन्तो भोक्तारस्ताव-
न्त्यन्नान्युद्धृत्य पृथक्पात्रेषु कुर्यात् । स्वयं संविभागं कृत्वा तान्यन्नान्यवे-
क्षेत । किमिदं भूयः प्रभूतमिदं वेति । विचारे पुतः । पूर्वं तु भाषायामि-
त्येतदवेक्षितम् । छान्दस एवायं प्रयोगः ॥

^१ पूर्वपदान्तस्य समोकारस्य च छान्दसो दीर्घः । G. U.^३ which reading points to अभ्य-
यनासांवृत्तिः ।

PĀṬALA III., KĀNDIKĀ 7.

१. स एषोभिहितो मनुष्ययज्ञः । प्राजापत्यः प्रजापतिना सृष्टस्त-
द्देवत्यो वा..... ॥

२. योतिथीनां जाठरोग्निः स आहवनीयः । तत्र हि हूयते । यः
कुटुम्बे गृहेग्निरौपासनः स गार्हपत्यो नित्यधार्यत्वात् । यस्मिन्पच्यते लौ-
किकाग्निः सोन्वाहार्यपचनो दक्षिणाग्निः । तत्र ह्यन्वाहार्यं पच्यते ॥

३. ....ऊर्गन्नमिष्टमग्निहोत्रादि पूर्वं स्मार्तं कर्म तडागारामादि ।

४. पय उपसेचनं यस्य तदन्नमग्निष्टोमसंमितम् । .....आयुषश्च।
वृद्धिरूपसमस्तमपि वृद्धिरिति संबध्यते ॥

५. अमिया उदासीना द्विपतो निषिद्धत्वात् ॥

६. त्रिषु कालेषु दीयमानान्यत्रादीन्यस्य यज्ञस्य प्रातःसवनादीनि
त्रीणि भवन्ति । तस्मात्सर्वेषु कालेषु दातव्यमिति ॥

७. यद्वन्तुमुत्तिष्ठन्तमनूत्तिष्ठति तदुदवस्यत्येवोदवसानीया सास्य
यज्ञस्य । प्रायेणोच्छब्दं शिष्टा न पठन्ति केवलमनुशब्दमेवं पठन्ति ॥

८. यत्सान्वयति प्रशंसति सा प्रशंसा दक्षिणा ॥

९. संसाधनमनुव्रजनम् ॥

११. इति ब्राह्मणमित्यस्य सर्वेण संबन्धः ॥

१२. राजाभिषिक्तः क्षत्रियोऽावतिथयेभ्यागतायात्मनोपि सकाशा-
च्छ्रेयसीं पूजां कारयेत्पुरोहितेन ॥

१३. ....अत्र स्वयमिति वचनादनाहिताग्निरन्येन शिष्या-
दिना कारयन्नपि न दुष्यति । अभ्युदेत्य ब्रूयाद्ब्रात्य कावात्सीरिति कुश-
लप्रश्नः । व्रते सुकृते साधुर्व्रत्यः स एव ब्रात्य इति पूजाभिधानम् । क
पूर्वस्थां रात्रावुषितवानसि । ब्रात्योदकमित्युदकदानम् । ब्रात्य तर्पयंस्त्विति
गोरसादिभिस्तर्पणम् । अनुस्वारसकारौ छान्दसौ । क्रियाभेदात्प्रतिमन्त्र-
मिति शब्दः । एतत्सर्वेषु कालेषु कर्तव्यम् ॥

१४. स यदि होमकालेष्यासीत् । तदा पुरा होमादपरेणाग्निं दर्भेषु
सादयित्वा .....उपांशु जपेद्भूयात् । तत्र प्रतिमन्त्रमिति शब्दप्रयोगा-
दर्याभेदाच्चतुर्णां विकल्पः । समुच्चय इत्यन्ये । अत्राध्वर्युर्यजमानो वा होता
स जपेत्ततो जुहुयात् ॥

१५. उद्धृतेष्विति बहुवचनं सभ्यावसथ्यापेक्षम् । यस्याग्नयस्त्रय-
स्तस्याप्यहुतेष्वित्यनेन सामानाधिकरण्यम् । होमा हि त्रिष्वपि भवन्ति ।
तेनाहवनीयहोमानन्तरमतिथावागतेषु त्रिषु होमो न कृत इति वक्ष्यमाणो
विधिर्भवत्येव ।.....तस्य दोषमायर्वणिकानां ब्राह्मणवाक्यमाह
अयर्ववेदे [१५.१२, ८-११] । तदत्र न पठितं प्रत्येतव्यम् । अस्मिन्पक्षे
स्वयं होमो नियतः ॥

१६. ....पृथिव्यां भवौल्लोकानभिजयति । द्वितीययान्तरिक्ष्या-
न् । .....चतुर्थ्या परावतः सुखस्य परा मात्रा येषु तानभि-
जयति ।..... ॥

१७. विद्यादिभी रहितोऽमुदेतः । स चेदतिथिरिति ब्रुवाण आग-
च्छेत्तदा तस्मा आसनादिकं श्रोत्रियाय ददामीत्येवं मनसि कृत्वा दद्यात् ।
एवं ददतोऽस्य दानं समृद्धं भवति श्रोत्रियायैव दत्तं भवति ॥

PATĀLA IV., KANDIKĀ 8.

१. येन गृहस्थेनातिथिः कृतावसथः स्यात्कृतवासो दत्तावासः स्यात् ।
द्वितीययान्तरिक्ष्यानिति वचनात्स द्वितीयादिष्वहःसु । न तं प्रत्युत्तिष्ठेत् ।
नाप्यासनात्प्रत्यवरोहेत् । स चेदस्मिन्नहनि पूर्वमेवाभिवादितः । अनभिवा-
दिते त्वभिवादनाय प्रत्युत्तिष्ठेत्प्रत्यवरोहेच्च ॥

३. आगामिभ्योतिथिभ्यो यथा गृहे न किञ्चिदवशिष्यते तथा गव्या-
दयो रसा न भोज्याः । सद्यः संपादयितुमशक्यत्वाद्भक्षानाम् ॥

४. आत्मानमुद्दिश्याभिरूपमन्नं स्वाद्वपुषादि न पाचयेत् ॥

७. एतद्ब्रह्मसूत्रे व्याख्यातम् [१३, १०-२०]..... ॥

१०. वेदाध्याय इत्यत्र विवक्षितं वेदमाह । पङ्क्त इत्यादि । पङ्क्तिरङ्गे-
र्युक्तो वेदोऽत्र गृह्यत इति ॥

११. छन्दो वेदस्तत्कल्पयन्ति । प्रतिशाखं शाखान्तराधीतेन न्याय-
प्राप्तेन चाङ्गकल्पेनोपेतस्य कर्मणः प्रयोगकल्पनयोपस्कुरुत इति छन्दःक-
ल्पः सूत्राणि । व्याकरणमर्थविशेषमाश्रित्य पदमन्वाचक्षणं पदपदार्थप्र-
तिपादनेन वेदस्योपकारकं विद्यास्थानम् । सूर्यादीनि ज्योतीर्यधिकृत्य प्रवृत्तं
शास्त्रं ज्योतिषम् । आदिवृद्धभावे यत्नः कार्यः । तदप्यध्ययनोपयोगिनम-

नुष्ठानोपयोगिनं च कालविशेषं प्रतिपादयदुपकारकम् । निरुक्तमपि व्याकरणस्यैव कार्त्स्न्यम् । शीक्षा वर्णानां स्थानप्रयत्नादिकमध्ययनकाले कर्मणि च मन्त्राणामुच्चारणप्रकारं च शिक्षयति । पृषोदरादित्वादीर्यः । गायत्र्यादीनि छन्दांसि यथा विचीयन्ते विविच्य ज्ञायन्ते सा छन्दोविचितिः । एतान्यद्वादि । अङ्गसंस्तवादङ्गत्वम् । मुखं व्याकरणं तस्य ज्योतिषं नेत्रमुच्यते । निरुक्तं श्रोत्रमुद्दिष्टं छन्दांसि विचितिः पदे । शीक्षा घ्राणं तु वेदस्य हस्तौ कल्पान्प्रचक्षते । उपकारकत्वापोक्त उपकारः ॥

१२. अत्र चोदयति ॥ शब्देत्यादि ॥ शब्दार्थतया यान्यारभ्यन्ते न प्रत्यक्षादिप्रमाणगोचरतया तानि शब्दार्थारम्भणानि कर्माणि वैदिकान्यग्निहोत्रादीनि कर्माणि । तेषां समाम्नाय उपदेशस्तस्य समाम्ना स यावता ग्रन्थजातेन समाम्नानुष्ठानपर्यन्तो भवति तत्र वेदशब्दो वर्तते । वेदयति विन्दत्यनेनेति वा धर्ममिति । न च मन्त्रब्राह्मणमात्रेणानुष्ठानपर्यन्त उपदेशो भवति किंतु कल्पसूत्रैरपि सह ततश्च तेषामपि वेदस्वरूप एवानुप्रवेशात्पञ्चैवाङ्गानि तत्र पदसंख्या विप्रतिषिद्धेति परिहरति ॥

१३. अङ्गान्येव कल्पसूत्राणि न वेदरूपाणि पौरुषेयत्वस्मरणात् । कतिपयान्येव हि तेषु ब्राह्मणवाक्यानि भूयिष्ठानि स्ववाक्यानि । अङ्गानां च तेषां प्रधानवाचिभिः शब्दैश्छन्दो वेदा ब्राह्मणमित्यादिभिर्व्यपदेशो न न्याय्य इति न्यायविदां सिद्धान्तः । ताविमौ पूर्वपक्षसिद्धान्तौ कल्पसूत्राधिकरणे स्पष्टतरं द्रष्टव्यौ । यदुक्तं न मन्त्रब्राह्मणमात्रेण पूर्ण उपदेश इति । नैव स्थाणोऽपराधो यदेनमन्थो न पश्येति । पुरुषापराधः स भवति । इदं तु भवानाचष्टां कल्पसूत्रकाराणामियं प्रयोगकल्पना कुतोस्तीति । न्यायोपबृंहिताभ्यां मन्त्रब्राह्मणाभ्यामिति वक्तव्यम् । न न्या गतिः । एवं सति भवानपि यततां तादृशः स्यामिति । ततो मन्त्रब्राह्मणाभ्यामेव पूर्णमेव भोत्स्यत इति ॥

१४. अतिथिमागतं केनचित्प्रकारेण निराकृत्य भोजनं प्रवृत्तो यत्रगते भोजने यदवस्थाप्राप्ते भोजने स्मरेत् । धिक् मया स निराकृत इति । तत्रैव भोजनादिरम्य तस्मिन्नहन्पुष्य ॥

PĀṬALA IV., KANḌIKĀ 9.

४. यदि तस्यान्यपरतयानुज्ञायां प्रतीभा बुद्धिर्न जायते । सीम्नि प्राप्तायां ततो निवर्तेत । प्रतेर्दार्ढ्यच्छान्दसः ॥

७. उपेतः कृतोपनयनोसमावृत्तः ।.....तस्मात्केयुचिज्जनपदेषु भार्ययानुपेतेन च सह भोजनमाचरन्ति । तथाह बौधायनः [१, २, ३] यानि दक्षिणतस्तानि व्याख्यास्यामः । तदनुपेतेन सह भोजनं स्त्रिया सह भोजनमिति । तस्य दुराचारत्वमनेन प्रतिपाद्यते ॥

९. विहारे यज्ञकर्मणि.....॥

१०. ये नित्या भाक्तिका भक्तार्हा दासकर्मकरादयः ।.....॥

११. दासो भूत्वा यः कर्म करोति स दासकर्मकरः ।.....॥

१२. कर्मस्वप्निहोत्रादिष्वर्जनेषु च यथा स्वयमसमर्थो भवति तथात्मानं नोपलब्ध्यात्कुटुम्बी ॥

१३. ....द्वाविंशद्भासा गृहस्थस्य । प्रथमार्थे द्वितीया ।.....॥

PĀṬALA V., KANḌIKĀ 10.

१. भिक्षणं याचनं तत्राचार्यादयो निमित्तम् । बुभूषा भर्तुमिच्छा । अर्हतो विद्यावतोमिहोत्रादिनियमे योग्यस्यार्थाभावे तल्लोपः ॥

२. तत्रैवंभूते भिक्षणे याचतः श्रुतवृत्तादिकान्गुणान्समीक्ष्य शक्त्यनुरूपमवश्यं देयमदाने प्रत्यवायात् ।

४. ....पुत्रादिभ्यो दीयत इति दायः । तमादत्त इति दायदस्तस्य भावो दायार्थं दायस्वीकारः ।..... ॥

५. अन्यच्चान्यत्केनाप्यपरिगृहीतमारण्यमूलफलादि तेनापि जीवेदिति प्रकरणाद्रम्यते । एतेन विधिर्व्याख्यातः ॥

७. गवां रक्षणं गोरक्ष्यम् । भावे ण्यत्पत्ययः ।..... ॥

८. ....पणमानं नाप्येतावद्देयमिति परिभाषमाणम् ॥

१०. युद्धविषये तथा प्रतिपत्तव्यं यथा तद्योगा उपायमुपदिशन्ति तस्मिन्युद्धकर्मणि युद्धशास्त्रे वा येषामभियोगस्ते तद्योगाः ॥

११. ....पराङ्मवृत्तः पराङ्मुखः ।..... न्यस्तायुधः प्रकीर्णकेश

इति विसर्जनीयं केचिद्वदन्ति सोपपाठः^१ । पराङ्मावृत्त इति ङकारश्छा-
न्दसः । ..... ॥

१२. यथाशास्त्रं गर्भाधानादिभिः संस्कारैः संस्कृताः शास्त्रैरधिगता
अधिकृताः । तेषामिन्द्रियदौर्बल्यादजितेन्द्रियतया विप्रतिपन्नानां स्वकर्म-
च्युत्तानां निषिद्धेषु च प्रवृत्तानां शास्ताचार्यादिर्निर्वपं प्रायश्चित्तमुपदिशेत् ।
यथाकर्म कर्मानुरूपं यथोक्तं धर्मशास्त्रेषु ॥

१४. स राजा पुरोहितं धर्मशास्त्रेऽथर्वशास्त्रेषु च कुशलं पुरोहितं गम-
येत् । विनीयतामसाविति ॥

१६. ततस्तान्निवर्त्यैव नोपवासादिभिरुपशोषयेत् । बलविशेषेण बला-
नुरूपं वधदास्यवर्जं वधस्ताडनादिः । वधं दास्यं च वर्जयित्वा सर्व-
मन्यद्वन्धनादिकं कारयेद्यावत्ते मन्येरन् । चरेम प्रायश्चित्तमिति ॥

PĀṬALA V., KĀNDIKĀ 11.

१. .... । अभिविधावाकारः ॥

३. आ दैवप्रभेभ्यः साक्षिप्रभ्रादिभिः शपथान्तैः सुविचितं यथाभवति
तथा विचित्र्य निरूप्य राजा दण्डाय प्रतिपद्येतोपक्रमेत् ॥

५. राजानाभिषिक्तः । स यदि ब्राह्मणेन समेतो न भवति तदा तस्य
पत्न्या दातव्यः । क्षत्रियैरप्यनभिषिक्तैरेतदर्थमेवेदं वचनम् । अन्यत्र वर्ण-
ज्यायसां चेति (सू० ८) वक्ष्यमाणेनैव सिद्धम् ॥

६. आपदि शिष्यभूतब्राह्मणविषयमिदम् । शिष्यभूतेनापि ब्राह्मणेन
समेत्य तस्यैव राजा पत्न्या देयः ॥

७. ....इतिशब्दात्सर्वैः स्थविरबालरुशादिभ्यश्च ॥

११. श्रौतेषु गार्ह्येषु स्मार्तेषु च कर्मसु श्रद्धा शक्तिश्च धर्मसंपत्तिः ।
पुत्रवत्त्वं प्रजासंपत्तिः । ..... ॥

१४. हि यस्मादाधाने सती विद्यमाना सहान्विता कर्मभिः संबध्यते-
धिक्रियते । कैः । येषामग्निहोत्रादीनामेतदाधानमङ्गमुपकारकं तैः । अत्र
दारे सतीति वचनान्मृते तस्मिन्प्रागूर्ध्वं वाङ्मयाधानात्सत्यामापि पुत्रसंपत्तौ
धर्मसंपत्त्यर्थं दारग्रहणं भवत्येव । ..... ॥

^१ This clause is omitted in G. U.^१

१६. मातुर्योनि संबन्धाः कन्याया मातुलादयः । चकारापितुर-
प्येवम् ।..... ॥

१७. ....प्रजां दुहितरं सहत्वकर्मभ्यः सह कर्तव्यानि
यानि कर्माणि तेभ्यस्तानि.....प्रजासहत्वकर्मभ्य इति पाठे प्रजार्थं
सहत्वकर्मार्थं चेति ॥

२०.....समो दीर्घः पूर्ववत् ॥

PATĀLA V., KANDIKĀ 12.

१. ....कन्यायै गृहक्षेत्राभरणादिदानेन नामुरः ॥

२. दुहितुमतः कन्यावतः पित्रादीन्प्रोथयित्वा प्रमथ्य यत्रावहेरन्स रा-
क्षसो विवाहः ।.....द्वौ चावरौ विवाहौ शास्त्रान्तरेपूक्तौ ।.....॥

५. ब्राह्मणस्य पाणिसमूहमुपलिसं संमृष्टं वा भूपदेशमप्रोक्षितं नाभि-
तिष्ठेत् । प्रोक्ष्यैवाभितिष्ठेत् ॥

१०. पृथगवस्थितानामग्नीनामेकत्र संनिवापं समावेशनं न कुर्यात् ।
अग्नावग्निं न प्रक्षिपेदित्यन्ये ॥

१५. यावदङ्गानां ग्लानिर्भवति तावत्प्राणानायच्छेत् । प्राणवायुमा-
कृष्य धारयेत्प्राणायामं कुर्यादित्येके मन्यन्ते । शक्त्यपेक्षो विकल्पः । ....॥

१८. नियमानामुदङ्मुखो मूत्रं कुर्यादित्येवमादीनां व्यतिक्रमे चा त-
मितोः प्राणमायच्छेदिति सर्वशेषः ॥

२२. आदितो द्वौ गतौ । कुनखी कृष्णनखः । इयात्रा दन्ता यस्य
स इयावदङ् । विवर्णदन्तः । त्रिभाषा इयावरोक्ताभ्यामिति [पा० ५, ४,
१४४] दद्यादेशः । तस्य लोपश्छान्दसः । ज्येष्ठायामनूढायां पूर्वं कनीयस्या
बोद्धाग्नेदिधिपुः । पश्चादितरस्या बोद्धा दिधिपूपतिः । ज्येष्ठे कृतकृताधाने
कृताधानः कनिष्ठः पर्याधाता । ज्येष्ठः पर्याहितः । ज्येष्ठे कृतसोमयागे कृतसो-
मयागः कनिष्ठः परियष्टा । ज्येष्ठः परीष्टः । अकृतविवाहे ज्येष्ठे कृतविवाहः
कनिष्ठः परिवेत्ता ज्येष्ठः परिविन्न इति प्रसिद्धिः । यस्मिन्नगृहीतभागे कनिष्ठो
भागं गृह्णाति स ज्येष्ठः परिविन्नः । कनिष्ठः परिविविदानः । चकारः पर्याधा-

^१ Before this sentence G. U.^१ inserts: ज्येष्ठवार्थागुणवच्छ्रानः परिविविन्नः...G. U.^१ om.
कनिष्ठः परिविविन्नः—

तृप्तभृतीनां समुच्चयार्थः । एतेष्वभिनिष्क्रुक्तादिषु योऽप्य उत्तरस्तास्मिन्द्वादश-
भासादिरशुचिकरनिर्वैषो यः पूर्वमुक्तस्तत्र तत्र गरीयान्भवति । पूर्वत्र पूर्वत्र
लघीयांस्तृतीयान् । अभिनिष्क्रुक्ताभ्युदितयोस्त्वनन्तरोक्तं, प्रायश्चित्तद्वयमपि
विकल्पेन भवति ॥

२३. यस्मिन्कौनल्यादिके लिङ्गे यत्प्रायश्चित्तमुक्तं तच्चरित्वा कौन-
ल्यादिकं लिङ्गमुद्धरोदित्येके मन्यन्ते । अन्यत्र दाराग्निभ्य इति स्मृत्य-
न्तरम् ॥

PATĀLA VI., KĀNDIKĀ 13.

१. सवर्णा चासावपूर्वा च शास्त्राविहिता चेति कर्मधारयः । सवर्णा
सजातीया । ब्राह्मणस्य ब्राह्मणीत्यादि । अपूर्वानन्यपूर्वानन्यस्मा अदत्ता । न
विद्यते पूर्वः पतिर्यस्या इति । शास्त्राविहिता शास्त्रोक्तेन विवाहसंस्कारेण
संस्कृता । सगोत्राय दुहितरं न प्रयच्छेदित्यादिशास्त्रानुगुणा [२, ११, १५] ।
एवंभूतायां भार्यायां यथर्तु गृह्योक्तेनर्तुगमनकल्पेन गच्छती ये पुत्रा जायन्ते
तेषां स्वकर्म ब्राह्मणस्येत्यादिना [२, १, ४] पूर्वोक्तैः कर्मभिः संबन्धो
भवतीति । गच्छथ इति थकारोपपाठः ॥

२. उभयोर्मातापित्रोर्दायेन च तेषां संबन्धो भवति । अव्यतिक्रमश्च
चेति चेदर्थे । अव्यतिक्रमश्चेत्यादि ते मातरं पितरं च न व्यतिक्रमेयुः ।
व्यतिक्रमे तु दायहानिरिति । अपर आह । उभयोरपि दायेन तेषां व्यति-
क्रमो न कर्तव्यः । अवश्यं देयो दायस्तेभ्य इति ।

३. अन्येन पाणिग्रहणेन तद्वती पूर्ववती । असंस्कृता विवाहसंस्कार-
रहिता । वर्णान्तरं ब्राह्मणादेः क्षत्रियादिषु । पूर्ववत्यादिषु मैथुने सति
दोषो भवति । कस्य । तयोरेव मिथुनीभवतोः ॥

४. तत्रेति पञ्चम्यास्त्वत् । इतराभ्योपि दृश्यन्त इति [पा० ५, ३, १४]
ताभ्यामुभाभ्यां पुत्र एवातिशयेन दोषवान् । तत्र पूर्ववत्यामुत्पन्नौ कुण्ड-
गोलकौ पर्यौ जीवतीत्यादि [मनुः ३, १७४] । असंस्कृतायामुत्पन्नस्य
नामान्तरं नास्ति । किंतु दुष्टत्वमेव । वर्णान्तरे जात्यन्तरम् । ..... ॥

५. मनुः पुत्रेभ्यो दायमिति [२, १४, ११] । दायविभागं वक्ष्यन्नन्यस्य
भार्यायामन्येनोत्पादितः पुत्रः किमुत्पादयितुराहोस्विक्षेत्रेण इति विचारे
निर्णयमाह । उत्पादयितुरिति ॥

६. न केवलं ब्राह्मणमेव वैदिकीर्गाथा अप्युदाहरन्ति ॥ अथापीत्यादि ॥ जनयितुः पुत्रः क्षेत्रिणो वा पुत्र इति विवादे पराजितस्य क्षेत्रिणो वचनम् । एतावन्तं कालं जनकोहमिति मन्यमान इदानीमेव स्त्रीणामीर्ष्यामि परपुरुष-संसर्गं न सहे । तदानीं कुत इति चेत् । यदा यमस्य सादने पितृलोके जनयितुः पुत्रो भवति । पुत्रकृत्यं परलोकं गतस्य जनयितुरेव न क्षेत्रिणो-ब्रुवन्धर्मज्ञाः । उक्त एवार्थः किञ्चिद्विशेषेणोच्यते । रेतोधाः बीजप्रदः पुत्रं नयति पुत्रदत्तं पिण्डादिकमात्मानं नयति प्रापयति । परेत्य मृत्वा यमसादने पितृलोके । तस्मात्कारणाद्भार्या रक्षन्ति पररेतसो विभ्यन्तः । छान्दसो नुम् । विभ्यतः । अतो यूयमप्यप्रमत्ता अवहिता भूत्वेतं तन्तुं प्रजासंतानं रक्षथ । लोडर्थे लट् । रक्षतेत्यर्थः । किमर्थम् । वो युष्माकं क्षेत्रे परेषां बीजानि पररेतांसि मावाप्सुः । व्यत्ययेनायं कर्मणि कर्तृप्रत्ययः । मावाप्स-तोमानि मा भूवन्मोष्येरन् । कथमिति । यस्मात्सांपराये परलोके जनयितुरेव पुत्रो भवति । वेत्ता परिणेतुः क्षेत्री त्वेतं तन्तुं कुटुम्बं मोक्षं निष्प्रयोजनं कुरुत आत्मसात्करोति । इतिशब्दो गाथासमाप्तौ । एतच्च क्षेत्रिणोनुज्ञानमन्तरेण पुत्रोत्पादनविषयम् । यदा क्षेत्री रुग्णो बन्धुः वा सन्प्रार्थयते मम क्षेत्रे पुत्रमुत्पादयेति यदा वा संतानक्षये विधवां नियुञ्जते । यथा विचित्र-वीर्यस्य क्षेत्रे सत्यवतीवाक्याद्व्यासेनोत्पन्नः पुत्रः । उभयोरपि पुत्रो भवति बीजिनः क्षेत्रिणो द्वयामुप्यायणश्च भवति । तथा चाचार्य एवाह [श्रौ० सू० १, ९, ७] । यदि द्विपिता स्यादेकैकस्मिन्पिण्डे द्वौ दानुपलक्षयेदिति । ... ॥

७. यदि पूर्ववत्यादिषु मैयुने दोषः कथं तर्हि क्रतुभरद्वाजौ व्यत्यस्य भार्ये जग्मतुर्वसिष्ठश्चाण्डालीमक्षमालां प्रजापतिश्च स्वां दुहितरम् । तत्राह ॥ दृष्ट इत्यादि ॥ सत्यं दृष्टोयमाचारः पूर्वेषाम् । स तु धर्मव्यतिक्रमो न धर्मो गृह्यमाणकारणत्वात् । ..... ॥

९. तदिति नपुंसकमनपुंसकेनेत्येकशेष एकवद्भावश्च । तं व्यतिक्रमं तच्च तेषां साहसमन्वीक्ष्य दृष्ट्वा स्वयमपि प्रयुञ्जानोवर इदानींतनः सीदति प्रत्यवेति । ..... ॥

१०. दानग्रहणेन विक्रयोपि गृह्यते त्यागसाम्यात् । क्रयधर्म इति च प्रतिग्रहस्यापि ग्रहणं धर्मग्रहणात्स्वीकारसाम्याच्च । अपत्यस्य दानग्र-

१. क्षेत्रे सत्यवतीवाक्याद्व्यासेनोत्पन्नः G. U.¹—G. U.² has a lacuna.

२. उच्यते अत्रात्रो G. U. २—

तिग्रहक्रयविक्रया न कर्तव्याः । द्वादशविधेषु पुत्रेषु दत्तक्रीतयोरपि मन्वा-
दिभिः पठितस्वान्नायं सामान्येन प्रतिषेधः । किंतु ज्येष्ठपुत्रविषय एकपुत्र-
विषयः स्त्रीविषयो वा । तथा च वसिष्ठः । न ज्येष्ठं पुत्रं दद्यात्पतिगृह्णी-
याद्वा । स हि संतानाय पूर्वेषाम् । न स्त्री पुत्रं दद्यात्पतिगृह्णीयाद्वा न्यत्रा-
नुज्ञानाद्भर्तुः । पुत्रं प्रतिग्रहीष्यन्बन्धूनाहूय राज्ञे निवेद्य निवेशनस्य मध्ये
ध्याहृतिभिर्हुत्वादूरयान्धवं संनिकृष्टमेव प्रतिगृह्णीयादिति । विश्वजिद्यागे
च सर्वस्वदाने गद्यादिवदपत्यं न देयम् । विक्रयस्तु सर्वत्र निषिद्धः । तत्रो-
पपातकेषु याज्ञवल्क्य [३, २३६] आह । नास्तिऋषिमित्यादि । बह्वचब्राह्म-
णेपि शुनःशोषाल्याने दृश्यते [ऐ० ब्रा० ७, १५] स ज्येष्ठं पुत्रं निगृह्णान
उवाचेत्यादि । पुत्रप्रकरणेपत्यशब्दोपादानमपि ज्येष्ठपुत्रविषयं तस्य लि-
ङ्गम् । न पतन्त्यनेनेत्यपत्यमिति । ऋणमस्मिन्संनयत्यमृतत्वं च गच्छति
पिता पुत्रस्य जातस्य पश्येद्येज्जीवतो मुखमिति [वसिष्ठ० १७, १] ॥

११. आर्षे विवाहे दुहितृमते दानं कश्चिद्दे श्रूयते । तस्मादुहितृमते
रथेन साकं गवां शतं देयं तच्च दुहितृमान्मिथुया कुर्यान्मिथ्या कुर्यात् ।
मा देवानां मिथुयाकर्मभागमिति [अथर्वसं० ४, ३९, ९] श्रूयते । मिथ्या
कुर्यादिति कोर्थः । वरायैव पुनर्दद्यादिति । तदिदं दानं काम्यं कामनिमित्तं
यथा युक्तो विवाहस्तथा युक्ता प्रजा भवन्तीति (२.१२.८) । ऋषितुन्याः
पुत्राः स्युरिति ततश्च धर्मार्थं न क्रयार्थम् । यस्तु तस्यां विवाहक्रियायां
क्रयशब्दः कश्चित्समृतौ दृश्यते स संस्तुतिमात्रं द्रव्यदानसाम्यान्न मुख्यक्रय-
त्वप्रतिपादनार्थम् । कुतः । हि यस्माद्धर्मादेव हेतोः संबन्धो दंपत्योरिति ।
आर्षे दुहितृमते मिथुनी गावौ देयावित्यत्राप्येव एव न्यायः । अत्र मनुः
[३, ५४] । एतच्च दानं क्रयधर्मश्चापत्यस्य न विद्यत इत्यस्य व्यभिचार-
निवृत्त्यर्थमुक्तम् ॥

PĀṬALA VI., KANḌIKĀ 14.

१. अथ दायविभागः ॥ एकधनेनेत्यादि ॥ एकेन प्रधानेन केनचिद्धनेन
गवादिना ज्येष्ठं पुत्रं तोषयित्वा तृप्तं कृत्वा जीवन्नेव पुत्रेभ्यो दायं वि-
भजेत्समम् । आत्मना परस्परं च तेषां सामान्याभिधानात् । क्रमागतं

* See Vasishtha, Dharma Śāstra XV., 3-6, where these Śūtras occur with a good many variants.

स्वयमर्जितं च । क्लीबादीन्वर्जयित्वा । क्लीबादिग्रहणं च जात्यन्धादीनामु-
पलक्षणम् । यथाह मनुः [१, २०१] ।

अनंशौ क्लीवपतितौ जात्यन्धवधिरौ तथा ।

उन्मत्तजडभूकाश्च ये च केचिन्निरिन्द्रिया इति ॥

अन्धादीनां पुत्रसद्भावे ते त्वंशहराः । एवमुन्मत्तपतितौ वृत्त्यनिमित्ते
क्लीबादयस्तु भर्तव्याः । अथ विभागकालः स्मृत्यन्तरवशाद्ग्राह्यः । अत्र
नारदः । [१३, ३] ।

मातुर्निवृत्ते रजसि प्रत्तासु भगिनीषु च ।

निवृत्ते चापि रमणात्पितर्युपरतस्पृह इति ॥

यदा च पुत्राणां पृथग्धर्मानुष्ठाने शक्तिश्छेदो भवतः सोपि कालस्तस्मा-
द्ध्यर्था पृथक्क्रियेति [मनु० १, १११] दर्शनात् । जीवन्निति वचनं जी-
वन्नेवावश्यं पुत्रान्विभजेदेष धर्म इति प्रतिपादनायान्यथा तदनर्थक्रमजी-
वतोपसङ्गात् । स्मृत्यन्तरे तु स्वयमर्जिते पितुरिच्छया विषमविभागो
दर्शितः । न स धर्म इत्याचार्यस्य पक्षः । भार्याया अप्यंशो न दर्शितः ।
आत्मन एवांशस्तस्या अपीति मन्यते । वक्ष्यति च जायापत्योर्न विभागो
विद्यत इति । केचित्तु पितुर्द्वावंशावित्याहुः । द्वावंशौ प्रतिपद्येत विभजन्ना-
त्मनः पितेति दर्शनात् । अयमप्याचार्यस्य पक्षो न भवति । यथा पुत्राणा-
मेक एवांशः सभार्याणां तथा पितुरपीति । अथवा पुत्राणामेवांशसाम्यम् ।
आत्मनस्त्वाधिक्येपि न दोषः । अत्र हारीतः । पिताप्रयणः पुत्रा इतरे
ग्रहाः । यदाप्रयणः स्कन्देदुपदस्येदितरेभ्योपि गृह्णीयादिति । विभागादूर्ध्वं
पित्रोर्जीवनाभावे पुत्रभागेभ्यो ग्राह्यामित्युक्तं भवति । इति जीवद्विभागः ॥

२. अथ मृते कुटुम्बिनि तद्धनगतिमाह ॥ पुत्राभावे य इति ॥
पुत्राभाव इति वचनात्सत्सु पुत्रेषु त एव गृह्णीयुः । अविशेषात्समम् ।
तत्र नारदीये विशेषः । यच्छिष्टं प्रीतिदायेभ्यो दत्त्वर्णं पैतृकं च यत् ।
भ्रातृभिस्तद्विभक्तव्यमृणो स्यादन्यथा पितेति ॥ कात्यायनस्तु । भ्रात्रा पितृ-
व्यमातृभ्यां कुटुम्भार्थमृणं कृतम् । विभागकाले देयं तद्विक्थिभिः सर्वमेव
व्यति । अत्र याज्ञवल्क्यः [२, १२३] । पितरूर्ध्वं विभजतां माताप्यंशं समं
हरेदिति । अत्र चोक्तम् । पुत्रैरेव सह वृत्तिः स्यादिति । तथा च मनुः [१, ३] ।
पिता रक्षति कौमारे भर्ता रक्षति यौवने । पुत्रस्तु स्वविवरे भावे न स्त्री

स्वातन्त्र्यमर्हतीति ॥ एवं मातुरप्यभावे तद्धनं भर्तृकुललब्धं स्वयमर्जितं च पुत्रा अप्रप्ताश्च दुहितरः समं गृह्णीयुः । स्वीधनं तदपत्यानां दुहिता च तदंशिनी । अप्रप्ता चेत्समूहा तु लभते मानमात्रकमिति बृहस्पतिः । पितृकुललब्धं चाप्रप्ता एव दुहितरः । मातुस्तु यौतकं यत्स्त्रात्कुमारीभाग एव स इति मनुः [१, १३१] ॥ अथ प्रप्ता दुहितरः पुत्राश्च ॥ जनन्यां संस्थितायां तु समं सर्वे सहोदराः । भजेरन्मातृकं रिक्तं भगिन्यश्च सनाभय इति मानवमेव [१, १९२] ॥ अत्र व्यासः । असंस्कृतास्तु ये तत्र पैतृकादेव ते धनात् । संस्कार्या भानृ-भिर्ज्यैष्ठेः कन्यकाश्च यथाविधीति ॥ अत्र क्रमविवाहे बृहस्पतिः । ब्रह्मक्षत्रियादिद्वद्वा विभेत्पन्नास्त्वनुक्रमात् । चतुस्त्रिद्व्येकभागेन भजेयुस्ते यथाक्रमम् ॥ मानवे च स्पष्टमुक्तम् [१, १९३] ॥ सर्वं वा रिक्त्यजातं तद्व-शाधा भविभज्य तु । सम्यग्विभागं कुर्वीत विधिनानेन धर्मवित् ॥ चतु-रोंशान्हरेद्विप्रस्त्रीनंशान्क्षत्रियासुतः । वैश्यापुत्रो हरेद्द्वर्षशतं शूद्रासुतो हरेत् ॥ इति । यस्य तु ब्राह्मणो बन्ध्या मृता वा तस्य क्षत्रियादिसुतास्त्रिद्व्येक-भागाः । यस्य त्वेकस्यामप्येकः पुत्रः स सर्वमेव हरेत् । शूद्रापुत्रवर्जम् । यथाह देवलः । आनुलोम्यैकपुत्रस्तु पितुः सर्वस्वभागभवेत् । निषाद एक-पुत्रस्तु विप्रस्त्रस्य तृतीयभाक् ॥ द्वौ सकुल्यः सपिण्डो वा स्वधादाता स्वयं हरेदिति । निषादः पारशवः । क्षेत्रविषये बृहस्पतिः । न प्रतिग्रहभूदेया क्षत्रियादिसुताय वै । यद्यप्यस्य पिता दद्यान्मृते विप्रसुतो हरेत् ॥ शूद्रो द्विजातिभिर्जातो न भूमेर्भागमर्हति । सजाताग्राभ्यात्सर्वमिति धर्मो ध्यव-स्थितः ॥ याज्ञवल्क्यः [२, १३३-१३४] । जातो हि दास्यां शूद्रेण काम-तोंशहरो भवेत् । मृते पितरि कुर्युस्तं धातरस्त्वर्धभागिनमिति ॥ भार्यावि-षये विष्णुः [१८, ३४] मातरः पुत्रभागानुसारिभागहारिण्य इति । अत्र । औरसपुत्रिकावीजक्षेत्रजाः पुत्रिकासुतः । पौनर्भवश्च कान्धीनः सहोदो गूढसंभवः ॥ दत्तः क्रीतः स्वयंदत्तः कृत्रिमश्चापविद्धकः । यत्र कचोत्पा-दितश्च पुत्राख्या दश पञ्च च ॥ अनेनैव क्रमेणैषां पूर्वाभावे परः परः । पिण्डदोंशहरश्चेति प्रायेण स्मृतिषु स्थितिः । तत्रौरसो धर्मपत्नीजः सवर्णा-पूर्वशास्त्रविहितायामिति पूर्वमुक्तः । गौतमः [२८, १८] । पितोत्पृजेत्पुत्रिका-मनपत्योग्निं प्रजापतिं चेष्टास्मदर्थमपत्यमिति संवाचेति । बृहस्पतिः । एक एवौरसः पित्र्ये धने स्वामी प्रकीर्तितः । तत्तुल्या पुत्रिका प्रोक्ता भर्तव्या-

स्वितरे स्मृताः ॥ अत्र मनुः [९, १३४] । पुत्रिकायां कृतायां तु यदि पुत्रो-
 नुजायते । समस्तत्र विभागः स्याज्ज्येष्ठता नास्ति हि स्त्रिया इति । याज्ञ-
 वल्क्यः [२, १२७] । अपुत्रेण परक्षेत्रे नियोगोत्पादितः सुतः । उभयोर-
 प्यसौ रिक्थी पिण्डदाता च धर्मत इति ॥ अयमेवोत्पादयितुर्बीजजः
 क्षेत्रजः क्षेत्रिणस्तु । बृहस्पतिः । पुत्रोथ पुत्रिकापुत्रः स्वर्गप्राप्तिकरादुभौ ।
 रिक्थे पिण्डाम्बुदाने च समौ संपरिकीर्तिताविति ॥ काश्यपः । सप्त पौन-
 र्भवाः कन्या वर्जनीयाः कुलाश्रमाः । वाचा दत्ता मनोदत्ता कृतकौतुकम-
 ङ्गला । उदकं स्पर्शिता या च या च पाणिगृहीतिका । अग्निं परिगता या
 च पुनर्भूषसवा च येति ॥ कात्यायनः । क्लीबं विहाय पतितं या पुनर्लभते
 पतिम् । तस्यां पौनर्भवो जातो व्यक्तमुत्पादकस्य स इति ॥ मनुः [९, १३२] ।
 पितृवैदमानं या कन्या यं पुत्रं जनयेद्ब्रह्मः । तं कानीनं वदेन्नाम्ना वोढुः
 कन्यासमुद्भव इति ॥ नारदः [१३, १७] । कानीनश्च सहोढश्च गूढायां यश्च
 जायते । तेषां वोढा पिता ज्ञेयस्ते च भागहराः पितुरिति ॥ वसिष्ठः [१७, २३] ।
 अप्रप्ता दुहिता यस्य पुत्रं विन्देत तुल्यतः । पौत्री मातामहस्तेन दद्या-
 त्पिण्डं हरेद्भनमिति ॥ अनूढायामेव मृतायां मातामहस्य पौत्रः । अन्यथा
 वोढुः पुत्रः । मनुः [९, १७३] । या गर्भिणी संस्क्रियते ज्ञाताज्ञातापि वा
 सती । वोढुः स गर्भो भवति सहोढ इति चोच्यते । उत्पद्यते गृहे यस्य न
 च ज्ञायेत कस्य सः । स गृहे गूढमुत्पन्नस्तस्य स्याद्यस्य तल्पजः ॥ दत्तः
 पूर्वमेवोक्तः । पैठीनसिः । अथ दत्तक्रीतकृत्रिमपुत्रिकापुत्राः परपरिग्रहं आर्पयेण
 जातास्तेऽहंतकुलीनाः दद्यामुत्पायणा भवन्तीनि । मनुः [९, १८२] ।
 भ्रातृणामेकजातानामेकश्चेत्पुत्रवान्भवेत् । सर्वे ते तेन पुत्रेण पुत्रिणो मनु-
 रब्रवीत् ॥ इति दत्तस्वीकारः । भ्रातृपुत्रेषु सत्सु तेष्वेवैको ग्राह्य इत्युक्तम् ॥
 [मनु० ९, १७४, १७६, ७७, १६९, १७१] क्रीणीयाद्यस्तु पुत्रार्थं माता-
 पित्रोर्यमान्तिकात् । स क्रीतकः सुतस्तस्य सदृशोऽसदृशोऽपि वा ॥ मातापि-
 तृविहीनो यस्यक्तो वा स्यादकारणात् । आत्मानं स्वर्शयेद्यस्य स्वयं-
 दत्तस्तु स स्मृतः ॥ सदृशं तु प्रकुर्वीत गुणदोषविवर्जितम् । पुत्रं पुत्रगुणे-
 र्युक्तं स विज्ञेयस्तु कृत्रिमः ॥ मातापितृभ्यामुत्सृष्टं तयोरन्यतरेण वा ।
 यं पुत्रं प्रतिगृह्णीयादपविद्धः स उच्यते इति ॥ सर्व एते सजातीयः ।
 सजातीयेष्वयं प्रोक्तस्तनयेषु मया विधिरिति याज्ञवल्क्यवचनात्

[२, १३३] । विष्णुः [१६, २७] । यत्र कचनोत्पादितश्च द्वादश इति ।
याज्ञवल्क्यः [२, १३२] । पिण्डदोशहरश्चैषां पूर्वाभावे परः पर इति ।
मनुः [९, १८४] । श्रेयसः श्रेयसोभावे पापीयान्निष्क्यमर्हतीति । नारदः
[१३, ४९] । क्रमादेते प्रवर्तन्ते मृते पितरि तद्धने । ज्यायसो ज्यायसोभावे
ज्यन्यस्तदवाप्नुयादिति ॥ देवलः । सर्वे ह्यनौरसस्यैते पुत्रा दायहराः स्मृताः ।
औरसे पुनरुपन्ने तेषु ज्येष्ठ्यं न तिष्ठति ॥ तेषां सवर्णा ये पुत्रास्ते तृ-
तीयांशभागिनः । शेषास्तमुपजीवेयुर्ग्रासाच्छादनसंभृता इति ॥ मनुः
[९, १६४] । पष्ठं तु क्षेत्रजस्यांशं मदद्यात्तृकादनात् । औरसो विभ-
जन्दायं पित्र्यं पञ्चममेव वेति ॥ बृहस्पतिः । क्षेत्रजाद्याः सुतास्त्वन्ये
पञ्चपदसप्तभागिन इति ॥ हारीतः । विभजिष्यमाण एकविंशं कानीनाय
दद्याद्विंशं पौनर्भवयैकोनविंशं द्व्यामुष्यायणायाष्टदशं क्षेत्रजाय सप्तदश
पुत्रिकापुत्रायेतरानौरसायेति । वसिष्ठः । पुत्रं प्रतिग्रहीष्यन्निति प्रक्रम्य
तस्मिन्नेतिगृहीत औरस उत्पद्येत चतुर्यभागभागिति [व० ध० शा०
१९, ९] । एवमेतेषु शास्त्रेषु विद्यमानेषु पुत्रेषु यदाचार्येण पूर्वमुक्तं तेषां
कर्मभिः संबन्धो दायिनाध्यतिक्रमश्चेति [१३, १-२] तद्धर्मपत्नीजे पुत्रे सति क्षे-
त्रजादीनां समांशहरत्वप्रतिषेधपरं वेदितव्यम् ॥ अथाविभाज्यम् ॥ अत्र मनुः
[९, २०८] । अनुपन्नन्पितृद्रव्यं श्रमेण यदुपार्जितम् । स्वयमीहितलब्धं
तन्नाकानो दातुमर्हतीति ॥ कात्यायनः । नाविद्यानां तु वैद्येन देयं विद्या-
धनात्कचित् । समविद्याधिकानां तु देयं वैद्येन तद्धनम् ॥ परभक्तमदा-
नेन प्राप्तवित्तो यदान्यतः । तथा प्राप्तं तु विधिना विद्याप्राप्तं तदुच्यते
इति ॥ व्यासः । पितामहपितृभ्यां च दत्तं मात्रा च यद्भवेत् । तस्य तन्ना-
पहर्तव्यं शौर्यभार्याधनं तथेति ॥ याज्ञवल्क्यः [२, ११९] । क्रमादभ्या-
गतं द्रव्यं हतमभ्युद्धरेत यः । दायदेभ्यो न तदद्याद्विद्यया लब्धमेव च ॥
[मनुः ९, २००] । पर्यौ जीवति यः स्त्रीभिरलंकारो धृतो भवेत् ।
न तं भजेरन्दायादा भजमानाः पतन्ति ते ॥ व्यासः । साधरणं समा-
श्रित्य यत्किञ्चिद्वाहनायुधम् । शौर्यादिनाप्नोति धनं भ्रातरस्तत्र भागिनः ॥
तस्य भागद्वयं देयं शेषास्तु समभागिन इति ॥ इति पुत्रदायविभागः ।
तदभावे तु मृतस्य यः प्रत्यासन्नः सपिण्डः स दायं हरेतेति वक्ष्यमाणेन
संबन्धः । तेषभाजश्चतुर्थाद्याः पित्राद्याः पिण्डभागिनः । सप्तमः पिण्डदस्तेषां

स्तेषां सपिण्ड्यं साप्तपौरुषमिति सपिण्डलक्षणम् । तेषु यो यः प्रत्यासन्नः
 स गृह्णीयादिति ॥ भार्या तु रिक्थग्राहिणः सपिण्डा रक्षेयुरित्याचार्यपक्षः ।
 श्रूयते हि [तैत्ति० सं० ६, ५, ८, २] । तस्मात्स्त्रियो निरिन्द्रिया अदाया-
 दीरिति ॥ मनुरपि । निरिन्द्रिया अदायादाः स्त्रियो नित्यमिति स्थि-
 तिरिति । अत्र सपिण्डाद्यभावे बृहस्पतिः । अन्यत्र ब्राह्मणात्किंतु राजा
 धर्मपरायणः । तत्स्त्रीणां जीवनं दद्यादेव दायविधिः स्मृतः ॥ अत्रार्थं
 तण्डुलप्रस्थमपराद्धे तु सेन्धनम् । वसनं त्रिपणक्रीतं देयमेकं त्रिमासतः ॥
 एतावदेव साध्वीनां चोदितं विधवाशनम् । वसनस्याशनस्यैव तथैव रज-
 कस्य च । धनं ध्यपोह्य यच्छिष्टं दाययादानां प्रकल्पयेत् । धूमावसानिकं
 श्राव्यं संध्यायां स्नानतत्परा(?) । वसनाशनवासांसि विगणय्य धवे मृत इति ॥
 व्यासः । द्विसाहस्रः परो दायः स्त्रियै देयो धनस्य तु । यच्च भर्ता धनं
 दत्तं यथाकाममवामुयात् ॥ पणानां द्वे सहस्रे तु यस्य परिमाणं स द्विसा-
 हस्रः । एव एव परो दायः स्त्रियो नाधिक इति ॥ एतत्प्रभूते धने ज्ञात-
 यश्च न रक्षेयुरिति शङ्कायाम् । पत्नी दुहितरश्चैवेत्यादि [या० ध० शा०
 २, १३५] । यानि पत्न्या दायप्राप्तिपराणि तान्यपि एवमेव द्रष्टव्यानि ॥
 गौतमस्तु पुत्राभावे पत्न्याः सपिण्डादिभिः समांशग्रहणमाह [२८, २१] ।
 पिण्डगोत्रविसंबन्धा रिक्थं भजेरन् स्त्री चानपत्यस्येति । अस्यार्थः । अन-
 पत्यस्य रिक्थं पिण्डसंबन्धाः सपिण्डाः प्रत्यासन्नक्रमेण भजेरन् । तदभावे
 गोत्रसंबन्धाः सगोत्राः । तदभाव ऋपिसंबन्धाः समानप्रवराः स्त्री च पत्नी
 च । अत्र स्त्रिया सह सपिण्डा भजेरन् । तदा स्त्री सह तैरेकमंशं गृह्णी-
 यात् । सतश्च पितुरुर्ध्वं विभजतां माताप्यंशं समं हरेदिति [या० ध०
 शा० २, १३३] । सपिण्डादिभिः सह ग्रहणमुक्तमिति वयमप्येतमेव पक्षं
 रोचयामहे ॥ अत्र पितरि भ्रातरि च सोदर्ये जीवति सोदर्यो भ्राता गृह्णीया-
 दिव्येके । तथा च शङ्खः । अपुत्रस्य स्वर्थातस्य भ्रातृगामि द्रव्यम् । तद-
 भावे मातापितरौ लभेयाताम् । पत्नी वा ज्येष्ठेति ॥ देवलः । ततो दाय-
 मपुत्रस्य विभजेरन्सहोदराः । कुल्या दुहितरो वापि ध्रियमाणः पितापि
 च ॥ सवर्णा भ्रातरो माता भार्या चेति यथाक्रममिति ॥ याज्ञवल्क्यः

¹ Compare Manu ix, 18.

² माहं सभायां स्नानतः पुरा G. U.; ³ श्राव्यं सभायां स्नानतः पुरा G. U. 2.

⁴ The passage तदापत्नी सह सै—रोचयामहे is found in G. U. 2 alone.

[२, १३८-९] । संसृष्टिनस्तु संसृष्टी सोदरस्य तु सोदरः । दद्याच्चापहरेच्चांशं जातस्य च मृतस्य च ॥ आन्योदर्यस्तु संसृष्टी नान्योदर्यो धनं हरेत् । असंसृष्ट्यपि चादद्यात्संसृष्टी नान्यमातृजः ॥ अत्र सोदर्य इति विशेषवचनात्पत्नी दुहितरश्चेत्यत्र भ्रातृग्रहणं भिन्नोदरविषयमपि प्रत्यासत्त्यतिशयात्पितृवेत्याचार्यस्य पक्षः । तदभावे भ्राता सोदर्यः । तदभावे तत्पुत्राः । तदभावे भिन्नोदराः तदभावे पितृव्य इत्यादि द्रष्टव्यम् ॥ मात्रादयोपि स्त्रियो जीवनामात्रं लभेरन्निति ॥

३. तदभावे सपिण्डाभाव आचार्यो दायं हरेत् । तस्याप्यभावेन्तेवासी हरेत् । हत्वा तदर्थं धर्मकृत्येषु तटाकखननादिपूषयोजयेत् । वाशब्दास्त्वयं वीपयुञ्जीत ॥

४. दुहिता वा दायं हरेत् । पुत्राभाव इत्येके । अनन्तरोक्तविषय इत्यन्ये ॥

५. सर्वग्रहणाद्वन्धूनां सगोत्राणां चाप्यभावे ॥

६. एक एवं मन्यन्ते ज्येष्ठ एव दायहर इतरे तमुपजीवेयुः ॥ सोपि तान्पितृव्यं परिपालयेत् । तथा च गौतमः [२८, ३] सर्वं वा पूर्वजस्येतरान्विभृयात्पितृवदिति ॥

७. क्वचिद्देशे सुवर्णादि ज्येष्ठस्य भाग इत्याह । भूमौ जातं भौमं धान्यं कृष्णं मापादि । कृष्णायसमित्यन्ये ॥

८. रथः पितुरंशो गृहे च यत्परीभाण्डमुपकरणं पीठादि तदपि ।

९. भार्यायास्तद्धृतोत्तारोत्तारो ज्ञातिभ्यः पित्रादिभ्यश्च यद्बन्धं धनं तच्चेत्येके ॥

१०. ज्येष्ठो दायाद इति (सूत्र० ६) यदुक्तं तच्छास्त्रैर्विप्रतिपिद्धं विरुद्धम् । येन विरुद्धं तद्दर्शयति ॥

११. पुत्रेभ्य इति बहुवचननिर्देशादविशेषेण श्रवणमत्र बोध्यम् ॥

१२. अयापि ननु चेत्यर्थे । ज्येष्ठं पुत्रं धनेन निरवसाययान्ति पृथक्कुर्वन्तीत्येकवच्छ्रूयते । यथैक एव ज्येष्ठो दायादस्तदनुरूपमपि श्रूयत इति परिहरति ॥

१३. अयापीति परिहारोपक्रमे । पशूनां मध्येजाश्चावयश्च जातिभेदेपि सह चरन्ति । रेभा शोभा । इह तु तद्वत्पुपचारः । स्नातकस्य मुखं कुण्डलादिना शोभते । इवशब्दो वाक्यालंकारे । श्रोत्रियस्य स्त्रीकामतमत्व-

माचार्यकुले चिरकालं ब्रह्मचारिवासात् । यथैनानि वाक्यानि दृष्टार्थमा-
त्रमनुवदन्ति न किञ्चिद्विधति तथा तस्माज्ज्येष्ठं पुत्रमिव्यादिकमपीति
न्यायविद आहुः । न च केवलनयमेवानुवादः । किं तर्हि मनुः पुत्रेभ्य
इत्ययमप्यनुवाद एव ॥

१४. हिशब्दो हेतौ । यस्मादेतावनुवादौ न कस्यचिद्विधायकौ तस्माद्ये
धर्मयुक्ताः पुत्राः सर्व एव ते भागिनः ॥

१५. यस्तु ज्येष्ठोप्यधर्मेण द्रव्याणि प्रतिपादयति विनियुक्ते तमभागं
कुर्वति जीवद्विभागेपि तस्मै भागं न दद्यात् । ऊर्ध्वं विभागेपि भ्रातरः ।
अपिशब्दात्किमुत्तान्यमिति ज्येष्ठस्य प्राधान्यं ख्याप्यते ॥

१६-१७. जीवन्पुत्रेभ्य इत्यनेन भार्याया भागो न दर्शितः । तत्र
कारणमाह ॥ जायापत्योरिति ॥ स्पष्टम् ॥ तस्मात् ॥ पाणीत्यादि ॥ कर्मार्थं
द्रव्यं जायायाश्च न पृथक् कर्मस्वधिकारः । किंतु सहभावेन यस्यव्याधर्मश्च
कर्तव्यः सोऽनया सहेति वचनात् । तत्र किं पृथग्द्रव्येणेति ॥

१८-१९. पुण्यफलेषु स्वर्गादिष्वपि तथा सहत्वमेव । दिवि ज्योति-
रजरमारभेतामित्यादिभ्यो मन्त्रलिङ्गेभ्यः । द्रव्यपरिग्रहेषु द्रव्यार्जनेष्वपि
तथा सहत्वमेव । तत्र पतिरर्जयति जाया गृहे निर्वहतीति योगक्षेमावुभ-
यायत्ताविति द्रव्यपरिग्रहेपि सहत्वम् । तदेवोपपादयति ॥

२०. हि यस्माद्भर्तुः प्रवासे सति नैमित्तिके दाने छिन्दत्पाणि दद्या-
दित्यादिके दाने कृते भार्याया न स्तेयमुपदिशन्ति धर्मज्ञाः । यदि भर्तुरेव
द्रव्यं स्यादेव स्तेयम् । नैमित्तिक इति वचनाद्विषयान्तरे स्तेयं भवत्येव ।
एतदेव द्रव्यसाधारण्येपि दंपत्योर्वैषम्यं यत्पतिर्यथेष्टं विनियुक्ते जाया त्वेताव-
वदेवेति । न च पत्युः स्वयमर्जितस्य विनियोगे जायाया अनुमत्यपेक्षा
स्वतन्त्रत्वात् । स्वतन्त्रो ह्यसौ यथा राजा राष्ट्रे । अत एव भार्यायाः
स्तेयशङ्का न भर्तुः ॥

PĀṬALA VI., KĀNDIKĀ 15.

१. ज्येष्ठो दायाद इत्यादिकं शास्त्रविप्रतिषेधादप्रमाणमित्युक्तम् । एतेन
देशधर्माः कुलधर्माश्च व्याख्याताः । शास्त्रविप्रतिषेद्धा मातुलमुत्तापरिण-
यादयोऽप्रमाणं विपरीताः प्रमाणमिति ॥

¹ G. U.¹ adds: स्वर्गादिष्वपि सहत्वमेव दिवि ज्योतिरजरमारभेतामित्यादि द्रव्यपरिग्रहेषु विनियुक्ते ।
² इत्यनेन दंपत्योः सहवासो शङ्कितः । G. U.²—

२. मानुर्योनिसंबन्धा मानुलादयः पितुश्चा सप्तमात्पुरुषात्संबन्धाः स-
पिण्डाः । ..... ॥

४. ये च तान्त्रांलान्मृतान्हरन्ति निर्हरन्ति तेष्युदकोपस्पर्शनं कुर्युरिति ।
एवमाचार्यस्य पक्षः ॥

५. भार्या पत्नी । परमगुरव आचार्यमातापितरः । संस्था मरणम् ।
भार्यायां संस्थितायां परमगुरूणां च संस्थायां सत्यां न केवलमुदकोपस्पर्-
शनम् । किं तर्हि । अपरेद्युरा तस्मात्कालादभोजनम् ॥

७.-९. प्रकीर्य केशान्पांसूनावपन्ति । एकत्राससः । दक्षिणामुखा
दक्षिणां दिशं निरीक्षमाणाः । सकृदुन्मज्योदकादुत्तीर्य तीर उपाविशन्ति
दक्षिणामुखा एव । एवं त्रिरवमुक्तेन प्रकारेण त्रिरुपमज्योपविशेयुः । ततस्त-
त्प्रत्ययं तेषां मृतानां भार्यादीनां यथा प्रत्ययो भवति मृत्युमुदकं दत्तमिति
तथोदकमुत्सिञ्चन्ति । त्रिरित्यनुवृत्तेः । आचारातिव्यत्वाच्चोभाभ्यां हस्ताभ्यां
तिलमिश्रम् । एकोत्तरवृद्धिः । भरद्वाजगोत्राय यज्ञशर्मण एतत्तिलोदकं ददा-
मीति प्रयोगः । उत्सिञ्च्याप्रतीक्षाः पृष्ठतोनिरीक्षमाणा ग्राममेत्य गृहं प्रविश्य ।
अनेन बहिरिदं कर्मेति गम्यते । यत्स्त्रियः कर्तव्यमाहुरभ्याज्यस्पर्श-
नगवालम्भनादीनि । एतत्प्रथमेहनि द्वितीयादिष्वहरहरञ्जलिनैकोत्तरवृद्धिरै-
कादशाहादिति पितृमेध उक्तं ब्रह्मव्यम् ॥

११. एकान्तेपि विधिप्रतिषेधानुसारिणः शुष्यस्तान् । मन्त्रव्रतोपीत-
वेदान्सर्वकृत्येषु श्रौतेषु गार्होषु स्मार्तेषु सर्वकर्मसु सर्वेषु पित्र्येषु च
भोजयेत् । ..... ॥

१२. सप्तम्यर्थे तसिल् । देशः प्रयागादिः । कालः सूर्यग्रहणादिः ।
शौचं कृच्छ्रादिपरिसमाप्तिः । सम्यक् समीचीनः प्रतिग्रहीता तुल्यगुणेषु
वयोवृद्धः श्रेयानित्यादिः । ..... ॥

१३. ....यस्माद्वोद्धृत्याग्रं न दीयते न तद्भोक्तव्यम् ॥

१४. यद्यद्भक्ष्यमाणं पश्यतो लालोत्पद्यते तत्क्षारम् । ..... ॥

१५. अवराजं कुलित्यादि । तत्संसृष्टान्नस्य हीमो न विद्यते ॥

१६. अथ यस्त्वैवंविधमेव भोज्यमुपस्थितं तस्य कथं होमस्तत्राह ।
अहविष्यस्येति ॥ औपासनात्पचनाद्वाग्नेरुदीचीनमुष्णं भस्मापोह्य तस्मिन्भ-
स्मनि जुहुयात् ॥ वैश्वदेवमन्त्रैरेषोहविष्यस्य होमः । तदेवं क्रियमाणं

हुतं च भवति । अहवनार्थनिवृत्तेः^१ । अहुतं चाग्नौ भवति भस्ममात्र-
त्वात् ॥ ..... । अपर आह । यान्यहविष्याणि व्यञ्जनान्यहरहर्भो-
ज्यानि तेषामेव संस्कारो न सकृच्च होममन्त्रक इति ॥

२२. उपनयनादवर्द्धनाप्रयता इत्यपरं दर्शनम् ॥

२४. उपनयनमपि परामृशतस्तच्छब्दस्य निष्ठाशब्दसामानाधिकरण्या-
स्त्रीलिङ्गता । सा निष्ठा तदुपनयनमवसानमनधिकारस्थेति ॥

२५. अस्मिन्नर्थे स्मृतिरपि भवति । प्रागुपनयनात्कामचारवादभक्षो-
हुताद्ब्रह्मचारी.....इति गौतमः (२, १-३) ॥

PĀṬALA VII., KANḌIKĀ 16.

१. मासिकश्राद्धविधित्तया तस्य प्ररोचनार्थोऽयमर्थवादः प्रस्तूयते ।.....
..... ॥

२. तादर्थ्य एषा चतुर्थी । प्रजानां निःश्रेयसार्थम् । निःश्रेयसा
चेति पाठे छान्दसो यकारस्य चकारः । अपर आह । छान्दसो लिङ्गव्य-
त्ययः । प्रजानिःश्रेयसं चास्य कर्मणः फलमिति ॥

३. तत्र श्राद्धकर्मणि पितरः पितृपितामहप्रपितामहा देवताः । ब्राह्मणास्तु
भुञ्जाना आहवनीयकृत्ये वेदितव्याः । त्रीणि श्राद्धे करणानि होंगो
ब्राह्मणभोजनं पिण्डदानं चेति । तत्र भोजनस्य प्रधानतरत्वव्यापनार्थो-
यमर्थवादः ॥

४. तदिदं कर्म मासे मासे कर्तव्यम् । वीप्सावचनाद्यावज्जीविकोभ्यासः ॥

५. अपरपक्षस्य यान्यहानि तेष्वपराङ्मः प्रशस्ततरः ॥

८. ....तस्यापत्ये प्रजासंताने स्त्रीश्रायं प्रायेण स्त्रियो
भवन्ति ।

९. पुत्रा जायन्ते । अचोराः पुत्रा भवन्ति ॥

१०. वृत्ताध्ययनसंपत्तिर्ब्रह्मवर्चसम् ॥

१२. पुमांस एव भवन्ति । बह्वथ भवन्ति । न चानपत्यः प्रमीयते ।
जीवस्त्वेव पुत्रेषु संनिहितेषु च स्वयं म्रियते न तेषु मृतेषु न देशान्तरं
गतेषु नापि स्वयं देशान्तरं गत इति ॥

१४ कर्ष कृषिः । राद्धि सिद्धि ॥

१७ व्यवहारो वाणिज्य शास्त्रपरिज्ञान वा ॥

२० त्रयोदशो बहव पुत्रा मित्राणि च भवन्ति । अपत्यानि दर्शनीयानि भवन्ति । किंतु ते पुत्रा युवमारिणो युवान एव म्रियन्ते ॥

२५ धर्माजित यद्व्यव तीर्थे पात्रे च प्रतिपन्नम् । तेनापि तथा तीव्रतरा पितृणा प्रीतिर्द्रष्टीयास च कालमिति ॥

२६ उत्तरत्र मासग्रहणादिहापि मासस्यैव ग्रहणम् । .. ॥

२८ एतेन माहिषेण मासेनान्येषामपि ग्राम्याणामजादीनामारण्यानां शशादीनां मास मेध्य व्याख्यात पितृणा प्रीतिकरमिति । मेध्यग्रहण प्र-
तिपिद्धाना माभूदिति ॥

PATALA VII, KANDIKĀ 17

१ खड्गचर्मोपस्तरणेष्वासनेषूपजिष्टेभ्यो ब्राह्मणेभ्यो दत्तेन खड्गमासे-
नानन्त्य काल पितृणा प्रीतिर्भवति । आनन्त्यमिति पाठे स्वार्थे ऽयञ् ॥

४ सृष्ट उत्साहवान् । सृष्टश्चेद्ब्राह्मणवधेहत्यापीति [गौ० ध०
शा० २०, ११] दर्शनात् । वृत्तिसर्गता न येषु क्रम इत्यत्र सर्ग
उत्साह । . कीदृशान् । ब्रह्मविद् आत्मविद् । योन्यादिभिरसब-
न्धान् .. . मन्त्रसबन्धा ऋत्विजो याज्याश्च । अन्तेवासिसबन्धा
शिष्याचार्याश्च ॥

६ एतेन सोदर्येणान्तेवासिनो बहुत्रचननिर्देशात्पूर्वत्र निर्दिष्टा योन्यादिस-
बन्धा सर्व एव व्याख्याता । अन्येषामलाभे समुदेता भोजयितव्या इति ॥

८ परस्पर भुञ्जतेस्यामिति सभोजनी । अधिकरणे ल्युट् । . ॥

९ एतद्व्याचष्टे ॥ इहैवेत्यादि ॥ सभुञ्जती परस्परभोजनस्य निमित्त-
भूता दक्षिणा श्राद्धदानक्रिया गृहादृह गत्वेहैवेह लोके नश्यतीत्यर्थ ॥

१०. . यो वयोवद् स तावद्ग्राह्य । तत्रापि यो द्रव्येण कृश
ईप्सन्नीप्समानश्च भवति स ग्राह्य । यद्वा वयोवृद्धो द्रव्यकृशोपि द्रव्य-
कृशोप्यवृद्धोपीति द्वयोस्तु समवाये यथारचिरिति ॥

११. श्राद्धदिनात्पूर्वेद्युरेव ब्राह्मणेभ्यो निवेदितव्यम् । अथ श्राद्ध भ-
विता । तत्राहवनीयार्थे भगद्धि प्रसाद कर्तव्य इति ॥

१२. .... अथ श्राद्धमिति ॥

१३. तृतीयमामन्त्रणमाह्वानं भोजनकाले सिद्धमागम्यतामिति तत्र तृतीयं भवति ॥

१४. न केवलमेव निवेदनमेव विर्भवति । किं तर्हि । यच्च यावच्च श्राद्धे क्रियते तत्सर्वत्र विरावर्त्यमित्येके मन्यन्ते । अत्र पक्षे होमभोजनपिण्डानामप्यावृत्तिस्तस्मिन्नेवापराद्धे ॥

१५. सर्वेषु श्राद्धेषु त्रिष्वपि वृत्तेषु समासेषु सर्वतस्तयाणां श्राद्धानां य ओदनशेषस्ततः समवदाय शेषस्य प्रासावरार्थं प्राञ्जीयात् । यथोक्तं गृह्ये [८, ९] । उत्तरेण यजुषा शेषस्य प्रासावरार्थं प्राञ्जीयादिति । तत्र प्रयोगः । पूर्वैर्युग्मार्था निवेदनं तद्वदपरेषु प्रातर्भोजनकाल आमन्त्रणम् । ततो होमादिपिण्डदानान्तमेकैकमपवर्ज्यं । ततः सर्वतः समवदाय प्राणे निविष्टोमृतमिति मन्त्रेण [तैत्ति० आर० १०, ३४, १] प्राशनमिति ॥

१७. प्रागुदञ्चौ विभजते हंसः क्षीरोदकं यथा ।

विदुषां शब्दसिद्धयर्थं सा नः पातु शरावती ॥

इति वैयाकरणाः । तस्याः शरावत्या उदक्तीरवासिन उदीच्यास्तेषां वृत्तिराचारः । आसनेषूपविष्टानां ब्राह्मणानां हस्तेषूदपत्रानयनम् । उदपात्रादर्घ्यपात्रादप आदायार्घ्यदानमिति । पितरिदं तेर्घ्यं पितामहेदं तेर्घ्यं मपितामहेदं तेर्घ्यमिति मन्त्रा आश्वलायनके [गृ० सू०. ४, ७, १०] । यद्यप्युदीच्यवृत्तिरित्युक्तं तथापि प्रकरणपाठसामर्थ्यात्सर्वेषामेव भवति ॥

१९. अथ ब्राह्मणाः काममित्यादीत्यतिमृजेयुरनुजानीयुः । तैश्चानि-
सृष्ट उद्धरेज्जुहुयाच्च । उद्धरणं नाम ब्राह्मणार्थं पक्षादन्नादन्यस्मिन्पात्रे
पृथक्करणम् ॥

२०. श्वभिरिति बहुवचनाद्ग्रामसूकरादीनां तादृशानां ग्रहणम् । अप-
पात्राः पतितादयः प्रतिलोमादयश्च ..... ॥

२१. श्वित्रः श्वेतकुष्ठो । शिपिविष्टः खलतिः । विवृतशेफं इत्यन्ये ।
परतल्पगामी यः परतल्पं गत्वा कृनप्रायश्चित्तस्तस्य ग्रहणम् । आयुधीय-
पुत्रः क्षत्रियवृत्तिमाश्रितो य आयुधेन जीवति ब्राह्मणस्तस्य पुत्रः । गृध्राद्वा-
क्षण्याभुषणश्चाण्डालः । न तस्य प्रसङ्गः । ब्राह्मणान्मन्त्रविद इत्युक्त-

त्वात् । तस्मादेवं व्याख्येयम् । क्रमविवाहे गूत्रायामुत्पाद्य पश्चाद्ब्राह्मण्या-
मुत्पादयति । तस्य पुत्रः गूत्रोत्पन्नो ब्राह्मण्यामिति । स हि पिता गूत्रः
संपन्नः । श्रूयते हि । तज्जाया जाया भवति यदस्यां जायते पुनरिति..... ॥

२२. मधु वाता ऋतायत इति व्युत्पत्तिमधुः । तत्र हि प्रत्यृचं त्रयो
मधुशब्दाः । इह तु तदध्यायी पुरुषस्त्रिमधुः । त्रिसुपर्णश्चतुष्कपर्दा युवतिः
सुपेशेत्यादिकस्युचः । अन्ये तु तैत्तिरीयके [आ० १०, ४८-५०] ।
ब्रह्मेतु मामित्यादयस्त्रयोनुवाका इत्याहुः । तत्र हि य इदं त्रिसुपर्णमया-
चितं ब्राह्मणाय दद्यादिति श्रूयते । पूर्ववत्पुरुषे वृत्तिः । नाचिकेतोर्गिर्व-
ह्नीषु शाखास्त्रभिधीयते । तैत्तिरीयके कठवल्लिषु शतपथ इति च तं यो वेद
मन्त्रब्राह्मणेन सह स त्रिणाचिकेतः । नाचिकेतानुवाकांस्त्रीनित्येके ।
विराजोनुवाकाध्यायीत्यन्ये । प्राणापानेत्यादि । अश्वमेधः पुरुषमेधः सर्व-
मेधः पितृमेध इति चत्वारो मेधास्तदध्यायी चतुर्मेधः । चतुर्णां यज्ञाना-
माहर्तैत्यन्ये । .....ज्येष्ठसामतन्त्रकाराणां प्रसिद्धम् । उदु त्यं चित्र-
मित्येतयोर्गातम् । तद्रायतीति ज्येष्ठसामगः । ज्येष्ठसामिक इति पाठे ग्रीह्या-
दित्वात् ठम् । ... । अनूचानपुत्रस्तैविश्वपुत्रः श्रोत्रियपुत्र इत्यपि पठन्ति ।
तदादरार्थं ब्रष्टव्यम् । .....वेदाध्यायीत्यस्याप्यन्त इति पशब्दं
पठन्ति सौपपाठः । एतेन पञ्चाग्नी अविभक्तिकपाठो व्याख्यातः ॥

२३. आह्नकर्मण्यारब्धे कारणाद्विलम्बे मध्ये यद्यादित्योस्तमियात्तदा
आह्नशेषं नक्तं न कुर्वीतापरेद्युर्दिवैव कुर्वीतेति ॥

२४. पूर्वद्युर्निवेदनप्रभृत्या पिण्डनिधानान्मध्ये कर्तुर्भोजनप्रतिषेधः ॥

२५. अनन्तरमन्यत्र राहुदर्शनादिति पठन्ति । न च नक्तमित्यस्याप-
वादः । राहुदर्शने नक्तमपि कुर्वीतेति । उदीच्यास्त्रैतत्प्रायेण न पठन्ति
तथा च पूर्वैर्न व्याख्यातम् । प्रत्युत न च नक्तमित्येतत्सोमग्रहणविषय-
मिति व्याख्यातम् । पठ्यमानं तु न च नक्तमित्यस्यानन्तरं पठितुं युक्तम् ॥

PATĀLA VIII, KANDIKĀ 18.

१. विलयनं नवनीतम् । अल्पं यस्य दध्नो हस्तादिना मथनमात्रं न
जलेन मिश्रणं तन्मथितम् । .....मांसमप्रतिषिद्धमपि । ॥

२. कृष्णधान्यं कृष्णमाषादि कृष्णकुलित्यादि न कृष्णत्रोह्या-
दयः । ..... ॥

३. अहविष्यं कोद्रवादि ..... ॥

४. ....अच्छायोपग इति च्छायामनुपगच्छन् । स्थानासनिकः
स्थानासनवान्दिवा स्थानं रात्रावासनं न कदाचिच्छयनम् । एतद्विलय-
नाद्यारभ्यानन्तरोक्तं व्रतं संवत्सरं चरेत् । एतद्व्रतमष्टाचत्वारिंशद्वर्षसा-
ध्येन ब्रह्मचारिव्रतेन संमितं सदृशम् । यावत्तस्य फलं तावदस्यापीत्याच-
क्षते धर्मज्ञाः । न केवलं स्मृत्यादिकमेव प्रयोजनमिति । अपर आह ।
विलयनं मथितमित्यादिकं व्रतान्तरं स्मृत्यादिकमस्य । अधोनाभीत्यादिकं
तु संमितं व्रतमिति च । तच्च ब्रह्मचारिणो गृहस्थस्य च भवति । तथा
च बौधायनः । अष्टाचत्वारिंशत्संमितमित्याचक्षते । तस्य संक्षेपः संव-
त्सरः । तत्संवत्सरव्रतमनुव्याख्यास्यामः । स यदि ब्रह्मचारी स्यान्निय-
मेन प्रतिपद्येत । अथ यद्यब्रह्मचारी स्यात्केशश्मश्रुलोमनखानि वाप-
यित्वा तीर्थं गत्वा स्नात्वेत्यादि ॥

६. ....अन्नं संस्कुर्वन्ति । शुचय इति वचनमाधिक्यार्थमार्याः
प्रयता इति पूर्वमेव [२, ३, १] प्रायस्यस्य विहितत्वात् ॥

१३. तेषां संवत्सरस्याह्नामुत्तमहः समाभिदिनम् । तस्मिद्धौहेन लो-
हितवर्णेनाजेन श्राद्धं कार्यम् । दृश्यते चास्मिन्नर्थे लोहशब्दः । लोहस्तू-
परो भवत्यप्यत्र तूपरः कृष्णसारङ्गो लोहितसारङ्गो वेति । चमकेषु [वाज०
संहि० १८, १३] च भवति । श्यामं च मे लोहं च म इति ॥

१४. मानं धिष्यं वेदिका । दृश्यते हि मिनोतेरस्मिन्नर्थे प्रयोगः ।
अग्नेणामीधं चतुरस्रं विमिन्वति पुरस्तदुन्नतं पश्चान्नितमिति । तस्यैव
चायगुप्तर्गरहितस्य प्रयोगः । तन्मानं कारयेत्कर्मकरैः । प्रतिच्छन्नं च
तद्व्रति तिरस्करिण्यादिना । इदमपि प्रागाश्चिह्नैर्व ॥

१७. अत ऊर्ध्वं मासिश्राद्धं क्रियतां वा माकारि । अकरणेपि न
प्रत्यवाय इति ॥

PĀṬALA VIII., KĀṆḌIKĀ 19.

१. ....गौराणां सर्पपाणां संवन्धीनि चूर्णानि कर्मकरैः कारयेत् । कार-
यित्वा नैश्वर्णैः पाणिपादौ मुखं कर्णौ च प्रक्षालयेत् । प्रक्षाल्य चूर्णशेषं प्राप्ती-

यात् । प्रास्येति पाठे प्रास्येद्विकिरेत् । एतत्तावत्प्रतितित्प्यं विशेषकृत्यं परं
तु प्रत्यहं कर्तव्यम् । प्राश्य च यदसौ वातो नातिवात्यधो नातीत्य वाति
तदासनस्तादृशासनो भुञ्जीतेति वक्ष्यमाणेन संबन्धः । तत्र वस्तस्याजि-
नमासनं स्यादिति प्रथमः कल्पः । वाग्यतो दक्षिणां दिशमभिमुखो भुञ्जीत ॥

२. ....तस्मान्मातृवता नैतद्व्रतं कार्यम् ॥

३. चमु भक्षणे । यत्र चम्यते स चमसो भोजनपात्रम् । स औदुम्ब-
रस्ताम्रमयः । सुवर्णेन मध्येलंकृतः । प्रशास्तः प्रशस्तो भोजने ॥

४. न चान्येन कर्तुं पित्रापि तत्र पात्रे भोक्तव्यम् । अभिधा त्वर्या-
नुवादिनी । भोक्तव्य इति पुल्लिङ्गपाठेऽप्येव एवार्थः ॥

५. ....संनयन्पिण्डीकुर्वन् ॥

७. भोजनपात्रं सध्येन पाणिना न विमुञ्चेत् ॥

८. विमुञ्चेद्वा । किमर्थमिदम् । यावता प्रकारान्तरं न संभवति ।
सत्यम् । प्रक्रमात्तु नियम्यत इति न्यायेन य एव प्रकारः प्रथमे भोजने स
एवान्तादनुष्ठातव्य इति तदर्थमिदम् ॥

११. पाणिरत्र दक्षिणः ॥

१५. तेन सर्पिष्मता ब्राह्मणं भोजयेदित्यादौ [२, २०, ३] ब्राह्मणो
भूत्वा न भुञ्जीत । अनुदेश्यानि च पितृभ्यो देवताभ्यश्च संकल्पितानि न
भुञ्जीत ॥

१६. उत्तराच्छादनमुपरिवासस्तेन यज्ञोपवीतं कृत्वा भुञ्जीत । नास्य
भोजने अपि वा सूत्रमेवोपवीतार्थं [२, ४, २२] इत्यर्थं कल्पो भवतीत्येके ।
समुच्चय इत्यन्ये ॥

१९. ....इतिशब्दाच्चान्यदेवं युक्तम् ।

२०. मधामु च पूर्वपक्षेऽपि श्राद्धविधानेन सर्पिर्मिश्रमज्जं ब्राह्मणान्भो-
जयेत् ॥

PĀṬALA VIII., KANḌIKĀ 20.

१. येनोपायेनोपयोजयितुं शक्नुयादभ्यङ्ग उद्धर्तने भक्ष्ये भोज्ये चेति
येनोपायेन मासिश्राद्धे तिलानां द्रोणं द्रोणमुपयोजयेत् । तत्रैकैकस्य
ब्राह्मणस्य द्रोणं द्रोणमुपयोजयितुमशक्यत्वात्समुदितानुपयोजयेत् । द्रोणं
द्रोणमिति वीप्सावचनं प्रतिमासिश्राद्धमुपयोजनार्थमिति केचित् । अन्य

एवंभूताः प्रवला यत्नेनान्विष्य भोजयितव्या इति ॥

६. द्वितीये तिष्ये प्राप्ते द्वौ भोजयेदन्यत्समानमेवा तृतीयात् ॥

७. ....ब्राह्मणभोजनं चाभ्युद्येन भवति । चतुर्थप्रभृति चत्वारः पञ्चमप्रभृति पञ्चेत्यादि ॥

१०. आत्तेजांसि तक्रवाजिनादीनि नोपभुञ्जीत ॥

१६. पर्वसंधीनां स्फोटनानि च वर्जयेदकारणात् । कारणं श्रमवातादि । वादनस्फोटनानीति समासपाठ एष एवार्थः ॥

१८. एकशब्दोऽर्थकः । केचित्तैव पठन्ति । धर्माविहङ्गा ये द्रव्यपरि-
ग्रहास्तेषु योक्तोत्पादयिता स्यात् ॥

१९. तीर्थे गुणवत्पानं यज्ञो वा ।.....॥

२०. यन्ता नियन्ताप्रदाता । अतोर्थे यन्ता वा स्याद्यतः पुरुषादप्रदा-
नेपि भयं न स्यात् । भयसंभवे तु पिशुनादिभ्यो देयम् ॥

२१. अर्थप्रदानप्रियवचनानुसारादिभिर्मनुष्याणां संग्रहणशीलः स्यात् ॥

PĀṬALA IX., KĀṆḌIKĀ 21.

१. ....इतिशब्दः परिसमाप्त्यर्थः । एतावन्त एवाश्रमा इति चतु-
र्णामेवोपदेशेऽपि चत्वार इति वचनम् । ऐकाश्रम्यं त्वाचार्याः प्रत्यक्षविधाना-
द्ब्रह्मस्थस्येति [गौ० ध० शा० ३, ३६] स्मृत्यन्तरोक्तं मा ग्राहीति ॥

२. ....क्षेममभयवदम् ।..... ॥

४. अनूत्सर्गश्छान्दसो दीर्घः । विद्याया अनुत्सर्गोऽपि सर्वेषामाश्रमा-
णाम् । तस्मादाचार्यकुले वासः समानः ॥

५. प्रत्याश्रमं यानि कर्माणि विहितानि तानि जुह्वा ।..... ॥

७. अधानन्तरं परिब्राजो धर्मा उच्यन्ते ।..... ॥

८. अत एव ब्रह्मचर्याश्रमादेव ब्रह्मचर्यवानविपुतब्रह्मचर्यः प्रव्रजति
प्रव्रज्यां कुर्यात् । यदि तत्रैव पक्ककपायो भवति । श्रूयते च । ब्रह्मचर्या-
देव प्रव्रजेद्ब्रह्माद्वा वनाद्वेति यदहरेव विरजेत्तदहरेव प्रव्रजेदिति च । अत एवेति
वचनाद्ब्रह्मस्थाश्रमप्रविष्टस्य तत्परित्यागेनाश्रमान्तरप्राप्तिराचार्यस्थानभिर्भूत-
व लक्ष्यते । तत्रायमभिप्रायः । दारपरिग्रहे सति यावज्जीवमग्निहोत्रं जुहु-
यादिति श्रुत्या विरुध्यते । स कथं परिव्रजेदिति । तस्मात्सत्यपि वैराग्ये

काम्यकर्मपरित्यागेन नित्यानि नैमित्तिकानि च कुर्वन्प्रतिपिद्धानि च वर्ज-
यन्गृहस्थ एव मुच्यत इति । तच्चाह याज्ञवल्क्यः । न्यायार्जितधनस्तत्त्व-
ज्ञाननिष्ठोतिथिप्रियः । आङ्गकृत्सत्यवादी च गृहस्थोपि विमुच्यत इति ॥
अथ योनाहिताग्निस्तस्य विरक्तस्य मुन्याश्रमप्रवेशो को विरोधः । ऋणश्रु-
तिविरोधः । जायमानो वै ब्राह्मणस्त्रिभिर्ऋणवाञ्छायते ब्रह्मचर्येणपिभ्यो
यज्ञेन देवेभ्यः प्रजया पितृभ्य इति । मनुष्ये [६, २५] । ऋणानीत्यादि ।
मोक्षो मोक्षाश्रमः । नन्वेवं ब्रह्मचर्यादपि प्रव्रज्या नोपपद्यते । अथ तत्र
यदहरेव विरजेत्तदहरेव प्रव्रजेदिति श्रुत्या युक्तं प्रव्रजितुम् । तदा विरक्तस्य
गृहस्थस्यापि युक्तं भविष्यति । स्मर्यते च । प्राजापत्यामित्यादि [मनु०
६, २८] तथा यो गृहस्थो वृद्धो मृतभार्यः पुनर्दारक्रियायामसनर्धस्तस्यापि
युज्यते प्रव्रज्या । तस्माद्यदहरेव विरजेत्तदहरेव प्रव्रजेदित्येव एक एवांशः
प्रव्रज्यायाः । सर्वमन्यदविरक्तस्येति युक्तम् । एवकारस्तु सूत्रे श्रुत्यनुरो-
धेनोक्तः । यथा गृहाश्च घनाद्वेति भुवणैव श्रुतिर्ब्रह्मचर्यादेव प्रव्रजेदित्याह
तथेति ॥

१०. ....शर्मं मुखं वैषयिकं तदस्य नास्तीत्यशर्मं ।.....
.....इहार्थाः कृत्यादयः परलोकार्था जपहोमादयो यस्य न सन्ति
सोनिहोनमुत्र इत्युक्तः । एवंभूतश्चरेत् । नैकस्मिन्प्राप्ते द्यहमपि वसेत् ।
अत्र गौतमः [६, २१] न द्वितीयामपर्तुं रात्रिं प्राप्ते वसेत् ॥

११. यत्परैर्मुक्तं परित्यक्तमयोज्यतया ।.....॥

१२. सर्वैरेव वासोभिः परिमोक्षमेक उपदिशन्ति । न किञ्चिदपि
वासो विभृयात् । नम्र एव चरेदिति । अपर आह । सर्वतो विधितो
निषेधतश्चास्य परिमोक्षमेके भुवत इति न किञ्चिदस्य कृत्यं न किञ्चिदस्य
वर्ज्यमिति ॥

१३. ....आत्मानमध्यात्मपटलोक्तमन्विच्छेदुपासीतेति ।..... ॥

१४. आत्मनि बुद्धेर्गते सति तदेव ज्ञानं सर्वमशुभं प्रक्षाल्य क्षेमं
प्रापयति । स्मर्यते च । यथैधांसीत्यादि [भगवद्गीता ४.३७] । तदिदं
निराकरोति ॥

१५. ग्रान्येव यत्तेष्वस्थं कर्तव्याकर्तव्यप्रतिपादनपराणि शास्त्राणि

तैरेतद्विप्रतिपिद्धम् । तत्र मनुः [६, ८] । कुध्यन्तमित्यादि । अतो यति-
मेव प्रकृत्य यानि कर्माणि त्रिहितानि तानि कर्तव्यानि । यानि च निषि-
द्धानि तानि वर्जनीयानीति । बुद्धे क्षेमप्रापणमित्येतत्पक्षविरुद्धमाह ॥

१६. आत्मबोधमात्रेण चेत्क्षेमं प्राप्येत तदेहैव शरीरे दुःखं नोपल-
भेत ज्ञानी । न चैतदस्ति । न हि ज्ञानिनां मूर्धाभिपिक्तं मन्यमानोपि
क्षुधा दुःखमेव तावत्क्षणमात्रमपि सोढुं प्रभवति । कथं तर्हि तत्त्वज्ञान-
मात्रेण दुःखं नानुभूयत इत्यस्ति शास्त्रम् । अशरीरं वा वसन्तं भियाप्रिये
न स्पृशतः । तरति शोकमात्मविदिति श्रुतिभिरिहैव विशोकात्वं ज्ञातं
तद्विरुध्यते । तत्राह ॥'

१७. तत्त्वज्ञाने ज्ञातेपि दुःखक्षयाभावादुःखक्षयो येन साधनेन भवति
तदन्यत्परं ज्ञानोत्पत्तेरनुष्ठेयमस्तीति व्याख्यातम् । परलोकभव दुःखमेतेनैव
व्याख्यातम् । न स्वैरचारिणां निवर्तत इति । तस्मात्स्वकर्मभिरपरिपक्क-
पायः श्रवणमनननिदिध्यासनैः साक्षात्कृतात्मस्वरूपः प्रतिपिद्धेऽपु कटाक्ष-
मप्यनिक्षिपन्नष्टाद्भ्योगनिरतो मुच्यत इति । अत्र बौधायनः [२, १८, १]
एकदण्डी त्रिदण्डी वेति । गौतमोपि [३, २२] मुण्डः शिखी वेति ॥

१९. प्रकर्षेण ब्रजत्यपुनःप्रवेशाय व्रतं प्रतिष्ठत इति । तथा च गौ-
तमः [३, ३३] ग्रामं च न प्रविशेदिति । गतमन्यदुत्तरं च ॥

२१. कः पुनरेकोभिः । न तावदौपासनीग्रहचारित्वात् । तस्माद्लौकि-
केभ्यो यथापूर्वं सायं प्रातः समिधमादध्यादित्येयोर्थो विवक्षितः । अपर
आह । श्रामणकेनाग्निमाधायेति गौतमः । श्रामणकं नाम वैखानसं सूत्रं
तदुक्तेन प्रकरिणेकोभिराभेयस्तस्मिन्सायं प्रातरग्निकार्यमिति । तथा च
बौधायनः [२, ११, १४-१९] वानप्रस्थो वैखानसश्चाह्नसमुदाचारेण-
स्यादि । अन्यद्वतम् ।

PĀṬALA IX., KĀṆḌIKĀ 22.

३. मूलादिभिः स्वयंगृहीतैः कंचित्कालं वर्तयित्वान्ततोन्ते प्रवृत्तानि
स्वयमेव पतितान्यभिनिश्रयेदिति वक्ष्यमाणेन संबन्धः । तान्यभिनिश्रित्य
तेवर्तयेदिति ॥

¹ G. U. omits all from कथं तर्हि to तथाह. — ² G. U. omits all from नरपशानः 10
व्याख्यानम् ।

४.....तत आकाशमित्यभिनिश्चयेन किञ्चिद्ब्रक्षयेदिति.....॥

९. संयुज्यते संश्रीयत इति संयोगः । तेषां मूलादीनां मध्य उत्तर-
मुत्तरं समाश्रियमाणं फलतो विशिष्टमिति द्रष्टव्यम् ॥

६. अयेति पक्षान्तरोपन्यासे । पूर्वं ब्रह्मचर्यादेव वनप्रवेश उक्त एके
स्वाचार्यास्तस्यैव वानप्रस्थस्यानुपूर्व्यं कर्मण्युपदिशन्ति ॥

९. ....अस्मिन्पक्षे प्राजापत्यां निरूप्येष्टि परित्राज
इत्युक्तेन प्रकारेण [मनुः ६.३८] श्रौताग्नीनामार्मनि समारोप्य श्रामणके-
नाग्निमाधायैकाग्निर्भवेत् ॥

१०.....इदं सकुटुम्बस्यैकाकिनश्च समानम् । एकाकिन एवेत्यन्ये ॥

११. यदा शिलोच्छ्वृत्तिर्जातात ऊर्ध्वं न किञ्चिदपि प्रतिगृह्णीयात् ॥

१४. सर्ववर्णाश्रमसाधारणमेतत् । तथा चोत्तरत्र तस्य ग्रहणम् ॥

१९. काजमपि वास्यादिवदुपकरणविशेषो दाहमयः ॥

१६.....इतराणि भार्यायै दत्त्वारण्यमवतिष्ठेताश्रयेदिति ॥

१७. ....प्रतीक्षातिथिपूजा । .... ॥

१८. येषु दर्शपूर्णमासादिषु पुरोडाशा विहिता गृहस्थस्य तेष्वस्य
तेस्थाने चरवः कार्याः ॥

१९. सर्वं कर्मकाण्डं साङ्गप्रधानमुपांशु भवति । पारायणब्रह्मयज्ञाध्यय-
नेन सह । तदप्सुपांशु कर्तव्यमिति ॥

२०. उपांशुवचनादेव सिद्धे पुनर्वचनमाभिमुख्यप्रतिषेधार्थम् । तेना-
रण्यस्या यथा नाभिमुख्येन शृणुयुस्तावदुपांश्विति ॥

PATALAIX., KANDIKÂ 23.

१. इदमेकाकिनो वानप्रस्थस्य । भूयांसं नियमनिच्छन्न सत्यं संधि-
नुयात् ।..... ॥

३. निरूपिता आश्रमाः । अयेदानीं तेषामेव पक्षप्रतिपक्षरूपेण प्राधा-
न्यमप्राधान्यं च निरूप्यते ॥

४. अष्टाशीतिसहस्राणि गृहस्था ऋषयः भजामीपिरे भजानिष्पत्तिमभ्य-
नन्दन् । ते अर्यम्णो यो दक्षिणेन पन्था दक्षिणायनमार्गस्तं प्राप्य श्चान्द्रो-
ग्योक्तेन धूमादिमार्गेण गत्वा पुनरपीह संभूय इमशानानि भोजिरे मरणं

प्रपेदिरे । जायस्व त्रियस्वेत्यादिजीवभावमापेदिर इति गृहस्थानां निन्दा ॥

५. ये तु प्रजापतिं नाभ्यनन्दंस्त उचरायणाचिरादिमार्गेण गत्वामृत-
त्वम् । विभक्तिव्यत्ययः । अमृतत्वाय हि कल्पते । वचनव्यत्ययः । क-
ल्पन्ते समर्थाः संपद्यन्ते ॥

७. अथाप्यपि च तेषामूर्ध्वरेतसां संकल्पादेव सिद्धयो भवन्ति ॥

९. श्रुतितो श्रुतेर्यदहरेव विरजेत्तदहरेव प्रज्जज्जदित्यादिश्रुत्यनुभव-
त्वात् ।..... ॥

११. इमशानानि भेजिर इति निन्दां परिहरति ॥ यच्चित्यादि ॥ यत्तु
गृहस्थानां इमशानं श्रूयते स एष नानाकर्मणामग्निहोत्रादीनामन्ते पुरुषसं-
स्कारः पितृमेधाख्यो विधीयते न पिशाचो भूत्वा इमशानमेव सेवत इति ॥

१२. कुतस्तदित्याह ॥ तत् इत्यादि ॥ ततः परं इमशानकर्मणोनन्तरम-
नन्त्यमपरिमितं स्वर्ग्यशब्दवाच्यं फलं श्रूयते । स एष यज्ञायुधीयजमानो-
ब्जसा स्वर्गं लोकमेतीति । अनन्त्यं स्वर्ग्यमिति तु पाठश्छान्दसोपपादो वा ॥

PĀṬALA IX, KANDĪKĀ 24.

२. अथापि च स एवायं पृथग्विरूढः प्रत्यक्षेणोपलभ्यते स एव द्विधा-
भूत इति लक्ष्यते । दृश्यते हि सारूप्यं द्वयोः । देहमात्रं तु भिन्नमिति ।
देहत्वमिति स्वार्थिकस्वप्रत्ययः ॥

३. यदि पुत्ररूपेणावस्थानं किमेतावतेत्याह ॥ त इत्यादि ॥ ते पुत्राः
शिष्टेषु चोदितेषु कर्मसु वर्तमाना अवस्थिताः पूर्वेषां पितृपितामहप्रपिता-
महादीनां सांपरायेण परलोकेन संवद्धानां कीर्तिं वर्धयन्ति । अस्यायं पुत्र
एवंकर्मास्यायं पोत्र इति । स्वर्गं च वर्धयन्ति । कीर्तिमतां हि स्वर्गवासः
श्रूयते ॥

६. प्रलयानन्तरं सर्गः* । तत्र संसारस्य बीजार्याः प्रजापतयो भविष्य-
न्तीति भविष्यत्पुराणे श्रूयते ॥

* G. U. om. the whole com. on Sūtra ११. * Om. in G. U. १— * कीर्तिं स्वर्गं
च वर्धयन्ति G. U. १ and omits the rest. * स्वर्गः G. U. १ just as the Dev. MSS.

८. ....अनुप्रदानमन्तर्वेदि बहिर्वेदि च प्रदानम् । ....अ-
न्यत्तु ऊर्ध्वरेतसामाश्रमादिकं प्रशंसन्पुरुषो रजः पांसुर्भूत्वा ध्वंसते नश्यति
इतिशब्दो वचनसमाख्यर्थः ।.....॥

९. तत्र प्रजासंताने ये पापस्य कर्तारस्त एव ध्वंसन्ति ध्वंसन्ते । न
परान्पित्रादीन्हसन्ति । यदेव पर्णं वनस्पतेः कीटादिभिर्दूषितं तदेव पतति
न च वनस्पतिं शाखां वा पातयन्ति तद्वत् ॥

१०. अस्येति सामान्यापेक्षामेकवचनम् । अस्य पित्रादेः पूर्वपुरुषस्या-
स्मिँल्लोके पुत्रकृतैः कर्मभिः संबन्धो न विद्यते । दृष्टान्तेऽयम् । यथा पुत्र-
कृतेषु कर्मसु पित्रादेः कर्तृत्वं नास्ति तथा च परस्मिँल्लोके कर्मफलैरपि
संबन्धो नास्तीत्यर्थः^१ ॥

११. यदुक्तं ये पापकृतस्त एव ध्वंसन्ति न परान्हिसन्तीति तदर्थरूप-
मेनेन वक्ष्यमाणेन हेतुना वेदितव्यं निश्चेतव्यम् ॥

१२. प्रजापतेर्हिरण्यगर्भस्यर्षाणां च मरीच्यादीनामयं सर्गो देवता-
दिस्तिर्यगन्तः । ते चाध्वस्ता एव स्वस्वे पदे वर्तन्ते । यदि पुत्राः पापकृताः
स्वयं ध्वंसमानाः परानपि ध्वंसयेयुस्तदेतन्नोपपद्येत ॥

१३. पुण्यकृतः सुखेनाद्यापि वर्तन्त इति तन्नोदाहरणमाह ॥ तत्रे-
त्यादि ॥ तत्र स्वर्गे ये पुण्यकृतो वसिष्ठादयस्तेषां प्रकृतयः शरीराणि परा
उत्कृष्टा ज्वलन्त्यो दीप्यमाना उपलभ्यन्ते यथा सर्पाधिमण्डलम् । श्रूयते
च । सुकृतां वा एतानि ज्योतींषि यन्नक्षत्राणीति । इदमपि प्रमाणं न पु-
त्राणां ध्वंसे पूर्वेषां ध्वंस इति ॥

१४. कर्मावयवेन पूर्वार्जितानां कर्मणामेकदेशेनाभुक्तशेषेण तपसा
तीव्रेण वा कचिदूर्ध्वरेताः सह शरीरेणान्तवन्तं लोकं जयन्ति स्वर्गलोकं वा
जयतीति यत्तत्स्यात्संभवेदिति । यच्च संकल्पादेव सिद्धिः स्यादिति तदपि
स्यात् । न तु तदाश्रमाणां ज्यैष्ठ्यकारणमिति । तदेवमेकाश्रम्यं त्वाचार्या
इत्ययमेव पक्षः स्थापितः । अन्य एवं मन्यन्ते । सर्व आश्रमा दूषिता भूयि-
ताश्च । ततस्तेषु सर्वेषु यथोपदेशमव्यग्रो वर्तमानः क्षेमं गच्छतीत्येत-
देव स्थितमिति ॥

PATALA X., KANDIKÂ 25.

३. सर्वेषामेव प्राकाराणां मध्ये या पूस्तस्यामन्तरस्थां पुरि वेद्म मा-
पयेदात्मनः ॥

४. तस्य वेद्मनः पुरस्तादावसथः कारयितव्यः । आ समन्तादेत्य
वसन्त्यस्मिन्नित्यावसथ आस्थानमण्डपः । तस्यामन्त्रणमिति संज्ञा ॥

५. दक्षिणेनेत्येनवन्तम् । पुरमिति एनपा द्वितीयेति [पा०. २. ३. ३१]
द्वितीयान्तम् । पुरस्य दक्षिणतोदूरे सभा कारयितव्या । बहिर्वृत्तं यच्चाभ्य-
न्तरं तदुभयमपि संदृश्येतेत्येवमर्थमपि सैषा द्यूतसभा । तस्यां द्यूतार्थिनः
प्रविशन्तीति तदायस्थानं राज्ञः ॥

६. ....लौकिका अग्रयोजलाः स्युरविच्छेदेन धार्याः ॥

७. तेषु चाग्निषु नित्यमग्निपूजा कार्या यथा गृहमेध औपासने सायं-
प्रातरित्यर्थः । मन्त्रावपि तावेव । द्रव्यमपि तदेव ॥

८. आवसथार्ये स्थानेतिथीन्वासयेत् । ते विशेष्यन्ते । श्रोत्रियाव-
रार्थानिति । अवरपर्यायोवरार्थशब्दः । यदि सर्वान्वासयितुं न शक्नोति
श्रोत्रियानपि तावद्वासयेदिति ॥

१०. गुरवः पित्रादयः । अमात्या मन्त्रिणः । तान्नातिजीवेत् । भक्ष्य-
भोजनाच्छादनादिषु नातिशयीत ॥

११. अस्य राज्ञो विषये राष्ट्रे क्षुधाहाराभावेन बुभुक्षया रोगेण व्या-
धिना हिमेन नीहारेण । वर्षादीनामुपलक्षणमेतत् । आतप आदित्यरश्मि-
तापः । एतैः प्रकारैः । अभावाद्बुद्धिपूर्वं वा कश्चिदपि ब्राह्मणो नावसीदेद-
वसन्नो न स्यात् । राज्ञो ह्ययमपराधो यदाहाराभावेन कश्चिदवसन्नः
स्यात् । बुद्धिपूर्वं वेत्यत्रोदाहरणम् । यदा कश्चिद्वृणं करं वा दाप्यो भवति
तदा नासौ हिमातपयोऽपनिवेशितव्यो भोजनाद्वा निरोद्धव्यः । तथा कु-
र्वाणं राजा दण्डयेदिति ॥

१२. पूर्वोक्तायाः सभाया मध्येधिदेवनम् । यस्योपरि कित्वा अक्षेर्दी-
प्यन्ति तत्स्थानमधिदेवनं तत्काष्ठादिनोद्गन्ति । उद्गत्यावोक्षति । अवोक्ष्य
तत्राक्षान्युग्मसंख्यान्वैभीतकान्विभीतकवृक्षस्य विकारभूतान्यथार्थान्याव-
द्विर्भूतं निर्वर्तेत तावतो निवपेत् । कः । यस्तत्र राजा नियुक्तः सभिको नाम ॥

१३. आर्या द्विजातयः शुचयोर्यशुद्धाः सत्यशीलाः सत्यवादिन एवं-
भूता पुरुषास्तत्र दीवितारो देवितारः स्युः । त एव दिव्येयुरित्यर्थः । ते
च तत्र देवित्वा यथापरिभाषितं पणं सभिकाय दत्त्वा गच्छेयुः । स च
राज्ञे तमायमहरहः प्रतिमासं प्रतिसंवत्सरं वा दद्यात् । स एव स्थानान्तरे
दीव्यतो दण्डयेत्सभास्थाने च कलहकारान् । तल याज्ञवल्क्यः [२, ११९-
२००] ग्लह इत्यादि ॥

१४. ....उत्सवादिष्वन्यत्रापि भवतीत्याचारः ॥

PĀṬALA X., KANDĪKĀ 26.

२. ....संग्रामे यज्ञस्तस्यात्मा यूपस्थानीयः । आत्मेति शरी-
रमाह । अन्तरात्मा तु पशुस्थानीयः । प्रस्थानीय दत्तं ब्रह्म दक्षिणा । सूत्रे
तु तं यज्ञ इत्याहुरिति गौणो वादः ॥

१. तत्र गौतमः । [१०, २६] विंशतिभागः शुल्कः पण्य इति । यद्व-
णिग्भिर्विक्रीयते हिङ्गवादि तस्य विंशतितमं भागं राजा गृह्णीयात् । तस्य
शुल्क इति संज्ञा । एष धर्म्यः शुल्कः । तमधिकृतैस्वहारयेत् । प्राहयेदिति ।
मूलादिषु विशेषस्तेनैवोक्तः [गौ० ध० शा० १०, २७] मूलेत्यादि ॥

११. अकराः । वर्णग्रहणात्प्रतिलोमादिस्त्रियो दाप्याः ॥

१२. व्यञ्जनानि श्मश्र्वादीनि यावत्तानि नोत्पद्यन्ते तावदकराः ॥

१४. तपस्विनेपि धर्मपरा एवाकरा नान्ये^१ । धर्मपरा इति किम् । य
आभिचारिकमन्त्रसिद्धये तपस्तप्यन्ति तेप्यकरा मा भूवन्निति ॥

१५. यस्त्रैवर्णिकानां पादावनेजनवृत्तिः स शूद्रोप्यकरः ॥

१६. अन्धादयश्चाकरा यावदान्ध्यादि ॥

१७. ये च परिव्राजकादयो ब्रह्मपरिग्रहैर्व्यर्था निष्प्रयोजनाः शास्त्रतो
येषां ब्रह्मपरिग्रहः प्रतिबिद्भस्तेप्यकराः । तथा च वसिष्ठः [१९, २३] ।
अकर इत्यादि ॥

१८. यत्र परदारा आसते कुमारी वा पतिवरा तत्र युवालंकृतो बुद्धि-
पूर्वमज्ञानादनुप्रविशन्वाचा बाध्यः । अत्रेयमास्ते मात्र प्रविक्ष इति ॥

१९. ....ब्रह्मानुरूपमपराधानुरूपं च । दुष्टभावग्रहणमाचार्यादिप्रेषि-
तस्य प्रवेशो दण्डो मा भूदिति ॥

२२. अथ संनिपातात्प्रभृति ते परदारकुमार्यां राज्ञा भृत्ये प्रासाच्छाद-
नदानेन भर्तव्ये ॥

२४. परदारान्भर्त्रे श्वशुराय वा कुमार्यां पित्रे भ्रात्रे वा । अनभ्युपगमे
तु प्रायश्चित्तस्य यावज्जीवं निरोधः ॥

PĀṬALA X., KĀṆḌIKĀ 27.

१. चरिते तु निर्वेपे यथापुरं यथापूर्वम् । धर्मान् । तृतीयार्थे पञ्चमी ।
धर्मेण संबन्धो भवति । हिशब्दो हेतौ । यस्मादेवं तस्मादवश्यं प्रायश्चित्तं
कारयितव्ये । ततो यज्ञविवाहादौ न कश्चन दोष इति ॥

२. ... योनपत्य आत्मनः शक्त्यभावं निश्चित्य क्षेत्रजं पुत्रमिच्छन्भार्या
परत्र नियुक्ते मृते वा तस्मिंस्तत्पित्रादयः संतानकाङ्क्षिणस्तद्विषयमेतत् ।
कुलान्तरप्रविष्टा स्त्री सगोत्रस्थानीया भवति । सा हि पूर्वं पितृसगोत्रा
सती भर्तृगोत्रधर्मैरधिक्रियते । अतः सा भर्तृगोत्रपक्षाणां सगोत्रस्थानीया
भवति । भर्ता तु साक्षात्सगोत्रः । तां सगोत्रस्थानीयां न परेभ्योसगोत्रेभ्यः
समाचक्षीत । इयमनपत्यास्यामपत्यमुत्पादयेति । सगोत्रायैव तु समाच-
क्षीत । तत्रापि देवराय तदभावे सपिण्डेभ्यः ॥

३. कः पुनः सगोत्रस्य विशेषस्तमाह ॥ कुलायेति ॥ हि यस्मात्स्त्री
कन्या प्रदीयमाना कुलायैव प्रदीयत इत्युपदिशन्ति धर्मज्ञास्तस्मात्सगो-
त्रायैव समाचक्षीतेति । कुलाय कन्या कचिद्देशेषु दीयते गोत्रजेन केनचि-
दप्यनुभूयते । उक्तं च बृहस्पतिना ।

अभर्तृकाभातृभार्याग्रहणं चातिदूषितम् ।

कुले कन्याप्रदानं च देशेष्वन्येषु दृश्यत इति ॥

४. तस्मिन् नियोगं दूषयति ॥ सदिति ॥ यद्यप्येवं पूर्वं कृत्यन्तस्त-
थापि तदव्यतिरेकं विप्रतिपन्नं विप्रतिषिद्धम् । कुतः । इन्द्रियदीर्घन्यात् ।
दुर्बलेन्द्रिया ह्यव्यतिरेकं मनुष्यास्ततश्च शास्त्रव्याजेन भर्तृव्यतिक्रम इति
प्रसङ्गः स्यादिति सगोत्रविषये च यो विशेषः सोऽपि नास्तीति ॥

५. येन पाणिना पूर्वमग्निसाक्षिकं पाणिर्गृहीतः कन्यायास्नस्मारराणे-
रन्यो भवति सगोत्रस्यापि पाणिः । यस्मादेवं पाणेः परावगमविशिष्टं समानं
तस्मादविशेष इति । अवशिष्टमित्यपवादः ॥

६. पाणिरन्यो भवतु को दोषः । तद्व्यतिक्रम इत्यादि ॥ तस्य पाणेरन्य-
तिक्रम उभयोर्दंपत्योर्नरको भवति । खलु पुनरिति प्रसिद्धिद्योतको
निपातौ । ..... ॥

७. आरभ्यतेनेनेत्यारम्भणः । योर्यं दंपत्योः परस्परं नियमः । स आम्भ-
णो यस्य नियमारम्भणः । एवंभूतो योभ्युदयः स एव वर्षीयान्वृद्धतरः
कस्माद्वर्षीयान् । एवमुक्तेन प्रकारेण नियोगलक्षणेन यदपत्यमारभ्यते तस्मा-
देवमारम्भणादपत्याद्वर्षीयानिति । अपात्यादित्यपि पाठः । आपत्यादिति
प्रायेण पठन्ति ॥

९. शूद्रस्त्वार्यायां त्रैवर्णिकायां प्रसक्तो वध्यः । एतच्च योन्तःपुरादिष्व-
धिकृतो रक्षकः सन्स्वयमेव गच्छति तस्य भवति । ..... ॥

१०. अस्य शूद्रस्य या दारभूता तेन भुक्ता त्रैवर्णिका स्त्री तां कर्श-
येद्व्रतनियमोपवासैः । या प्रजाता न भवति तद्विषयमेतत् । ब्राह्मणक्षत्रिय-
विशां स्त्रियः शूद्रेण संगताः । अमजाता विशुध्यन्ति प्रायश्चित्तेन नेतरा
इति स्मरणात् ॥

११. अन्यः पूर्वः पतिर्यस्याः सान्यपूर्वा परभार्या । तस्यां सवर्णायां
सकृद्भगने पादः पतति पतितः स्यात् । द्वादशवर्षिकं प्रायश्चित्तं तस्य
तुरीयोऽशस्त्रीणि वर्षाणि प्राकृतं ब्रह्मचर्यमस्य प्रायश्चित्तम् । एतच्च श्रोत्रिय-
भार्यायामृतुकाले कामतः प्रथमं दूपकस्य । तत्र गौतमः [१२, १९] द्वे
परदारे त्रीणि श्रोत्रियस्येति ॥

१७. ब्राह्मणस्य त्वेतेषु निमित्तेषु चक्षुषो निरोधः कर्तव्यः पटवन्धा-
दिना चक्षुषी निरोद्धव्ये यथा यावज्जीवं न पश्यति न तूत्पाटयितव्ये ।
न शरीरो ब्राह्मणदण्डोक्षतो ब्राह्मणो ब्रजेदिति स्मरणात् । चक्षुनिरोध इति
रेफलोपप्लान्दसः ॥

१८-१९. यो वर्णाश्रमप्रयुक्तात्रियमानतिक्रामति तं नियमातिक्रमण-
मन्यं वा प्रतिपिद्धानां कर्तारं र्हसि बन्धयेन्निगडितं निरुन्ध्यात् । आ-
समापत्तेः । यावदसौ नियमान्प्रतिपत्स्ये-निषिद्धेभ्यो निर्वातिष्य इति ब्रूयात् ॥

२१. यदि दण्डे प्रवृत्तं राजानमाचार्यो ब्रूयादहमेतमतः परं वारयि-
ष्यामि मुच्यतामयमिति । ततोद्गदण्डे प्राप्तेर्दण्डोर्यदण्डे प्राप्ते ताडनं ता-
डने प्राप्ते धिग्दण्ड इति कृत्वा तद्वशे विसृजेत् । एवमृत्विजि । ऋत्विगा-

चार्यो राज्ञः स्वभूतौ न दण्ड्यस्य । स्नातको विद्यावृत्ताभ्याम् । राजान-
न्तरादिः । सर्व एते राज्ञा मान्याः । अतस्ते दण्ड्यस्य त्राणं स्युरुक्तेन प्रका-
रेण रक्षका भवेयुः । नान्यः कश्चित् । तेष्वन्यत्र वध्यात् । यस्य वधानु-
गुणोपराधो न तस्याचार्यादयोपि त्राणम् । हन्तव्य एव स इति ॥

PĀṬALA XI., KĀṆDIKĀ 28.

१. वैश्यो वैश्यवृत्तिर्वा कृष्यर्थं परक्षेत्रं परिगृह्य यद्युत्थानं यत्नं
कृषिविषयं न कुर्यात् । तदभावाद्यादि फलं न स्यात्तत एतस्मिन्निमित्ते
स कर्षकः समृद्धश्चेत्तस्मिन्भागे यत्फलं भावि तदपहार्योपहारयितव्यो राज्ञा
क्षेत्रस्वामिनो दाप्यः ॥

२. कीनाशः कर्षकस्तस्यावशिनोस्वतन्त्रस्य निर्धनस्य दासस्य कर्म-
न्यासे स चेत्कर्म न्यसेद्विच्छिन्त्यात्तस्य दण्डेन ताडनं कर्तव्यं स दण्डेन
ताडयितव्यः । अर्थाभावान्नार्थदण्डः । अपर आह । अवश्यवश्योविधेयः ।
यः क्षेत्रं परिगृह्यावशिनः कीनाशस्य कृषिकर्म न्यसेन्न स्वयं कुर्यात्तस्य
परिग्राहको दण्डेन ताड्य इति । अथवावशिन इति बहुव्रीहिः । यस्य
कीनाशस्य वंशी स्वतन्त्रः क्षेत्रवान्नास्ति यदि पूर्वकृष्टस्य क्षेत्रस्य कृषि-
कर्म न्यसेन्न कुर्यात्तस्य ताडनं दण्ड इति राजपुरुषस्योपदेशः ॥

५. ये च पशवो ब्रजे गोष्ठे निरुद्धास्तं ब्रजं हित्वादिनः सस्योदिर्भक्षयि-
तारो भवन्ति तान्कर्षयेद्वन्धनादिना कृशान्कुर्यात् । कः । यद्वक्षितं तद्वा-
न्राजपुरुषो वा । नातिपालयेन्नातिनिरोधनं कुर्यान्नातिताडयेद्वा ॥

६. यदि पशुपः पशून्वरुध्य पालयितुं गृहीत्वा भयस्थानेषु विमृज्यो-
पेक्षया मारयेन्नाशयेद्वा । नाशनं चौरादिभिरपहरणम् । तस्मिन्सति^१ स्वा-
मिभ्यः पशून्वसृजेत्प्रत्यर्पयेत्पञ्चभावे मूल्यम् ॥

७. ....कः । यस्तत्र रक्षकत्वे राज्ञाधिकृतः ॥

८. पुनः प्रमादादुत्सृष्टेषु सकृदवरुध्य स्वामिभ्योवसृजेत् ॥

९. ततो द्वितीयाव्यमादादूर्ध्वं ग्राममानीयेत्यादि यदुक्तं तत्र सूर्क्षेत्रा-
त्रियेत । तस्मिन्विषय उपेक्षेत ॥

चानुमतौ सत्यां मुख्यः साक्षी गुणैरूपेतो दोषैश्च वार्जितः साक्षी प्रश्नं पृष्टमर्थं सत्यं यथात्मना ज्ञातं तथा ब्रूयात् ॥ .

१०. सत्य उक्ते स्वर्गो भवति । सर्वाणि च भूतान्येतं प्रशंसन्ति अपि देवाः ॥

११. स्त्रीषु गृहेषु च या विद्या सा निष्ठा समाप्तिः । तस्यामप्यधिगतायां विद्याकमे परितिष्ठतीति ॥

१२. अथर्वणा प्रोक्तमधीत आयर्वणिक् । वसन्तादिभ्यष्टक् [पा० ४, १, ६३] . तेपामाघाय आयर्वणः । आयर्वणिक्स्थेकलोपः । तस्य वेदस्य शेषोयं या विद्या स्त्रीषु गृहेषु चेत्युपदिशन्ति धर्मज्ञाः ॥

१३. 'अत्र समाध्यातं प्रतिपदं पाठः । तेन धर्मसमाप्तिः कृच्छ्राशक्त्या कर्तुं किंतु लक्षणकर्मणास्तु समाप्यते' येन सामान्येन भिन्नानामप्यधिगमो भवति तद्वक्षणं तस्य कर्मणा करणेन समाप्यत इति । कर्मणाच्चिति द्वितकारपाठश्छान्दसः । आदिति वा निपातस्य प्रत्येयः । स च सद्य इत्यस्यार्थे द्रष्टव्यः ॥

१४. वक्ष्यत इति शेषः ॥ सर्वजनपदेष्टवित्याद्यभिजयतीत्यन्तं गतम् ।

१५. उक्तव्यतिरिक्ता ये धर्मास्ते धर्मशेषास्तान्स्त्रियादीनामपि सकाशात्प्रतीयादित्येके मन्यन्ते । ते च प्रतिजनपदं प्रतिकुलं च भिन्नास्तथैव प्रत्येतव्याः । तत्र द्रविडाः कन्या मेघस्थे सवितर्यादित्यपूजामाचरन्ति भूमौ मण्डलमालिष्येत्यादीन्युदाहरणानि । द्विरुक्तिः प्रश्नपरिसमाप्त्यर्थो ॥

¹ G. U¹ omits the two first sentences. — ² G. U¹ has only वक्ष्यते । गतम् ॥

³ अभ्ययनपरित्यागार्थो G. U¹. —

VERBAL INDEX TO THE DHARMA SUTRA
BY DR. THEODOR BLOCH.

अ

- अस I, 25, 4.
अकर II, 26, 10.
अकर्तृ I, 3, 15.
अकारण I, 7, 10, 15, 6. 26, 1, 3; 7. 32, 28. II, 20, 16.
अकृतप्रातराश I, 11, 23.
अकृत्वा I, 25, 10.
अक्तोभ्यक्त I, 8, 2.
अक्रीतपण्य II, 20, 16.
अक्रीतराजक I, 18, 23.
अक्रोध I, 23, 6.
अक्रोधन I, 3, 23.
अक्ष II, 25, 12.
अक्षशील II, 16, 12.
अक्षार I, 26, 3, 28, 11.
अक्षीर I, 26, 3, 28, 11.
अक्षाश I, 17, 17.
अगन्तु I, 8, 12.
अगन्तुसेविन् I, 2, 25.
अगार I, 9, 10, 24, 15, 28, 11, 19. II, 3, 22, 23, 4, 14.
अगुरु I, 14, 15.
अगुरुतन्प I, 21, 10.
अगृह्यमानकारण I, 12, 8..
अग्नि I, 3, 42, 4, 16, 18, 20, 15, 12, 17, 18, 16, 14, 18, 32, 19, 13, 25, 11, 12, 30, 20, 22, II, 1, 13, 3, 9, 20, 6, 1, 2, 3, 7, 2, 15, 12, 6, 9, 11, 15, 13, 16, 17, 18, 19, 19, 13, 22, 7, 25, 6, 29, 7.
अग्निपूजा I, 4, 17, II, 23, 7.
अग्निषोमीय I, 18, 21.
अग्निष्टोम II, 7, 4.
अग्निम्यशं II, 25, 3.
अग्निहोत्र I, 14, 1, II, 7, 14.
अग्न्यर्थ II, 22, 21.
अग्न्याधेय I, 1, 6, II, 11, 13.
अग्न्युरात I, 11, 30.
अग्र II, 4, 10, 11, 27, 15, 13.
अग्रदिशिषु II, 12, 22.
अर्लास्तु I, 3, 22.
अङ्ग I, 2, 28, II, 2, 1, 3, 5, 8, 13, 11, 14.
अङ्गहीन I, 29, 11.
अचल I, 22, 4.
अच्छम्भदकार I, 12, 3.
अच्छायोग I, 18, 4.
अज्ञ II, 14, 13, 18, 13.
अज्ञनवादशील I, 3, 13.
अज्ञान II, 25, 6.
अतिन I, 2, 4, 3, 6, 9, 10, II, 19, 1, 28, 19, 21.
अज्ञलि I, 25, 1.
अणिक I, 19, 1.
अणीयम् I, 23, 2.
अतस् I, 1, 1, 5, 10, 11, 38, 21, 19, II, 16, 27, 18, 17, 21, 8, 19, 22, 11, 17, 26, 23.
अतदुण II, 18, 11, 20, 2.
अति—इ I, 31, 14.
अतिक्रम् I, 1, 28, 13, 4, 11, 12, 6, 8

अतिक्रम I, 1, 35. 2, 9, 5, 2.

अतिर्जाय II, 25, 10.

अतिथि I, 14, 1. 15, 1. II, 4, 11.

20. 6, 3. 5. 7, 2. 3. 5. 12. 13.

15. 16. 17. 8, 1. 2. 3. 11. 25, 8.

अतिपत् II, 23, 5.

अतिप्रवृत् II, 10, 13.

अतिरात्र II, 7, 4.

अतिरिचै II, 19, 1.

अतिव्यपहार I, 28, 4.

अतिसृज् I, 8, 30. II, 7, 15. 17, 19.

अतीर्थ II, 20, 20.

अतृप्ति II, 1, 8.

अत्यन्त I, 18, 7. 15. 21, 3.

अत्याधान II, 20, 14.

अत्याश I, 28, 5.

अत्र I, 4, 29. 24, 4. II, 11, 13. 15, 23. 29, 9.

अथ I, 1, 1. 20. 29. 31. 32. 36. 2,

4 to 7. 18. 4, 23. 25. 5, 8. 10.

8. 12, 3. 5. 13. 16, 8. 19, 6. 11.

15. 21, 7. 12. 22, 6. 23, 4. 25, 9.

27, 9. 18, 13. 21. 29, 8. 10. 30,

6. 23. 32, 23. II, 4, 19. 9, 13.

13, 6. 14, 12. 13. 16, 1. 17, 7.

21, 7. 18. 22, 6. 23, 3. 7. 24,

1. 2. 7. 26, 22.

अदण्ड्य II, 28, 12.

अदग्ध I, 23, 6.

अदर्शन I, 8, 29.

अदस् I, 5, 12. 31, 15. II, 16, 1.

21, 13.

अदाग्धिक I, 20, 8. II, 29, 14.

अदिवाशिन् I, 27, 7.

अदिवासायिन् I, 2, 24.

अदुष्टकर्मन् I, 1, 6.

अद्रोह I, 23, 6.

अधःशय्या II, 11, 13.

अधर्म I, 20, 6. 7. 21, 11. 25, 11.

II, 14, 15.

अधर्मचर्या II, 11, 11.

अधर्मादृत I, 28, 11.

अधस् I, 4, 14. II, 1, 8.

अधस्तात् I, 5, 21.

अधासनशायिन् I, 2, 21.

अधि II, 1. 1.

अधि—इ I, 1, 31. 2, 4. 7. 28. 9, 1.

5. 8. 13. 14. 27. 10, 13 to 18.

11, 6. 14. 23. 35. 12, 2. 3. 13,

6. 13. 32, 4. 17. II, 5, 2. 3. 6, 4.

अधिक I, 24, 4. II, 8, 6. 6, 13. 10,

6. 7. 19, 20. 29, 9.

अधिकार II, 15, 28.

अधिगम् I, 10, 13. 17.

अधिगत II, 10, 13.

अधिदेवन II, 25, 12.

अधिरथ II, 13, 11.

अधिष्ठि II, 3, 9.

अधिष्ठा II, 3, 4.

अधिष्ठान II, 20, 11. 12.

अधिहस्त्य I, 8, 22.

अधीन I, 2, 19. 7, 14. 15, 22. II, 25, 14.

अधेनु I, 31, 11.

अधोनाभि I, 24, 11. 28, 11. II, 18, 4.

अधोनिवृत्ति I, 6, 19.

अध्ययन I, 5, 23. 8, 25. 9, 4. 11,

20. 13, 13. 14, 3. II, 4, 25. 6,

13. 10, 4.

अध्ययनसंवृत्ति I, 5, 9.

अध्यवसित I, 9, 7.

अध्यात्मिक I, 22, 1.

अध्यापक I, 29, 8.

अध्यापन I, 2, 8. 32, 3. 14. II, 10, 4. 6.

अध्यापयितु II, 5, 16.

अध्याय I, 5, 23. 9, 1. 12, 7. II, 12, 20.

अध्वन् I, 8, 12.

अध्वशील II, 16, 13.

अध्वपक्ष I, 6, 11.

अनक्ताशिन् I, 27, 7.

अनघि I, 11, 34. II, 21, 10.

अनघिपकवृत्ति II, 18, 4.

अनङ्ग I, 22, 7.

अनङ्गुह I, 26, 1. 17, 30. II, 9, 13.

अनतिदूर I, 6, 21.

अनतिसूत्र II, 7, 15.

अनत्पाश I, 23, 6.

अनधीयान II, 4, 16. 10, 9.

अनध्ययन II, 5, 1.

अनध्याय I, 5, 25. 9, 7. 11. 16. 22.

10, 10. 28. 11, 4. 24. 27. 12, 7.

9. 32, 12. 14. II, 12, 20.

अननियोगपूर्वम् I, 19, 12.

अननूक्त I, 11, 35.

अननूचान II, 10, 8.

अनन्त II, 4, 15. 26, 1.

अनन्तदक्षिण II, 26, 2.

अनन्तर I, 5, 23. 8, 30.

अनन्तेवासिन् I, 8, 26.

अनन्तेवास्यादत्त I, 18, 2.

अनन्त्य II, 17, 1. 23, 12.

अनन्य I, 23, 2.

अनपच्छादयमान I, 8, 21.

अनपत्य II, 26, 12.

अनपश्रित I, 6, 17.

अनपिहित I, 10, 8.

अनपेक्षा I, 22, 6.

अनभिधासित I, 8, 14.

अनभिमुख I, 6, 20.

अनभिसंघिपूर्वम् I, 26, 7.

अनमुत्र II, 21, 10.

अनर्थक I, 12, 7.

अनर्हत् I, 17, 2. II, 9, 6.

अनवशेषम् II, 8, 8.

अनश्नत् II, 9, 13.

अनश्नत्पारायण I, 27, 9.

अनष्ट I, 14, 23.

अनसूया I, 23, 6.

अनसूयु I, 3, 24. 10, 5.

अनाक्रोश्य I, 26, 3.

अनागम I, 7, 26.

अनाचार्य I, 8, 27.

अनाचार्यसंबन्ध I, 6, 35.

अनात्म्य I, 23, 5.

अनात्म्य I, 1, 27.

अनावृ I, 17, 17. 19, 14.

अनापद् I, 8, 25.

अनाग्रति I, 17, 9.

अनामय I, 14, 27.

अनापुष्य I, 5, 3. II, 19, 2.

अनार्यव I, 26, 7.

अनार्या I, 27, 10.

अनाविःस्त्रगनुलेषण I, 32, 5.

अनावृत्ति I, 25, 1.

अनाद्य II, 18, 2.

अनाश्वम् II, 12, 13. 14.

अनासनयोगविहित I, 6, 26.

अनासन I, 6, 21.

अनाहूत I, 8, 17.

अनिकेत II, 21, 10. 21.

अनिमित्त I, 31, 10. II, 10, 3.

अनिर्देश I, 17, 24.

अनिर्देश I, 16, 18.

- भनितृप्ति I, 4, 26.
 भनिह II, 21, 10.
 भनीप्ति I, 19, 10.
 भनु II, 1, 17, 24, 1.
 भनु-रख II, 21, 13.
 भनु-रख II, 13, 19.
 भनुकथ I, 2, 22.
 भनुकाइख I, 8, 24.
 भनुक II, 5, 8.
 भनुख्यात II, 6, 2.
 भनुगम् I, 6, 8.
 भनुगमन II, 4, 26.
 भनुग्रह II, 5, 6.
 भनुज्ञा I, 6, 2, 10, 13, 25, 5, 28, 11.
 II, 9, 3, 12, 8, 22, 24.
 भनुज्ञात I, 25, 5.
 भनुत्थित I, 16, 19.
 भनुदेश्य I, 2, 22, II, 19, 15.
 भनुथाद् I, 6, 9.
 भनुपरोध II, 9, 10, 12, 26, 1.
 भनुपस्तीर्ण II, 22, 23.
 भनुपस्तीर्णासनशापिन् I, 3, 4.
 भनुपस्थकृत I, 6, 14.
 भनुपेत I, 1, 32, 2, 1, II, 9, 7, 15,
 18, 24, 8, 26, 18.
 भनुबन्ध I, 7, 14.
 भनुभाविन् I, 10, 6.
 भनमतिपूर्वम् I, 28, 5.
 भनुमन् II, 29, 4, 7.
 भनुमा I, 12, 10.
 भनुमान I, 3, 27.
 भनुवत् I, 1, 10.
 भनुवाक I, 11, 20.
 भनुवाक्य I, 11, 6.
 भनुवार II, 14, 13.
 भनुवृत् I, 12, 12.
 भनुवै I, 6, 15.
 भनुव्याहार I, 29, 15.
 भनुनेपन I, 11, 13.
 भनुष्ठा I, 22, 1, 4, 5, 8, 23, 6, II,
 7, 7.
 भनुष्ठान II, 2, 2, 3.
 भनुस्तन् I, 9, 20.
 भनुस्व I, 2, 5, 23.
 भनुचानपुत्र II, 17, 22.
 भनुत्था I, 6, 7, 31, 36, 17, 3.
 भनूत्पाद् I, 20, 3, 4.
 भनृत्सर्ग II, 21, 4.
 भनूद्भासिन् I, 30, 12.
 भनूपसद् II, 21, 6.
 भनृत I, 26, 3, II, 18, 3, 21, 13,
 29, 8.
 भनृतसंकर I, 19, 15.
 भनृतदर्शिन् I, 3, 11.
 भनेनम् I, 10, 15.
 भनैपुत्र I, 8, 26.
 भनैश्चारिक I, 22, 1.
 भन्त I, 16, 10, II, 3, 18, 21, 6,
 23, 11, 29, 7.
 भन्तःशब्द I, 9, 14, 16, 20.
 भन्तम् II, 22, 3, 23, 2.
 भन्तर् I, 16, 11, II, 25, 3.
 भन्तर I, 10, 20, 12, 4, II, 1, 5,
 13, 3, 17, 8, 25, 5.
 भन्तरा I, 24, 12.
 भन्तगाल II, 1, 18.
 भन्तरिखलिङ्ग II, 4, 2.
 भन्तरिख्य II, 7, 16.
 भन्तरेण I, 31, 14, II, 12, 6.
 भन्नर्था I, 30, 15.
 भन्नर्थिन् I, 3, 41.
 भन्नवंन्नी II, 4, 12.

भन्तवत् II, 24, 14.

भन्तश्चाण्डाल I, 9, 15.

भन्ति 1, 2, 2.

भनौशासिन् I, 6, 34. 8, 26. II, 14, 3, 17, 4, 6.

अन्ध II, 26, 16.

अन्न I, 10, 28. 15, 23. 16, 21. 23.

17, 4. 14. 19, 14. 20, 12. 15.

31, 1. II, 1, 3. 6, 3, 2. 9, 10.

11, 4, 13. 16, 6, 17. 19, 7, 4.

17, 8, 4. 15, 15. 16, 24. 18, 8.

25, 9.

अन्नप्राशन II, 15, 19.

अन्नसंस्कर्तृ II, 3, 1, 6, 16.

अन्नाद् I, 19, 15.

अन्नाद्य I, 8, 26.

अन्नाद्यकाम I, 1, 24.

अन्य I, 3, 34. 4, 3. 7, 5, 10. 13.

7, 13. 8, 14. 30, 9, 12. 10, 18.

11, 38. 13, 7. 14, 2. 15, 13.

16, 24. 17, 5. 27, 21, 9. 19.

22, 6. 23, 2. 24, 13. 26, 7. 12.

29, 4. 31, 21. 32, 29. II, 1,

14. III, 7. III, 7. 10, 5. 11, 12.

12, 18. 18, 2. 19, 4. 14. 20,

19. 28, 8. 24, 2. 8: 26, 3. 27,

18. 28, 14. 29, 4.

अन्यत्तर II, 6, 10. 11, 13.

अन्यत्र I, 2, 19. 25, 6, 17. 7, 26.

27. 10, 7. 32, 12. II, 17, 23.

25, 14. 27, 21.

अन्यपूर्वा II, 27, 11.

अन्यप्रयोजन II, 6, 5.

अन्ववस्थापिन् I, 6, 29. 35.

अन्ववसो I, 18, 7. 15. 21, 3.

अन्वहम् II, 23, 1.

अन्वाहम् I, 8, 12. 14, 16.

अन्वाहार्यपचन II, 7, 2.

अर् I, 2, 30. 3, 39. 11, 17. 15, 2, 7. 10. 16, 2. 8. 25, 10. 30, 18. 19. 20. 22. 32, 7. II, 1, 13. 15. 2, 9. 3, 3. 9. 4, 23. 6, 14. 12, 9. 16, 23. 22, 4. 13. 23, 2. 26, 7. 29, 7.

अप-अस् I, 18, 32.

अप-इ I, 7, 2. 32, 20.

अपग्रह I, 7, 7.

अपाच्छिद् I, 16, 17.

अपजि I, 24, 21. II, 26, 2.

अपण्य I, 20, 11.

अपतनीय I, 26, 12. 27, 9. 29, 15.

अपत्य II, 13, 10. 16, 8, 27, 7.

अपनुद् I, 25, 10.

अपपर्यावृत् I, 7, 2.

अपपान्न I, 2, 25. 16, 30. II, 17, 20. 21, 6.

अपपात्रा I, 21, 17.

अपर I, 27, 9. 31, 2. II, 5, 18. 15, 22.

अपरपक्ष I, 16, 5. 6. 7.

अपरयोग I, 17, 20.

अपररात्र I, 5, 12. 9. 23. 32, 15.

अपराध I, 8, 28.

अपराह्ण II, 16, 5.

अपरिगृहीत II, 10, 5.

अपरिमित II, 2, 2. 6. 7, 16. 9, 13.

अपरिसंवत्सर I, 10, 11. II, 15, 2.

अपरेण II, 3, 20.

अपरेणुस् II, 17, 12.

अपर्तु I, 11, 27. 31, 35.

अपवह् II, 15, 16.

अपवाद I, 28, 2.

अपदिश I, 32, 16.

अपस्वान I, 11, 30.

अपहन् I, 27, 11.

अपहा II, 19, 7. 8.

अपह II, 28, 1.

अपावृत I, 11, 18.

अपि I, 2, 3. 3, 26. 34. 4, 9. 29. 5,
18. 6, 32. 34. 35. 7, 12. 31.
8, 22. 27. 9, 19. 10, 8. 12, 3.
15, 8. 16, 9. 18, 2. 6. 14. 19,
10. 18. 15. 21, 18. 25, 9. 12.
26, 12. 27, 11. 28, 9. 14. 29, 4.
6. 10. 30, 23. 32, 28. II, 1, 18.
2, 1. 3, 8. 4, 22. 5, 1. 9, 13.
13, 4. 6. 14, 12. 13. 15. 17, 5.
7. 19, 4. 23, 7. 24, 1. 2. 7.
29, 4.

अपितृक I, 11, 2.

अपिधान I, 10, 8.

अपिधानी II, 4, 3.

अपिहित I, 11, 19.

अपूय I, 16, 17.

अपूर्वा II, 13, 1.

अपेय I, 17, 17. 21. 26, 7.

अपैशुन I, 23, 6.

अप्रतिकृष्ट I, 30, 18.

अप्रतिलोमयत् I, 2, 20.

अप्रतिवातम् I, 6, 23.

अप्रतिष्ठ I, 6, 16.

अप्रतिष्ठित II, 12, 11.

अप्रतीक्ष II, 15, 9.

अप्रतीक्षा II, 9, 4.

अप्रमत्त II, 13, 6.

अप्रमाण II, 23, 10.

अप्रयत्न I, 14, 18. 19. 20. 15, 8. 13.

18. 16, 14. 21. 22. 29, 14. 31.

4. II, 15, 19.

अप्रयतोपहन I, 16, 21.

अप्रवेदित I, 19, 13.

अप्राणहिंसा I, 26, 6.

अप्राणापामशस् I, 26, 14.

अप्रायत्य I, 11, 25.

अप्रायश्चित्त I, 18, 11.

अप्रिय II, 7, 5.

अप्रोक्षित I, 15, 12. II, 12, 5.

अबहुपाद II, 6, 8.

अबुद्धिपूर्वम् II, 26, 18.

अब्रह्मन् I, 5, 7.

अब्राह्मण I, 27, 10. 31, 22.

अब्लिङ्ग I, 26, 7.

अभक्ष्य I, 17, 38. 26, 7.

अभाग II, 14, 15.

अभाव II, 4, 14. 8, 11. 13. 14,
2. 3. 5. 19, 19. 25, 11. 28, 1.

अभि—अस्

अभ्यसेत् I, 27, 8.

अधिकम् I, 29, 7.

अभिलन II, 29, 5.

अभिजनविश्वासमुदेत I, 1, 12.

अमिति I, 20, 9. II, 7, 16. 11, 4.
20. 28. 26, 1. 29, 14.

अमित्रास I, 8, 29.

अभिदह I, 17, 10. 28, 15.

अभिधान I, 31, 4.

अभिनिवृत्त II, 12, 13. 22.

अभिनियम II, 16, 7.

अभिनिर्ह I, 9, 16.

अभिनिश्चि II, 22, 4. 23, 2.

अभिषोड I, 5, 22.

अभिप्रसारण I, 6, 4.

अभिप्रसृ

सारणीत I, 6, 3. 30, 22.

अभिभाष् I, 6, 6. 8, 14.

अभिमन् I, 28, 1. 27.

अभिमुख I, 6, 20. 30, 20. II, 3, 2.
5, 4. 6, 7. 22, 13.

अभिरूप II, 8, 4.

- अभिवर् I, 14, 11. 14. 15. 18. II,
 4, 17, 8, 1.
 अवाह्यीत I, 5, 12. 16. 14, 15. 22.
 अभिशार I, 5, 12.
 अभिवारन I, 5, 17. 19. 14, 13. 17.
 II, 4, 17.
 अभिविहृत् I, 5, 8.
 अभिष्यात् I, 12, 5. 28, 11.
 अभिर्त्त I, 19, 15.
 अभिशस्त I, 3, 25. 24, 6. 15. 28,
 17. 29, 8. II, 2, 6.
 अभिषिक्त II, 22, 12.
 अभिषेचन II, 6, 10.
 अभिषा II, 12, 5.
 अभिसंभिपूर्व I, 16, 7.
 अभिहन् II, 22, 13.
 अभिह I, 8, 7.
 अभीष्टार I, 29, 15.
 अभीजन I, 26, 4. II, 15, 5. 17, 24.
 अभीष्ट I, 4, 12. 16, 16. 21. 22.
 17, 28. 18, 10. 16. 26, 7. 27, 3.
 अभ्य I, 11, 25.
 अभ्यञ्जन II, 6, 15.
 अभ्याधिमान् I, 19, 13.
 अभ्याधिमृज् I, 5, 21.
 अभ्यव—इ I, 25, 10. II, 22, 13.
 अभ्या—इ I, 8, 7.
 अभ्यागम् II, 4, 19. 5, 4. 6, 3. 5. 7.
 7, 12. 13. 15.
 अभ्यागम I, 10, 13.
 अभ्यागमन I, 1, 33. 2, 6.
 अभ्याश्रु II, 22, 20.
 अभ्यास I, 28, 20. II, 27, 12.
 अभ्युद्य I, 20, 7.
 अभ्युदय I, 20, 2. II, 27, 7.
 अभ्युदा—इ II, 7, 13. 15.
 अभ्युदित II, 12, 14. 22. 15, 22.
 अभ्युद्यम् I, 19, 11.
 अभ्युपश्रि I, 19, 1.
 अभ्र I, 11, 31.
 अभ्र I, 3, 25. 36. II, 4, 23.
 अभ्रातृक I, 11, 1.
 अभ्रातृ II, 25, 10.
 अभ्रावासा I, 9, 28. 31, 19.
 अभ्रत I, 22, 4. 7. II, 24, 1.
 अभ्रत II, 5, 19. 23, 5.
 अभ्रैव I, 16, 14. 24. 25. 17, 5.
 अभ्रैवसेविन् I, 16, 26.
 अभ्रौह I, 23, 6.
 अवाचितव्रत I, 27, 7.
 अवाद्य II, 10, 9.
 अयोग I, 23, 5.
 अपोनि I, 26, 7.
 अपोमिश्र I, 2, 35.
 अरब्ध I, 4, 14. 9, 17. 11, 9. 34.
 14, 31. 24, 11. II, 22, 16. 20.
 25, 15. 28, 7.
 अरब्धवातिन् II, 9, 13.
 अरिक्त II, 1, 15.
 अरोष I, 23, 6.
 अर्थ I, 8, 43. 7, 21. 8, 16. 25. 14.
 3, 20. 1. 3, 24. 1. 19. 23. 23,
 21. 29. 1. II, 4, 22. 6, 1. 8, 4.
 11, 9. 12, 17. 13, 11. 16, 3. 21.
 6, 23, 1.
 अर्थप्राप्तिन् I, 24, 23.
 अर्थिन् II, 4, 13.
 अर्थ I, 2, 14. 24, 11. II, 18, 15.
 अर्थपञ्चम I, 9, 3.
 अर्थमास I, 29, 17.
 अर्थरात्र I, 9, 24. 32, 14.
 अर्थशानीपक्ष I, 24, 11.

- अर्धमन् II, 23, 4, 5.
 अर्ह I, 14, 13.
 अर्ह II, 8, 5.
 अर्हत् I, 13, 14, II, 10, 1.
 अलंकार II, 14, 9.
 अलंकृ II, 11, 17, 26, 18.
 अलम्ब (०ध्योप० instead of ०ध्य उप०)
 I, 24, 17.
 अलम्बा I, 22, 6.
 अलवण I, 26, 3, 28, 11.
 अलोम I, 23, 6.
 अलोलुप I, 20, 8, II, 29, 14.
 अव—भाप् I, 4, 29, 17, 4.
 अव—इ I, 24, 22.
 अव—ईक्ष् I, 12, 7, II, 6, 17.
 अव—उक्ष् II, 1, 18, 3, 15, 4, 28.
 25, 12.
 अवकीर्णिन् I, 26, 8.
 अवगाह I, 11, 17, 15, 16.
 अवगाहन II, 2, 9.
 अवघा I, 17, 5.
 अवधा I, 17, 16, 31, 22.
 अवधू II, 19, 11.
 अवभृथ I, 24, 22, II, 7, 10.
 अवमिह I, 30, 17.
 अवमृश I, 16, 25.
 अवर I, 5, 4, II, 13, 9, 24, 4.
 अवरवयस् I, 14, 11, 26.
 अवरान्न II, 15, 15.
 अवरार्य I, 2, 16, II, 6, 14, 20, 3.
 अवरुध् II, 28, 6, 8.
 अवरोध I, 9, 25.
 अवरोधन II, 28, 4.
 अवरोहण I, 32, 25.
 अवर्णसंयोग I, 2, 38.
 अवलेखन I, 8, 5.
 अवशिन् II, 28, 2.
 अवसद् II, 25, 11.
 अवसृज् II, 26, 24, 28, 6, 7.
 अवस्था I, 25, 11, II, 22, 16.
 अवस्फूर्ज् I, 12, 8.
 अवाहितपाणि I, 6, 10, 14, 22.
 अवह II, 26, 9.
 अवाङ्मय I, 2, 38.
 अवाचीनपाणि II, 4, 5.
 आवि II, 14, 13.
 आविकथयत् I, 6, 13.
 अविकृत I, 21, 2.
 अविक्रित्ता I, 13, 11.
 आविज्ञात I, 24, 8.
 आविदृष्ट I, 1, 11, II, 28, 10.
 आविधि I, 11, 21, 18, 31, II, 24, 13.
 अविनिपातिन् II, 29, 5.
 अविप्रक्रमण II, 5, 2.
 अविप्रतिपन्न I, 1, 18.
 अविप्रतिषिद्ध I, 12, 6, II, 20, 22.
 अविमनस् I, 6, 13.
 अविरोध I, 23, 6.
 अविशिष्ट II, 27, 5.
 अविशेष II, 14, 11.
 अविहित I, 11, 20, 20, 10, 14.
 अवृत्ति I, 18, 6.
 अव्यग्र II, 4, 9, 21, 2.
 अव्यतिक्रम II, 13, 2.
 अव्यपदेश II, 8, 13.
 अश् I, 17, 14, 19, 13, 27, 7, II, 8,
 12, 6, 19, 7, 3, 9, 13.
 अशक्ति I, 3, 38.
 अशन I, 7, 27, 30.
 अशब्द I, 22, 7.
 अशरण II, 21, 10, 21.
 अशरीर I, 22, 7.

- अश्वत्थ II, 21, 10, 21.
 अश्वत्थ II, 11, 9.
 अश्वत्थ I, 29, 14.
 अश्वत्थ I, 21, 12, 19, 29, 15, 17.
 18, II, 12, 22.
 अश्वत्थिलिप्त I, 2, 29.
 अश्वत्थ I, 1, 6.
 अश्वत्थ I, 30, 21.
 अश्वत्थ I, 10, 30.
 अश्वत्थ I, 16, 14.
 अश्वत्थ II, 9, 13.
 अश्वत्थ I, 1, 22, II, 3, 20, 16, 15.
 अश्वत्थ II, 3, 8.
 अश्वत्थ I, 10, 2.
 अश्वत्थत्वारिंशत् I, 2, 12, II, 18, 4.
 अश्वत्थत्वारिंशत्तरीमाण I, 30, 2.
 अश्वत्थीतिसहस्र II, 23, 4, 5.
 अश्वत्थ I, 1, 27, 32, 2, 1, 17, 10, 3, 4.
 26, 5, 20, 6, 4, 32, 7, 11, 12, 6.
 7, 11, 13, 9, 15, 1, 8, 10, 16,
 11, 23, 18, 5, 20, 5, 6, 21, 20,
 25, 10, 28, 2, 10, 13, 32, 5, II,
 1, 7, 13, 15, 20, 3, 1, 4, 19, 4,
 27, 5, 5, 18, 6, 2, 10, 7, 14, 8,
 1, 2, 9, 12, 11, 14, 20, 20, 21,
 10, 21, 24, 8, 14, 25, 6, 13, 26,
 5, 27, 21.
 असंयोगसंयोग I, 21, 8.
 असंवृत्ति I, 14, 5.
 असंवेदान II, 1, 16.
 असंस्कृता II, 13, 3.
 असंस्पर्श I, 15, 13.
 असंदर्श I, 2, 29.
 असमय I, 13, 10.
 असमर्थ II, 9, 12.
 असमापत्ति II, 27, 20.
 असमावृत्त II, 6, 12.
 असमुदेत II, 7, 17.
 असमेत्य II, 11, 5.
 असंवन्ध II, 17, 4.
 असंमाध्य I, 14, 30.
 असि I, 16, 16.
 असूया I, 23, 5.
 अस्कन्दयत् II, 19, 6.
 अस्तम्भ I, 31, 18.
 अस्तामित I, 4, 15, 31, 3, 32, 8.
 अस्तेन II, 16, 9.
 अस्पर्श I, 22, 7.
 अस्मद् I, 28, 11, 29, 9.
 अह् II, 7, 15, 14, 13, 15, 9, 24, 1,
 26, 2.
 अहन् I, 4, 23, 23, 8, 18, 9, 18, 22,
 10, 23, 11, 6, 11, 12, 5, 15, II,
 1, 7, 16, 3, 6, 5, 1, 12, 14, 16,
 6, 7, 8, 20, 4.
 अहन्यमान I, 22, 4.
 अहर्ष I, 23, 6.
 अहर्विर्पातिन् I, 18, 29.
 अहर्विष्य II, 15, 16, 18, 3.
 अहित I, 22, 6.
 अहिरण्य I, 11, 34.
 अहुत II, 7, 15, 15, 16.
 अहोरात्र I, 9, 28, 10, 10.
 आ.
 आ I, 1, 27, 8, 29, 10, 29, 13, 1,
 32, 11, II, 5, 16, 9, 2, 5, 11, 1,
 3, 12, 15, 15, 3, 19, 20, 22, 17,
 24, 19, 12, 20, 4, 24, 5, 27, 19.
 आ—इ II, 15, 9.
 आकालम् I, 11, 29, 30, II, 15, 5.
 आकाश II, 22, 4, 22, 23, 2.
 आकुश I, 26, 8, II, 27, 14.
 आक्रोश II, 13.

भागम् I, 9, 18. II, 6, 1. 7, 17.

भागुण I, 4, 24.

भाङ्गिरस I, 2, 2.

भाङ्गि I, 20, 6. 25, 4. 31, 9. II, 3, 18, 4. 25, 4.

भाङ्गम् I, 4, 10. 21. 6, 37. 15, 2. 3. 4. 11. 17. 23. 16, 1. 2. 9. 10. 18. 17, 3. II, 2, 1. 5, 6. 15, 1. 16, 12. 19, 12.

भाङ्गमन II, 3, 5.

भाङ्ग I, 8, 11. 19. 22, 8. 32, 18.

भाङ्गार I, 4, 8. 21, 11. II, 6, 1.

भाङ्गार्थ I, 1, 14. 2, 19. 3, 31. 43. 4, 23. 25. 5, 7. 18. 20. 6, 18. 35. 7, 12. 20. 21. 27. 30. 8, 6. 27. 10, 4. 10. 14, 6. 24. 26, 11. 28, 6. II, 4, 24. 5, 4. 6. 11. 15. 8, 6. 7. 10, 1. 14, 8. 23, 10. 26, 11. 27, 21.

भाङ्गार्थद्वय I, 2, 11. 3, 33. 8, 22. 13, 19. II, 21, 1. 3. 6.

भाङ्गि I, 1, 14.

भाङ्गि I, 24, 11. 28, 11. II, 18, 4.

भाङ्गिदन II, 21, 11. 22, 1. 17.

भाङ्गि I, 7, 4. 30, 21.

भाङ्गिपथ I, 24, 21.

भाङ्गी I, 18, 19.

भाङ्ग II, 23, 10.

भाङ्ग I, 29, 14.

भाङ्ग II, 25, 11.

भाङ्ग II, 11, 7.

भाङ्गव्यञ्जन II, 19, 6.

भाङ्गतेजस् II, 20, 10.

भाङ्गम् I, 2, 24. 6, 34. 8, 25. 10, 25. 15, 22. 25, 7. 28, 15. 17.

31, 19. II, 5, 18. 7, 12. 8, 4.

9, 11. 12. 11, 9. 12, 12. 21, 13.

भाङ्गम् (Acc.) I, 22, 6.

भाङ्गम् (Loc.) I, 23, 1.

भाङ्गप्रयोजन I, 3, 35.

भाङ्गयूप II, 26, 2.

भाङ्गलाम् I, 22, 2.

भाङ्गलामीय I, 22, 3.

भाङ्गवत् I, 20, 8. II, 29, 14.

भाङ्गसंयोग I, 8, 6.

भाङ्गी I, 24, 9.

भाङ्गवर्ण II, 29, 12.

भाङ्ग I, 8, 22. 25, 4. 28, 21. 29, 6. II, 22, 16. 26, 21. 27, 16. 28, 10. 12.

भाङ्गित् II, 29, 9.

भाङ्गित्य I, 5, 18. 30, 20. 31, 18. 19. II, 6, 2. 12, 13.

भाङ्गिन् II, 28, 5.

भाङ्गी I, 28, 15.

भाङ्ग II, 10, 3.

भाङ्ग II, 3, 16. 12, 3.

भाङ्ग I, 4, 16. 15, 12. 25, 1. 27, 1. II, 22, 7.

भाङ्गान् II, 11, 14.

भाङ्गि I, 18, 20.

भाङ्गद्वय I, 9, 5. 17, 31.

भाङ्गपथ II, 17, 17.

भाङ्गी II, 28, 7.

भाङ्गपूर्व्य II, 22, 6.

भाङ्गमानिक I, 4, 8.

भाङ्गशंस I, 23, 6.

भाङ्ग I, 1, 12. 5, 15. 19, 3. 9. II, 17, 10.

भाङ्गीय I, 17, 14.

भाङ्ग (आपङ्गते) I, 8, 26. II, 11, 10. 11.

भाङ्ग I, 8, 16. 10, 11. II, 4, 25.

भाङ्गमानपथ II, 20, 3.

आभिशास्त्र I, 21, 8, 26, 6.
 आभ I, 18, 1, 3.
 आभन् I, 6, 37, II, 17, 18.
 आभन्त्र II, 17, 13, 25, 4.
 आभ्यांस I, 11, 4, 17, 15.
 आभ्या II, 24, 1.
 आभ्यात I, 11, 37.
 आभ I, 20, 8.
 आभन I, 32, 24.
 आभ I, 25, 6, II, 12, 15.
 आभु I, 20, 12, 29, 6, II, 16, 21.
 आभुप्रहण II, 25, 14.
 आभुपीपुत्र II, 17, 21.
 आभुक्ता I, 1, 22.
 आभु I, 5, 15, II, 7, 4.
 आभ II, 16, 18, 22, 1, 17.
 आभ I, 4, 26, 28, 2, 28, 9, II, 16,
 1, 17, 24, 21, 5, 22, 7, 29, 2.
 आभान II, 5, 19.
 आभ I, 31, 2, 8.
 आभ I, 11, 16.
 आभ I, 14, 29, II, 11, 17.
 आभ I, 32, 2, 5.
 आभ I, 28, 6.
 आभ I, 16, 15, 30, 21.
 आभ I, 3, 40, 12, 6, 8, 20, 7, 8,
 21, 13, 17, 23, 6, 28, 13, 29, 1,
 9, II, 3, 1, 4, 10, 11, 25, 13,
 26, 4, 27, 8, 14, 29, 14.
 आभ II, 29, 9.
 आभ II, 11, 18.
 आभ II, 3, 3.
 आभ II, 16, 14.
 आभियुक्त I, 8, 2.
 आभ I, 31, 2, 3, II, 6, 15, 25,
 4, 8, 9.

आभ II, 15, 7.
 आभ (Nom. Dual) I, 20, 6.
 आभ II, 12, 1, 2.
 आभ I, 3, 7.
 आभ I, 8, 11.
 आभ I, 2, 36.
 आभ I, 23, 2.
 आभ I, 26, 14.
 आभ I, 19, 2.
 आभ II, 21, 1, 23, 9, 24, 14.
 आभ I, 24, 22.
 आभ I, 11, 20.
 आभ I, 32, 28.
 आभ I, 6, 6, 22, 26, 27, 8, 8, 12,
 2, 16, 2, 27, 10, II, 12, 18.
 आभ I, 6, 10, 11, 15, 18.
 आभ I, 6, 33, 8, 11, 25, 10, 30,
 8, 32, 9, II, 4, 16, 5, 5, 8, 6, 7,
 8, 7, 17, 22, 23, 27, 25.
 आभ II, 17, 17.
 आभ II, 12, 1.
 आभ I, 18, 11.
 आभ I, 16, 11, 12.
 आभ II, 5, 19.
 आभ II, 7, 2, 16, 3.
 आभ I, 5, 8.
 आभ II, 7, 13, 9, 13.
 आभ I, 5, 26.
 आभ I, 3, 25, 4, 13, 14, 7, 19, 20,
 16, 32, 19, 13, 27, 2, II, 4, 20,
 6, 7, 11, 12, 16, 12, 11, 23, 1.
 आभ I, 8, 7.

इ

इ II, 24, 8.
 इ I, 1, 7, 2, 32, 8, 20, 26, 2,
 29, 8, II, 9, 8, 11, 8, 15, 10,
 22, 16.
 इ I, 1, 10, 11, 32, 33, 2, 2, 6.

24. 37. 38. 3, 9. 26. 4, 5. 6. 15.
 17. 24. 5, 8. 9. 12. 20. 22. 6, 4.
 31. 37. 7, 5. 7. 11. 21. 8, 5. 7.
 15. 22. 29. 30. 9, 3. 10. 22. 24.
 10, 2. 4. 7. 8. 10. 12. 15. 11, 3.
 13. 28. 33. 12, 1. 2. 3. 5. 14.
 13, 1. 9. 10. 11. 14. 18. 19. 20.
 14, 24. 15, 19. 16, 4. 6. 13.
 17, 15. 23. 28. 31. 18, 2. 13.
 26. 19, 3. 4. 5. 12. 13. 15. 20,
 8. 6, 21, 8. 10. 13. 23, 6. 24,
 15. 25, 12. 26, 13. 27, 7. 28, 1.
 2. 5. 11. 16. 19. 29, 1. 7. 8. 9.
 12. 16. 18. 30, 1. 3. 31, 1. 6.
 11. 12. 15. 16. 21. 32, 9. 10.
 14. 24. II, 2, 3. 3, 2. 9. 10. 11.
 4, 14. 16. 5, 8. 16. 6, 2. 8. 9.
 11. 14. 15. 17. 18. 20. 7, 3. 5.
 6. 11. 13 to 17. 8, 7. 11. 13. 9,
 6. 13. 10, 6. 11, 1. 7. 12. 15.
 23. 18, 5. 6. 11. 14, 6. 9. 11.
 12. 18. 15, 12. 20. 22. 17, 8. 9.
 18. 19. 21. 22. 18, 4. 16. 19,
 2. 18. 19. 21, 1. 22, 2. 4. 14.
 23, 2. 6. 10. 24, 1. 5. 6. 8. 12.
 25, 4. 5. 14. 26, 2. 27, 3. 11.
 15. 16. 21. 28, 10. 29, 1. 6. 12.
 15.
 इक्ष्म I, 3, 26. 4, 29. 6, 5. 13. 29.
 36. 7, 12. 13. 3, 3. 21. 12, 5. 14,
 3. 4. 15, 20. 20, 1. 6. 22, 5. 8
 23, 2. 24, 25. 28, 7. 18. 29, 1
 II, 4, 19. 6, 2. 7, 12. 17. 16, 1
 21, 13. 24, 1. 2. 10. 12. 25, 3.
 11. 27, 10. 28, 4.
 इक्ष्मी II, 6, 17:
 इक्ष्मी II, 13, 6.
 इक्ष्म I, 22, 5.
 इक्ष्म I, 11, 31. 31, 16.
 इन्द्रिय I, 16, 7. 23, 2. II, 10, 12.
 24, 4.
 इन्द्रियकाय I, 1, 25.
 इन्द्रियप्रतीत्यर्थ II, 10, 3.
 इन्ध I, 4, 16. II, 29, 7.
 इन्धन I, 15, 12.
 इव I, 6, 13. 8, 24. 27, 10. II, 6, 3.
 14, 13.
 इष I, 1, 34. 2, 6. 3, 9. 9, 13. 13,
 19. 31, 19. II. 18, 3. 23, 1.
 ईषिरर्षः (instead of ०२ ऋषः)
 II, 23, 4. 5.
 इषुमान् I, 15, 19.
 इष्ट I, 3, 26.
 इष्टापूर्त II, 7, 3.
 इष्टि I, 27, 2.
 इष्ट I, 23, 3. I, 17, 8. 9. 21, 16.
 ई
 ईर्ष्य II, 13, 6.
 ईर्ष्य II, 29, 3.
 उ
 उ I, 3, 26. 5, 8. 12, 5. II, 24, 1.
 उक्थ्य II, 7, 4.
 उग्र I, 7, 20. 21. 18, 1.
 उग्र I, 31, 1.
 उद्यैर्भाषा II, 5, 9.
 उद्यैस् II, 23, 10.
 उद्यैस्तराम् I, 8, 8.
 उच्छिष्ट I, 3, 27. 37. 4, 1. 2. 5. 11.
 6, 36. 7, 27. 30. 15, 23. 16, 11.
 17, 3. 21, 17. 31, 22. II, 9, 7.
 18, 11. 20, 2.
 उच्छ्वास I, 24, 24. 28, 19. 29, 1.
 उत्त II, 19, 8.
 उत्कम् I, 24, 13.
 उत्तम I, 24, 24. 28, 18. 29, 1. II,
 3, 14. 4, 8. 18, 13.
 उत्तर I, 3, 10. 26, 12. II, 4, 3. 4. 6

21. 12. 22. 18. 15. 22. 5. 23. 2.
 उत्तरतस् II, 4, 23.
 उत्तरपुर्वदेश II, 3, 23.
 उत्तरेष I, 30, 7. II, 1, 14. 3, 4.
 23, 5.
 उत्त I, 15, 11. II, 15, 7.
 उत्था I, 5, 12. 7, 1. 32, 14. II, 4, 17.
 उत्थान II, 28, 1.
 उत्थत् I, 7, 14.
 उत्थादयिह II, 13, 5.
 उत्सव I, 12, 10.
 उत्सवश्चाप I, 2, 27.
 उत्सवर्ज II, 5, 16.
 उत्सादन I, 8, 5, 11, 13.
 उत्तिष्ठ II, 1, 14, 15, 9.
 उत्सह I, 10, 18, 11, 23, 26, 11.
 II, 21, 10, 29, 28, 7.
 उत्सह I, 4, 20, 21, 17, 16, 20, 12.
 26, 14, 27, 1, 5, 28, 11. II, 1, 24.
 4, 14, 16, 5, 4, 6, 11, 12, 7, 4.
 18, 17, 8, 9, 12, 13, 15, 9, 18,
 4, 22, 13, 28, 10.
 उत्सपूर्व II, 9, 8.
 उत्सकान्त I, 11, 23.
 उत्सकान्यवायेन् I, 27, 11.
 उत्सुम्भ I, 4, 13.
 उत्सोपसर्गान I, 1, 30, 36, 2, 6, 8,
 29, 10, 5, II, 1, 23, 3, 7, 15, 2.
 22, 14.
 उत्सपवर्ग II, 3, 20.
 उत्सगयन II, 20, 3.
 उत्समुख I, 31, 1.
 उत्सधान II, 1, 15, 3, 21.
 उत्सपात्र I, 13, 1, II, 17, 17.
 उत्सर II, 5, 19.
 उत्सवसो II, 7, 7.
 उदाचार I, 3, 15, 8, 8.
 उदामन्त्रण I, 8, 15.
 उदाह I, 19, 13, 15, 22, 3, 23, 4.
 25, 9, 30, 23, 32, 33, II, 9, 13,
 13, 6, 17, 7, 23, 3.
 उद्—इ I, 5, 18, 31, 18.
 उदीची II, 1, 13.
 उदीचीन II, 15, 16.
 उदीच्यवृत्ति II, 17, 17.
 उद्गन् II, 25, 12.
 उद्ग II, 6, 17, 18, 7, 15, 12, 23,
 17, 18, 19.
 उद्यम् I, 15, 7, 19, 13.
 उन्मत्त I, 19, 1, II, 11, 9, 14, 1.
 उव—आस् I, 6, 13.
 उपघा I, 7, 4, 8.
 उपचार II, 1, 11.
 उपजि I, 24, 21.
 उपदिग् I, 2, 38, 41, 5, 8, 12, 7.
 13, 18, II, 1, 12, 10, 10, 12, 14,
 20, 15, 10, 17, 14, 18, 16, 19, 2,
 21, 9, 20, 22, 6, 15, 27, 3, 11,
 29, 12.
 उपदेशान I, 2, 7.
 उपद्रष्टु II, 6, 2.
 उपधम् I, 15, 20.
 उपधा I, 15, 21, II, 1, 14.
 उपधान II, 6, 15.
 उपनयन I, 1, 9, 29, 36, 2, 5, 6, II,
 15, 22.
 उपनयप्रभृति II, 21, 3.
 उपनिधा I, 3, 31.
 उपनिषद् II, 5, 1.
 उपनी I, 1, 11, 19.
 उपमन्त्रः II, 15, 7.
 उपयुज् I, 5, 7, 7, 18, 15, 15, 17,
 16, 28, 7, II, 14, 3, 20, 1,

उपयोग II, 3, 13.
 उपरि I, 31, 13.
 उपरिज्ञानु I, 24, 11, 28, 11, II, 18, 4.
 उपरिशय्या II, 6, 15.
 उपरुध् I, 8, 25, II, 7, 11.
 उपरुध् I, 4, 10, 16, 12, II, 21, 16, 24, 2, 18.
 उपलिप्त I, 9, 5.
 उपलिप्तकेशश्च I, 8, 2.
 उपवस् I, 26; 14, 27, 1, II, 8, 14, 20, 8.
 उपवास I, 8, 29, 24, 17, II, 1, 4, 8, 14, 20, 9.
 उपविशु II, 15, 7.
 उपवीत II, 4, 22.
 उपवेष्टितिन् I, 8, 2.
 उपव्युह I, 9, 22.
 उपशुच II, 10, 16.
 उपश्रोतृ II, 6, 2.
 उपसंग्रह I, 5, 20, 21, 23, 6, 29, 7, 13, 8, 19, 18, 13, 14, 7, 12, 28, 8, II, 5, 4.
 उपसंग्रहण I, 5, 18, 7, 27, 10, 17, 14, 9.
 उपसद् I, 6, 12.
 उपसमाधा II, 1, 13, 6, 1.
 उपसम्-रन्ध्र II, 1, 18.
 उपस्तरण II, 6, 15, 17, 1.
 उपस्था II, 5, 4, 8, 7.
 उपस्पर्शन I, 31, II, 2, 8, 9, 5, 10.
 उपसृष्ट I, 7, 10, 15, 7, 16, 5, 7 to 14, 17, 1, 26, 7, 14, 27, 1, 5, 28, 11, II, 3, 3, 5, 4, 12, 13, 18, 4, 19, 13, 22, 13.
 उपहन् I, 15, 16, 16, 28.
 उपह I, 4, 8, 16, 22, 31.

उपा-ह II, 5, 15.
 उपांशु II, 7, 14, 22, 19.
 उपाकृ I, 9, 1, 11, 6, II, 5, 1.
 उपाकरण I, 11, 7.
 उपाकरणादि II, 5, 6.
 उपादा I, 12, 5.
 उपानह I, 7, 5.
 उपानहिन I, 8, 2.
 उपाय II, 10, 10, 20, 1,
 उपायन I, 1, 6.
 उपातम् I, 8, 28.
 उपावृत् II, 7, 10.
 उपासन I, 15, 1.
 उपेत I, 2, 11, 19, 8, II, 9, 7.
 उभ I, 5, 22, 20, 9, 27, 5, 31, 5, II, 1, 4, 2, 3, 5, 3, 11, 4, 18, 2, 20, 23, 27, 6, 29, 14.
 उभय I, 3, 9, II, 18, 15, 25, 5.
 उभयतस् I, 10, 17, 23, 15, II, 8, 17, 29, 7.
 उरस् I, 5, 16.
 उत्कृ I, 10, 19.
 उत्का I, 11, 30.
 उद् I, 17, 29.
 उद्गीर्ण I, 17, 23.
 उज्ज II, 15, 16.
 उक्
 उक्तं II, 7, 3.
 उक्ते I, 2, 10, 9, 24, 30, 21, 32, 14, II, 4, 27, 18, 17, 19, 12, 22, 11, 17, 26, 23, 28, 9.
 उक्तेरितम् II, 23, 6.
 उक्
 उक्त I, 12, 5, 31, 21.
 उक्तु I, 5, 11.
 उक्तु I, 1, 28, 35, II, 1, 17.

एवंमुख II, 19, 2.

ऐ

ऐगेय I, 3, 3.

ऐलक I, 17, 22.

ओ

ओङ्कार I, 13, 6.

ओषधि I, 7, 4, 11, 5, 16, 15, 17,
19, 25, 30, 21, II, 2, 4.

ओष्ठ I, 16, 3, 10.

औ

औदुम्बर I, 2, 28, II, 19, 3.

औपकरण I, 10, 2.

औषवस्त II, 1, 5.

औषात्तन II, 3, 16.

क

कच्छप I, 17, 37.

कट I, 8, 13.

कण्व I, 19, 3, 28, 1.

कर्ध I, 8, 6.

कदाचन I, 1, 15, II, 4, 14.

कपाल II, 23, 10.

कम् II, 21, 5.

कम्बल I, 3, 8.

करञ्ज I, 17, 26.

कर्ण II, 19, 1.

कर्णपत्र I, 5, 3.

कर्तृ II, 16, 7, 29, 1.

कर्मेन् I, 1, 6, 4, 23, 26, 29, 5, ■

10, 10, 21, 17, 19, 18, 11, 25,

4, 26, 7, 28, 9, 29, 1, 4, 30, 14,

16, 19, 20, 31, 3, II, 2, 4, 7,

19, 5, 9, 8, 12, 9, 12, 10, 4, 11,

1, 14, 13, 1, 14, 17, 16, 1, 21,

5, 22, 7, 18, 24, 3, 10, 29, 1.

कर्मन्यास II, 28, 2.

कर्मफल I, 5, 5, II, 2, 3, 24, 10.

कर्मयुक्त I, 6, 11.

कर्मयोग I, 12, 9.

कर्मसमाप्त I, 24, 24.

कर्माभ्यास I, 26, 7, 29, 18.

कर्मावयव II, 24, 14.

कर्प II, 16, 14.

कल्प II, 3, 5, 19, 1, 18, 20.

कल्पा I, 21, 23, 28, 18, 29, 1.

कल्याण II, 4, 14.

कवि I, 22, 5, 23, 1.

कपायप I, 27, 10.

कात्त II, 22, 15.

काञ्चुकिन् I, 8, 2.

काण्ड I, 11, 6.

काण्डसमापन I, 11, 2.

काण्डोपाकरण I, 11, 1.

काण्व I, 19, 7.

काय I, 23, 5, 26, 13, II, 11, 20.

कायम् I, 32, 16, II, 5, 3, 9, 11,
17, 19.

कामकृत् II, 28, 12.

कामलिङ्ग II, 4, 1.

काम्य I, 1, 29, II, 13, 11.

काय I, 23, 2.

कारण I, 18, 10.

काल I, 1, 28, 8, 7, 22, 10, 5, 11,

14, 31, 13, 20, 19, 1, 28, 20,

II, 1, 2, 5, 4, 13, 10, 24, 15,

12, 17, 1.

कालेर्चर्पा I, 2, 41.

काष्ट I, 13, 1, 15, 14, 21, 2.

काष्ठा I, 22, 7.

कात्त II, 3, 2.

किञ्च I, 5, 7, 8.

किञ्चन I, 27, 7.

- किचिद् I, 5, 5. 19, 5. 30, 15. II, 24, 14, 25, 11.
 किण्व I, 20, 15.
 किम् I, 6, 38. 19, 2 24, 15 29, 1.
 कीट I, 16, 16.
 कीनाश II, 28, 2.
 कीर्ति I, 6, 30.
 कीर्ति II, 24, 3.
 कीलाल I, 17, 25.
 कुकुट I, 17, 32, 21, 15.
 कुटि I, 24, 11, 21.
 कुटुम्ब II, 7, 2.
 कुटुम्बिन् II, 6, 5, 7, 1. 29, 3.
 कुणिक I, 19, 7.
 कुतश्च I, 19, 11.
 कुत्स I, 17, 4.
 कुत्स I, 19, 7.
 कुनखिन् II, 12, 22.
 कुमार II, 26, 12.
 कुमारी I, 31, 8. II, 26, 18, 21.
 कुमालन I, 32, 24.
 कुल I, 16, 18. II, 17, 9, 27, 3.
 कुलटा I, 19, 14.
 कुशल I, 14, 26.
 कुवृत्ति I, 31, 21.
 कुहक I, 20, 5.
 कु I, 3, 37, 42, 4, 20, 6, 29, 37, 7.
 12, 19, 23, 8, 3, 11, 6, 13, 2.
 7, 10, 20, 15, 23, 20, 7, 24.
 11, 21, 25, 10, 26, 7, 13, 27, 9.
 11, 29, 14, 30, 15, 18, 31, 1, 2.
 II, 3, 19, 4, 5, 9, 21, 7, 12, 9.
 5, 12, 11, 2, 12, 18, 12, 19, 13,
 6, 11, 14, 15, 15, 6, 9, 13, 16,
 4, 7, 8, 17, 18, 19, 23, 18, 13,
 14, 19, 1, 10, 22, 7, 8, 18, 23,
 10, 24, 8.
- कृच्छ्र I, 13, 10, 25, 8, 27, II, 7, 8.
 28, 20. II, 29, 18.
 कृतप्रायश्चित्त I, 27, 9.
 कृतधूमि I, 17, 8.
 कृताकृत II, 18, 17.
 कृतान्न I, 17, 17, 18, 4.
 कृतान्नसथ II, 8, 1.
 कृत्स्न II, 19, 9.
 कृत्स्न II, 27, 10, 28, 5.
 कृषि II, 10, 7.
 कृष्ट I, 30, 18.
 कृष्ण I, 8, 8, 4, 9, 22, 27, 11, 30,
 11. II, 14, 7.
 कृष्णधान्य II, 28, 2.
 कृष्णावस II, 16, 18.
 कृष्ण II, 5, 19.
 कल्पते (3. Plur.) II, 23, 5.
 केश I, 16, 14, 23, II, 2, 3, 6, 10,
 11, 15, 7.
 कौत्स I, 19, 4, 28, 1.
 क्याकु I, 17, 28.
 क्रानु I, 27, 2.
 क्रान्ति I, 29, 1.
 क्रय II, 13, 11.
 क्रयधर्म II, 13, 10.
 क्रव्याद् I, 17, 34, 30.
 क्रव्यादम् I, 21, 15.
 कुञ्चकौञ्च (Nota. Dual.) I, 17, 36
 कुण्ड II, 18, 3.
 कोश I, 23, 5 II, 18, 3.
 कोशादि I, 31, 23.
 कोश II, 26, 7.
 कीर्ति I, 18, 27. II, 14, 1.
 क II, 7, 13.
 कच II, 1, 3.
 क्षत्र I, 3, 9.

क्षेत्रिय I, 1, 4, 27, 14, 25, 27, II,
10, 6, 7, 24, 1.

क्षत्रियप्रमृति I, 18, 9.

क्षवथु I, 16, 14, II, 3, 2.

क्षार I, 2, 23, 4, 6, II, 3, 13, 15, 14.

क्षी II, 3, 11, 4, 14.

क्षीगणुय II, 17, 8.

क्षीराविकार I, 17, 19.

क्षुद्र I, 32, 18.

क्षुद्रपशुमन् II, 16, 11.

क्षुध् II, 25, 11.

क्षेत्र I, 9, 7, II, 2, 4, 13, 6, 26, 1,
28, 1.

क्षेम I, 23, 3, II, 5, 18, 21, 2.

क्षेमकृत् II, 25, 15.

क्षेमप्राप. II, 21, 14, 16.

क्षौम I, 2, 40.

ख

खट्वा I, 6, 4, 15, 21.

खट्वाङ्ग I, 29, 1.

खड्ग I, 17, 37, II, 17, 1.

खण्ड I, 24, 14.

खर I, 28, 19, 21.

खलु I, 13, 8, II, 27, 6.

ग

गति I, 13, 12, 15, 17, 14, 5, II,
4, 27.

गन्ध I, 20, 3, 12, 15, II, 22, 10.

गन्धर्व I, 20, 6.

गम् I, 4, 15, 6, 8, 7, 16, 8, 17, 22,

11, 23, 16, 14, 21, 9, 23, 3, 25,

4, 10, 11, 28, 6, 31, 13, 32, 20,

11, 5, 3, 7, 5, 10, 13, 13, 1, 16,

1, 17, 8, 21, 2.

गमन I, 21, 13, 17.

गतीयम् II, 12, 22.

गर्दभ I, 10, 19, 26, 8.

गर्भ I, 24, 8, II, 15, 2, 19.

गर्भदादश I, 1, 19.

गर्भक्षान्तन I, 21, 8.

गर्भाष्टम I, 1, 19.

गर्भकादश I, 1, 19.

गर्ह I, 20, 7.

गर्हा I, 2, 24.

गवय I, 17, 29.

गज्य I, 24, 21, II, 16, 26.

गज्यूति I, 18, 1.

गान्धर्व II, 11, 20.

गार्दभ I, 32, 25.

गार्हपत्य II, 7, 2.

गार्हस्थ्य II, 21, 1.

गीत I, 10, 19, II, 25, 14.

गुण II, 10, 2, 17, 5.

गुप् I, 4, 21.

गुप्ति II, 26, 4.

गुरु I, 2, 20, 29, 3, 15, 25, 33, 5,

12, 6, 1, 32, 34, 7, 2, 12, 17, 8,

14, 15, 17, 23, 26, 10, 2, 15,

14, 7, 21, 9, 24, 24, 25, 10, 31,

19, 32, 10, II, 5, 3, 25, 10.

गुरुकर्भन् I, 5, 21.

गुरुतत्त्वगाभिन् I, 25, 1, 28, 16.

गुरुप्रसादनीय I, 5, 9.

गुरुसमजाय I, 7, 14.

गुर्ना I, 21, 9.

गुहादाय I, 22, 4, 5.

गृह II, 7, 3, 14, 8, 22, 8.

गृहमेध I, 2, 7, 4, 29, II, 25, 7.

गृहमेधिन् II, 1, 1, 15, 3, 12.

गृह्म्य II, 9, 13.

गो I, 9, 25, 16, 14, 17, 29, 20, 12,

24, 1, 18, 20, 20, 22, 31, 6, 8

9. II, 8, 5, 7, 11, 18, 14, 7, 17,
4, 8.

गोत्र I, 6, 30.

गोधा I, 17, 37.

गोपाय I, 4, 23, 31, 19.

गोमूत्र II, 10, 7.

गौतम I, 6, 35.

गौरसर्प II, 19, 1.

ग्रह II, 19, 9.

ग्रह I, 8, 24, 18, 3.

ग्रहण I, 11, 30.

ग्राम I, 5, 18, 9, 7, 11, 9, 15, 22.

24, 14, 19, 29, 1, 30, 7, 8, 31,

8, 21, II, 15, 9, 18, 6, 21, 10.

22, 8, 25, 15, 26, 4, 7, 28, 7.

ग्रामसूक्त I, 17, 29.

ग्राम्य I, 21, 15, II, 16, 28.

ग्रस्त II, 9, 18, 19, 9, 28, 10.

ग्रस्तावरार्थ II, 17, 16.

ग्रीष्म I, 1, 19.

घ.

घोषवत् I, 11, 8.

च.

च I, 1, 3, 6, 11, 13, 13, 2, 2, 6.

22, 23, 24, 41, 3, 8, 12, 25, 37.

44, 4, 5, 9, 11, 21, 22, 5, 3, 13.

14, 15, 17, 25, 26, 6, 3, 5, 12.

26 to 29, 33, 36, 7, 5, 26, 27.

29, 8, 3, 4, 6, 11, 13, 18, 21.

22, 25, 28, 9, 17, 18, 25, 20.

10, 1, 5, 11, 15, 17, 19, 20, 21.

25 to 29, 11, 1 to 4, 6, 7, 9

to 12, 17, 18, 19, 21, 24, 25.

27, 30, 31, 34, 35, 36, 13, 3.

7, 8, 9, 14, 2, 3, 4, 8, 9, 10, 20.

23, 24, 25, 31, 15, 1, 6, 13, 17.

20, 21, 23, 16, 1, 23, 17, 14.

20, 24, 25, 27, 35, 39, 18, 1.

17 to 20, 31, 32, 33, 19, 1, 13.

14, 20, 12, 14, 15, 21, 9, 15.

17, 22, 7, 8, 23, 1, 2, 24, 4, 5.

7: 8, 9, 13, 18, 25, 10, 26, 1, 2.

5, 7, 11, 28, 7, 11, 30, 3, 6, 8.

11, 13, 14, 18, 20, 22, 31, 2 to

10, 13, 14, 18, 19, 23, 32, 2.

3, 4, 8, 9, 10, 18, 19, 21, 22.

25 to 29, II, 1, 3, 4, 6, 7, 8, 9.

13, 17, 19, 21, 2, 8, 3, 3, 7.

12, 13, 4, 9, 10, 12, 18, 26, 5,

2, 10, 12, 13, 14, 16, 18, 6, 1.

6, 13, 15, 7, 4, 5, 8, 7, 9, 7.

12, 13, 10, 5, 11, 2, 8, 16, 12,

6, 7, 9, 10, 12, 18, 22, 23, 13,

2, 8, 7, 10, 14, 1, 4, 8, 10 to

14, 19, 15, 2, 4, 5, 10, 13, 15.

16: 25, 16, 1, 2, 12, 18, 24.

17, 3, 10, 15, 18, 19, 20, 23.

24, 18, 1, 2, 3, 8, 9, 10, 11.

11, 16, 19, 1, 3, 13, 16, 10.

20, 2, 12 to 22, 21, 13, 22, 11.

12, 17, 18, 19, 23, 8, 9, 24, 2.

3, 25, 2, 5, 7, 9, 11, 26, 1, 4.

11 to 16, 23, 27, 19, 28, 4, 29,

9, 10, 11, 15.

चक्र II, 2, 3.

चक्रवाक I, 17, 35, 25, 13.

चक्षुनिरोध II, 27, 17.

चक्षुम् I, 5, 6, 16, 7, II, 5, 19.

चक्षुमण II, 5, 8.

चक्षु I, 1, 4, 9, 3, II, 3, 23, 21, 1.

चक्षु II, 7, 16, 16, 11, 27, 13.

चक्षुमण I, 25, 10, 27, 11.

चक्षुमण II, 17, 22.

चक्षुमण I, 1, 27.

चन्द्रम I, 31, 19.

चर् I, 1, 28. 2, 6. 25. 26. 3, 35.
20, 1. 3. 6. 24, 15. 20. 24. 25,
8. 27, 6. 23, 18. 19. 29, 1. 8.
II, 12, 23. 24, 13. 16, 21. 17,
8. 18, 4. 21, 10. 22, 2. 23, 2.
27, 1.

चरितनिर्वेण I, 18, 12.

चरितब्रह्मचर्य I, 8, 30.

चर्मन् I, 20, 12.

चल I, 19, 6.

चलनिकेत I, 22, 4.

चाण्डाल II, 2, 6. 8. 9, 5.

चातुर्मासी I, 10, 1.

चारण I, 14, 13:

चारिन् I, 18, 80.

चिकित्सक I, 19, 14.

चित् I, 23, 1.

चुद् I, 14, 3.

चूर्ण II, 19, 1.

चेट I, 17, 88.

चेद् I, 3, 4. 6, 32. 12, 7. 10. 19.

6. 20, 4. 82, 20. II, 4, 17. 5, 4.

6, 2. 7, 12. 18. 15. 16. 17. 8, 1.

10, 13. 21, 16.

चेद् I, 6, 28.

छ

छल I, 7, 5.

छन्द.कल्प II, 8, 11.

छन्दस् I, 11, 35.

छन्दोविचिति II, 8, 11.

छिद् I, 16, 16. 26, 6.

छाया I, 20, 3. 30, 16. 17.

छृद् I, 10, 22.

ज

जगत् I, 23, 2.

जघन्य II, 11, 10. 11. 16, 6.

जघन्यसंवेशिन् I, 4, 28.

जङ्घा II, 20, 14.

जटिल I, 2, 31.

जन् I, 1, 16. 18. 5, 4. 29, 11. 31,
15. II, 2, 6. 7. 16, 8.

जनक II, 13, 6.

जनपद I, 20, 8. II, 29, 14.

जनयितृ II, 13, 6.

जन्मन् I; 1, 5. 17.

जप् I, 16, 13. 27, 1. 31, 21. II,
7, 14.

जप्यकर्मन् I, 15, 1.

जागरण I, 32, 11.

जाति II, 2, 3. 6, 1.

जातिपरिवृत्ति II, 11, 10. 11.

जालु II, 20, 14.

जाया II, 5, 17. 14, 16.

जि II, 24, 14.

जिह्वाच्छेदन II, 27, 14.

जीव् II, 14, 1.

जीवित I, 23, 8.

ज्ञा I, 8, 16. 14, 14. 23, 2. II, 15, 2.

ज्ञाति I, 10, 3. 8, 6. II, 14, 9.

ज्ञान I, 23, 2.

ज्ञा I, 2, 34.

ज्येष्ठ I, 4, 11. II, 13, 12. 14, 6. 7.
12. 15.

ज्येष्ठसामग II, 17, 22.

ज्येष्ठ II, 24, 14.

ज्योतिष II, 7, 11.

ज्योतिस् II, 2, 9.

ज्वल् I, 25, 2. II, 6, 3. 24, 13.

ड

डेरिका I, 25, 13.

त

तण्डुल I, 11, 4. 17, 19. 20, 13.

- तत्स I, 1, 30. 36. 2, 6. 9. 10. 27,
 7. 23, 12. II, 1, 22. 2, 3. 4. 27.
 8. 14. 19, 13. 22, 2. 4. 23, 2.
 12. 18, 9.
- तत्सत्य II, 15, 9.
- तत्स I, 3, 43. 12, 2. 11. 15, 22.
 16, 18. 22, 3. 25, 11. II, 1, 13.
 2, 8. 8. 12. 10, 2. 13, 4. 16, 3.
 23. 18, 7. 23, 10. 24, 9. 18. 26,
 8. 29, 4.
- तथा I, 2, 23. 5, 8. 24. 7, 23. 8, 9.
 9, 12. 10, 3. 11, 5. 16. 14, 19.
 15, 5. 14. 16, 19. 17, 7. 15.
 22. 25. 19, 7. 21, 6. 28, 1.
 29, 5. 30, 2. 19. II, 7, 14.
 12. 10, 10. 12, 4. 14, 18. 15,
 15. 16, 1. 6. 25. 17, 2. 24, 10.
 28, 3. 12.
- तथापुन II, 26, 11.
- तद् I, 1, 5. 12 to 17. 32. 38. 34.
 2, 5. 6. 9. 3, 26. 31. 32. 34.
 45. 4, 1. 3. 4. 24. 23. 29. 5, 2.
 4. 7. 8. 6, 1. 28. 32. 34. 35. 7,
 12. 14. 25. 8, 6. 18. 23. 9, 8.
 18. 18. 10, 5. 8. 11, 6. 7. 11.
 22. 12, 2 to 5. 7, 10. 12. 14.
 13, 6. 21. 14, 5. 25. 15, 17.
 23. 16, 12. 13. 18, 14. 19, 13.
 14, 20, 3. 7. 22, 4. 7. 8. 23, 1.
 2. 5. 6. 24, 8. 10. 12. 16. 9.
 25, 4. 26, 6. 9. 27, 4. 8. 11.
 28, 9. 17. 19. 29, 7. 11. 14. 30,
 4. 31, 19. 22. 32, 2. 4. II, 1, 7.
 11. 2. 3. 3, 5. 9. 11. 13. 15. 4.
 7. 23. 5, 1. 4. 6, 5. 6. 7. 9.
 11. 16. 20. 7, 1. 2. 6. to 10. 8,
 1. 9, 10. 13. 10, 6. 13. 15. 11.
 1. 20. 12, 1. 2. 3. 19. 23. 13.
 1. 6. 8. 9. 11. 14. 3. 10. 12.
13. 15. 16, 2. 3. 9. 13. 16. 24.
 16, 1. 17, 8. 18. 9. 13. 15. 19,
 1. 20, 1. 3. 21, 2. 5. 9. 11. 15.
 20. 22, 5. 15. 17. 18. 23, 2. 4,
 5. 9. 10. 11. 24, 1. 2. 3. 5. 8.
 9. 11. 13. 14. 25, 4. 9. 26, 2. 5.
 2. 27, 4. 6. 28, 1. 29, 2. 4. 11.
- तदर्थ II, 6, 16. 14, 3.
- तदा I, 7, 13.
- तदासन II, 19, 1.
- तद्योग II, 10, 10.
- तदुत्पद्य II, 26, 3.
- तन्तु II, 18, 6.
- तप I, 12, 2. 15, 6.
- तपःशब्द I, 5, 1.
- तपस् I, 12, 1. 2. 5. 25, 6. II, 24,
 8. 14.
- तपस्विन् I, 5, 11: 26, 14.
- तम् (आ तमितोस् Inf.) II, 12, 15.
- तमेस् I, 1, 11.
- तस्कर II, 25, 15. 26, 6.
- तामल I, 2, 37.
- तालन II, 5, 9.
- तादन् I, 10, 5. 11, 14. 31. 19, 1.
 28, 20.
- तिल I, 20, 13. II, 16, 33. 20, 1.
- तिलमक्ष I, 26, 14. 27, 1.
- तिप्य II, 18, 19. 20, 3. 4.
- तद्विण I, 25, 6.
- तदर्थ II, 16, 25. 20, 19.
- तद्वितर II, 16, 24.
- तु I, 2, 29. 3, 10. 27. 4, 19. 5. 5.
 18. 6, 6. 11. 33. 35. 7, 13. 20.
 8, 7. 9, 8. 11. 13. 16. 10, 9. 30.
 12, 11. 13. 16. 14, 13. 17. 25.
 15, 11. 16, 9. 21. 22. 17, 8. 16.
 20, 7. 13. 21, 11. 20. 23, 3. 24,

25. 28, 10. 15. 18. 20. 29, 1.
 17. 30, 15. 17. II, 4, 24. 8, 12.
 13. 9, 11. 10, 3. 11, 6. 14, 15.
 16, 3. 7. 20. 24. 17, 5. 17. 19,
 2. 17. 23, 10. 11. 24, 14. 25, 1.
 26, 19. 21. 24. 27, 17. 29, 13.

नृप्यगुण II, 17, 10.

नृप II, 13, 12.

नृप II, 20, 11.

नृष्टि I, 23, 6.

नृल I, 32, 24.

नृणीम् I, 7, 1. 14, 12. 23, 8.

नृण I, 15, 14. 21, 2. 27, 10. II, 4,
 14. 22, 2. 23, 2.

नृणच्छेदन I, 32, 28.

नृणसंवाह I, 11, 8.

नृतीय II, 7, 16. 16, 10. 17, 13. 13.
 2, 6.

नृत् II, 6, 14. 9, 1.

नृपदेस्तु II, 7, 13.

नृप्ति II, 1, 6. 18, 18.

नृत्तम् II, 13, 8.

नृत्तसंस्कार I, 22, 6.

नृत्तस्काम I, 1, 23.

नृत्त I, 17, 16. 19, 19.

नृत्त I, 9, 2.

नृत्तम् I, 20, 12.

नृत्त I, 23, 6.

नृत्त II, 16, 18.

नृत्तदश II, 16, 20.

नृत्त II, 27, 21.

नृत्ति I, 2, 15. 10, 10. 18, 9. 25, 10.

27, 9. 11. II, 1, 13. 9, 13. 12,

3. 20, 6.

नृत्तप्राप II, 17, 14.

नृत्तश्रावण I, 13, 10.

नृत्तसहचन I, 13, 10.

नृत्तचित्ते II, 17, 22.

नृत्तम् II, 17, 22.

नृत्तम् I, 26, 3.

नृत्तपर्व I, 14, 13.

नृत्त I, 2, 33.

नृत्तपर्व I, 23, 11. II, 18, 4.

नृत्त I, 16, 2. 3. 24, 21. II, 15, 8.

नृत्तपर्व II, 17, 22.

नृत्तदिके I, 1, 28. 2, 6.

नृत्तदिककृत् II, 23, 10.

नृत्त I, 10, 2. 11, 27. 27, 7. 29, 17.

नृत्त I, 25, 12. II, 5, 19.

नृत्त II, 7, 14. 24, 1.

नृत्त II, 5, 3.

द

दक्षिण I, 5, 10. 21, 6. 24, 1, 7.
 23, 1. 31, 2.

दक्षिणतम् II, 4, 5.

दक्षिणा I, 4, 3. 31, 8. II, 7, 8.
 17, 9.

दक्षिणाद्वार II, 23, 2. 5.

दक्षिणामुख I, 31, 1. II, 15, 7.
 19, 1.

दक्षिणावृत्त I, 2, 33.

दक्षिणेन II, 23, 4. 25, 5.

दक्षिणोदम्भार II, 25, 5.

दण्ड I, 2, 30. 38, 8. 29, 29, 1.
 II, 10, 6. 7. 11, 1. 2. 3. 29, 8.

दण्डताडन II, 27, 15. 28, 2.

दण्डाक्रमम् II, 28, 13.

दण्ड्य II, 26, 19.

दन् I, 16, 17.

दन्त I, 3, 26.

दधि II, 8, 8.

दधिधानी I, 29, 13. 14.

दन्त I, 31, 22.

- दन्तप्रक्षालन I, 8, 5. 22. 32, 9.
 दन्तस्कवन II, 5, 9.
 दम्प I, 23, 6.
 दम्भ I, 23, 5.
 दर्शन I, 28, 6. 31, 18. II, 2, 8. 9.
 17, 20.
 दर्शनोपापस्य II, 16, 20.
 दर्शनार्थं I, 8, 17. 22. 28, 6.
 दशान् I, 19, 18. 24, 8.
 दशम I, 1, 24. II, 3, 22. 16, 17.
 दशवर्ष I, 14, 18. 14, 25.
 दह I, 9, 28.
 दा I, 2, 22. 4, 5. 14, 1. 17, 4. 15.
 18, 6. 15. 19, 5. 27, 10. II, 4,
 10. 16. 19. 6, 15. 7, 6. 17. 9, 6.
 10, 2. 11, 7. 9. 18. 12, 1. 13,
 11. 15, 13. 18, 9. 19, 17. 20, 2.
 22, 16. 26, 1.
 दान II, 22, 15.
 दान I, 12, 15. 19, 6. II, 9, 8. 10,
 4. 18, 10. 11. 14, 20. 15, 12.
 दान्त I, 8, 19.
 दाय II, 13, 2. 14, 1. 5. 11.
 दायार्थ II, 14, 6.
 दायार्थ II, 10, 4.
 दार I, 7, 27. 14, 24. 25, 10. 26,
 11. 32, 6. II, 1, 17. 18. 5, 10.
 11, 12. 22. 7. 26, 18. 27, 10.
 दारव्यतिक्रमिन् I, 28, 19.
 दारुमय I, 17, 12.
 दास II, 4, 20.
 दासकर्मकर II, 9, 11.
 दासी I, 16, 32.
 दास्य II, 10, 16.
 दिधिपूषति II, 12, 32.
 दिवा I, 11, 19. 30, 14. 31, 19. II,
 19, 14.
 दिव्य II, 7, 16.
 दिश I, 25, 1. 31, 2. II, 25, 21.
 दीक्षित I, 18, 23. 25.
 दीवितृ II, 25, 13.
 दुःख II, 21, 13. 16.
 दुर्दर्थ I, 22, 8.
 दुर्विबन्ध I, 32, 24.
 दुष्कृतकारिन् I, 19, 13.
 दुष्भाव II, 26, 19.
 दुष्फलम् I, 20, 5.
 दुहितृ II, 11, 15. 14, 4.
 दुहितृमत् II, 11, 18. 12, 2. 13, 11.
 दुष्टक I, 2, 2.
 दुर् दर्शन II, 23, 8.
 दृढधीति I, 3, 21.
 दृष्ट I, 13, 4.
 दृष्ट I, 4, 9. 7, 13. 8, 18. 14, 4. 16,
 30. 22, 8. 23, 1. 24, 13. II, 12,
 16. 13, 7. 18, 16. 24, 2. 28, 1.
 दृष्ट I, 3, 27.
 देव I, 6, 13. 11, 3. 13, 1. 20, 6. II,
 16, 1. 17, 8.
 देवता I, 3, 43. 30, 20. 22, 31, 4.
 5. II, 4, 6. 16, 3.
 देवपवित्र II, 3, 9.
 देवा I, 6, 33. 9, 8, 11, 23. 15, 17.
 32, 18. II, 3, 15. 18. 4, 1. 23.
 14, 7. 12. 18, 6.
 देशकुलधर्म II, 15, 1.
 देहस्य II, 24, 2.
 देहलो II, 4, 2.
 देव II, 11, 19. 23, 6.
 देवपञ्च II, 11, 11.
 दोष I, 14, 4. 21, 20. 23, 3. 4. 29,
 7. 31, 23. II, 2, 8. 6, 19. 7, 13.
 12, 19. 13, 3.

दोषफल I, 29, 2. II, 2, 5, 7.

दोषवत् I, 21, 19, 26, 7, 12, 29, 4.
II, 13, 4.

दौर्बल्य II, 10, 12, 27, 4.

दो II, 16, 1.

द्रव्य I, 4, 3. II, 2, 3, 12, 1, 14,
15, 19, 16, 23, 25, 18, 7, 20,
18, 22, 15, 26, 17.

द्रव्यकृश II, 17, 10.

द्राघीयम् II, 16, 24.

द्रुह I, 1, 15.

द्रोण II, 20, 1.

द्रोह I, 23, 5.

द्वंद्व II, 22, 15, 16.

द्वाविंशतम् II, 9, 13.

द्वादश I, 1, 26. II, 16, 19.

द्वादशान् I, 2, 16, 24, 20, 28, 11.
29, 17. II, 18, 3.

द्वादशाराज I, 27, 6, 7, 28, 20.

द्वादशवर्ष I, 2, 6.

द्वादशाह I, 10, 4, 29, 17. II, 8, 13.
7, 4.

द्वार I, 13, 6, 30, 22.

द्वाविंश I, 1, 27.

द्वि I, 11, 29, 13, 19. II, 20, 5.

द्वितीय I, 24, 19. II, 7, 16, 16, 9.
17, 12, 15, 20, 5.

द्विवस्त्र I, 6, 18.

द्विपत् I, 31, 15. II, 6, 19.

द्विस् I, 16, 4, 6, 9.

ध

धन II, 14, 9, 12, 29, 3.

धर्म I, 1, 1, 13, 14, 7, 19, 8, 24,
30, 18, 13, 20, 1, 3, 4, 6, 7, 24,
23, 28, 10. II, 2, 2, 3, 4, 7, 6,
1, 4, 5, 11, 12, 13, 11, 20, 22,
25, 1, 27, 1, 29, 5, 15.

धर्मकृत्य I, 7, 18, 29, 14. II, 14, 3.

धर्मगोपा I, 4, 24.

धर्मचर्या II, 11, 10.

धर्मज्ञ I, 1, 2.

धर्मपर II, 26, 14.

धर्मपुरस्कार II, 6, 5.

धर्मग्रन्हाद् I, 32, 24.

धर्मयुक्त I, 8, 6, 14, 14, 20, 18.

धर्मराशि I, 5, 11.

धर्मविप्रतिपत्ति I, 4, 12.

धर्मव्यातिक्रम II, 13, 7.

धर्मसमाप्ति II, 29, 18.

धर्मातिक्रम I, 13, 4.

धर्मार्थकुशल II, 10, 14.

धर्मार्थयुक्त I, 4, 23.

धर्माहत II, 16, 25.

धर्मोपदेश I, 32, 12.

धर्मोपनत I, 18, 14.

धान्य I, 20, 12, 18.

धारा I, 11, 8.

धार्मिक II, 27, 14.

धार्म्य I, 7, 21, 15, 22, 29, 8. II,
26, 9.

धाव I, 6, 9.

धुर्यवाह I, 26, 2.

धृ I, 8, 10. II, 19, 12.

धारणीत II, 12, 9.

धेनु I, 17, 24, 30, 26, 1.

धेनुमय्या I, 31, 11.

ध्वे I, 5, 8.

ध्रुव I, 22, 7, 23, 2.

ध्वस् II, 24, 8, 9.

न

न I, 1, 15, 2, 5, 8, 17, 22, 23, 26,
28, 30, 3, 26, 37, 35, 37, 4, 5,
18, 20, 21, 28, 5, 4, 6, 3, 4, 5.

10. 12. 26. 27. 29. 31. 36. 7, 2. नष्टवत्सा II, 17, 8.
 3. 4. 6. 8. 9. 10. 8, 3. 6. 7. 8. नाक् I, 23, 1.
 11. 14. 25. 9, 1. 7. 8. 27. 10, 7. नद् I, 10, 19.
 11, 4. 6. 14. 35. 13, 9. 11. 13, ना II, 1, 22. 4, 7.
 5. 10. 12. 15. 17. 14, 2. 4. 15, नानाकर्मन् II, 23, 11.
 18. 20, 22. 23. 30. 15, 4. 8. नानाग्नि II, 12, 10.
 10. 12. 18. 20. 21. 16, 11. 13. नाम II, 17, 8.
 14. 17. 18. 20. 21. 17, 6. 14. नाभधेय I, 28, 1.
 18, 2. 5. 7. 9. 15. 19, 10. 12. नाभधेयग्रहण I, 8, 15.
 13. 20, 1. 4. 6. 13. 21, 3. 5. 10. नाभन् I, 5, 17. 6, 34. 14, 28.
 20. 22, 2. 6. 28, 1. 24. 25. 27, नाभ I, 32, 27.
 7. 28, 3. 6. 7. 10. 11. 18. 29, 1. नाशन II, 28, 6.
 6. 7. 10. 14. 30, 18. 22. 31, 9. नाश्व II, 26, 21. 27, 8. 20.
 11 to 17. 21. 22. 32, 2. 4. 15. नासिक I, 16, 7.
 18. 23. 24. II, 4, 18. 14. 16. नास्तिक I, 20, 5.
 5, 4. 15. 6, 5. 8. 12. 10. 8, 1. निःशुक्ल II, 5, 9.
 3. 4. 9, 3. 6. 11. 13. 10, 3. 8. निःश्रेयस I, 1, 8. 9. 13.
 11, 2. 12. 15. 12, 5. 6. 9. 11. निःश्रेयसा (Instr. Sing.) II, 16, 2.
 12. 19. 21. 13, 8. 10. 14. 16. 20. निःशु I, 5, 2.
 15, 13. 14. 17. 18. 19. 21. 16, निकप I, 8, 13.
 12. 17, 8. 23. 18, 11. 19, 1. 4. निकाम II, 7, 14.
 7. 10. 11. 14. 20, 2. 20. 21, निखन् I, 3, 38. 15, 14.
 16. 22, 11. 20. 23, 5. 24, 9. निगम् I, 13, 11.
 10. 14. 25, 10. 11. 14. 15. 27, निगम I, 9, 4.
 2. 28, 5. 9. नित्य I, 18, 14. 14, 10. 22, 7. 23,
 नकुल I, 25, 13. 2. 28, 9. II, 1, 12. 15. 4, 9.
 नक्तम् I, 11, 18. 34. 16, 32. 31, 21. 9, 10. 25, 7.
 10. II, 4, 8. 17, 23. नित्यप्रवृत्त I, 4, 4. II, 7, 1.
 नज II, 3, 6. 20, 15. नित्यप्रश्न I, 11, 21.
 नखवादन II, 20, 15. नित्यथाह II, 18, 5.
 नगर I, 82, 21. II, 26, 4. 6. नित्यानुवाद II, 14, 13.
 नग्न I, 7, 3. 15, 9. निषा I, 4, 14. 22, 6. II, 26, 4.
 नदीतर I, 32, 26. निनी II, 4, 23.
 नमस् I, 31, 21. निपुण I, 22, 8. 23, 2.
 नरक I, 11, 12. 13, 4. II, 27, 6. 29, निषा I, 20, 3.
 1. 9. निमित्त II, 10, 1.
 नव II, 18, 7. 22, 24.
 नवम I, 1, 23. II, 3, 21. 16, 16.

नियम I, 4, 7. 5, 1. II, 5, 15. 16.
18. 10, 16. 21, 6. 23, 1.

नियमविलोप II, 10, 1.

नियमातिक्रम I, 4, 25. 5, 4. II,
12, 18.

नियमातिक्रमण II, 27, 18.

नियमारम्भण II, 27, 7.

नियुज् II, 4, 19. 10, 15.

निरय II, 2, 6.

निरवसो II, 14, 12.

निराकृ II, 8, 14.

निराकृति I, 18, 33.

निरुक्त II, 8, 11.

निरुक्ति I, 26, 8.

निर्घात I, 23, 5.

निर्दिष्ट I, 18, 26.

निर्दोष I, 19, 6.

निर्लिप् I, 17, 12.

निर्घर् II, 6, 16.

निर्वृत् I, 2, 9. 29, 14.

निर्वेष I, 24, 10. 29, 18. II, 10, 12.
12, 22.

निर्वेषाभ्युपाय II, 26, 24.

निर्हन् I, 24, 25. 28, 18. 23, 1.

निर्ह I, 23, 3. II, 4, 23.

निवर्ण II, 3, 15. 25, 12.

निवृत् I, 4, 27. 5, 10. II, 9, 4.

निवृत्त I, 8, 30.

निवृत्ति I, 8, 29.

निवेदन II, 17, 11.

निवेश I, 13, 19. 22.

निवेशन I, 18, 1.

निशा I, 6, 1. 31, 19. 32, 6. 11. 12.

निष्क्रमण I, 24, 19. 30, 7.

निष्फल I, 20, 2.

निष्ठा II, 15, 24. 23, 10. 29,
11.

निष्ठय II, 5, 9.

निहीनतरवृत्ति II, 5, 5.

नी II, 12, 6.

नीचैस् I, 5, 16. II, 23, 10.

नीवी I, 16, 14.

नीहार I, 11, 25. 31.

नृत्त II, 25, 14.

नैमित्तिक II, 24, 10.

नैव्यग्रोधस्कन्धज I, 2, 38.

नैव्यमिक I, 13, 22. II, 19, 17.

नैणुरीष्य I, 27, 3.

नो I, 20, 4. II, 13, 6.

नौ I, 17, 6.

न्यस्तायुध II, 10, 11.

न्यायविद् II, 8, 13. 14, 13.

न्यायसंहित I, 22, 1.

प.

पङ्क्ति I, 17, 2.

पङ्क्तिदूषण II, 17, 21.

पङ्क्तिपावन II, 17, 22.

पञ्च II, 7, 2. 8, 4.

पञ्चन II, 3, 16.

पञ्चदश II, 16, 22.

पञ्चन् I, 19, 13.

पञ्चनख I, 17, 37.

पञ्चम II, 16, 12.

पञ्चवर्ष I, 14, 13.

पञ्चाग्नि II, 17, 22.

पण् II, 10, 8.

पण्डित I, 23, 3.

पण्य I, 20, 11.

पत् I, 16, 12. 21, 10. II, 27, 11.
29, 10.

- पतन् I, 31, 17.
 पतनीय I, 2, 19, 21, 7, 18, 28, 14, 29, 16, 17.
 पति II, 14, 16.
 पतिन I, 9, 9, 21, 5, 20, 28, 6, 9, II, 11, 9, 14, 1.
 पतिवपस् I, 14, 21.
 पत्नी II, 23, 10.
 पार्थन् I, 24, 12, 30, 28, II, 11, 5, 6, 28, 4, 5, 27, 15.
 पद् I, 16, 28, 31, 6, II, 20, 12.
 पपडपसेचन II, 7, 4.
 पयस् I, 17, 22, 29, 14, II, 8, 8, 23, 10.
 पर I, 2, 24, 21, 20, 22, 2, 28, 1, 17, 31, 16, II, 2, 2, 6, 13, 6, 17, 5, 20, 4, 21, 17, 23, 12, 24, 4, 9, 10, 13, 26, 18, 27, 2, 26, 10.
 परत्तप I, 21, 9.
 परत्तपगामिन् II, 17, 21.
 परत्त्व II, 27, 5.
 परप्प I, 22, 7.
 परमगुरु II, 15, 5.
 परमेष्ठिन् I, 23, 2.
 परशु II, 22, 15.
 परा-इ II, 13, 6.
 पराष्टावृत्त II, 10, 11.
 परासीक I, 17, 26.
 परावत् II, 7, 16.
 परिकुष्ट I, 18, 17.
 परिग्रह् II, 28, 1.
 परिग्रह I, 14, 19, 28, 1, 2, II, 20, 18, 26, 17, 28, 10.
 परिचक्ष् I, 11, 25, 17, 27, 32, 29, II, 10, 11, 17, 20, 20, 17.
 परित्यज् II, 21, 13.
 परिधा I, 16, 14, 28, 19, 21.
 परिध्वंस II, 2, 7.
 परिमृद् I, 16, 3, 9, 17, 11, II, 3, 15.
 परिमोक्ष II, 21, 12.
 परिमोषण II, 28, 11.
 परिवस् I, 25, 1.
 परिवापन I, 10, 6.
 परिवित्त II, 12, 22.
 परिविन्न II, 12, 22.
 परिविविदान II, 12, 22.
 परिवृद् II, 5, 10, 19.
 परिवृद्धि II, 2, 4, 5.
 परिवेष I, 11, 31.
 परिज्ञाज् II, 21, 17.
 परिपद् I, 11, 38.
 परिपेचन II, 3, 15, 17, 18, 4, 7.
 परिष्वज् I, 25, 2.
 परिसंवत्सर II, 8, 7, 15, 20.
 परिसम्-ऊह् I, 4, 16, 18.
 परिहा I, 13, 10, 17, 15, 25, 11, 30, 14, II, 10, 6, 14, 1, 15, 2.
 परिह I, 8, 27.
 परीक्षार्थ I, 29, 6.
 परीभाण्ड II, 14, 8.
 परीवाद I, 23, 5, 31, 8, II, 5, 13.
 परीष्ट II, 12, 22.
 परुष I, 31, 5.
 परोक्ष II, 3, 9.
 परोपवास I, 2, 17.
 पर्ण II, 22, 2, 23, 24, 9.
 पर्यन्त I, 16, 10.
 पर्यवधा I, 3, 40, 10, 30.
 पर्याहित II, 12, 22.
 पर्युषित I, 11, 4, 17, 17.
 पर्वन् I, 26, 14, 11, 1, 4, 3, 8.

पलण्डु I, 17, 26.
 पवित्र I, 26, 7.
 पवित्रार्थ I, 27, 2.
 पशु I, 3, 26, 9, 27, 18, 6, 15, 32,
 24, II, 7, 3, 14, 13, 16, 18, 23,
 10, 26, 4 to 7.
 पशुकाम I, 1, 26.
 पशुप II, 28, 3.
 पशुमत् II, 26, 19.
 पश्चात् II, 3, 15, 4, 26.
 पा I, 25, 3, 10.
 पाँछु II, 15, 7.
 पाकपत्त I, 26, 8.
 पाकार्थ II, 22, 15.
 पाठ I, 12, 10.
 पाणि I, 4, 18, 5, 21, 6, 16, 10, 27,
 16, 7, II, 5, 6, 12, 12, 19, 1,
 11, 12, 27, 5.
 पाणिग्रहण II, 1, 1, 14, 17.
 पाणिसंक्षुब्ध I, 4, 21.
 पाणिसमूह II, 12, 5.
 पात्र II, 23, 1.
 पाद् I, 5, 21, 6, 1, 11, 13, 15, 17,
 23, 16, 7, II, 6, 9, 19, 1, 20,
 12, 13, 27, 11, 12.
 पादावनेक II, 26, 15.
 पादावनेजन I, 31, 1.
 पादुक I, 32, 9.
 पादुकिन् I, 8, 2.
 पादून I, 2, 13.
 पान II, 25, 9.
 पाप I, 25, 10, 27, 11.
 पापक II, 12, 16.
 पापकृत् II, 24, 9.
 पाप्मन् II, 6, 20.
 पातायण I, 11, 7.

पार्थिव II, 7, 16.
 पार्वण II, 1, 11.
 पालाश I, 2, 38, 32, 9.
 पावमानी I, 2, 2.
 पावमान्यादे I, 2, 6.
 पाशिन् I, 19, 14.
 पि(=अपि) I, 5, 7.
 पिण्याक II, 18, 1.
 पितापुत्रौ I, 14, 25.
 पितामह I, 1, 32.
 पितृ I, 1, 32, 4, 11, 10, 4, 13, 1,
 14, 6, 25, 19, 13, 20, 6, 21, 8,
 II, 14, 8, 15, 2, 16, 3, 7, 24,
 17, 8, 18, 16, 18.
 पितृलिङ्ग II, 4, 5.
 पितृव्य I, 14, 11.
 पिप्पलि I, 20, 12.
 पिशाच II, 17, 8.
 पिष्ट I, 17, 19.
 पुम् II, 16, 12.
 पुण्य I, 19, 4, 9, 10, 31, 12.
 पुण्यकृत् II, 24, 13.
 पुण्यक्रिया I, 29, 5.
 पुण्यफल II, 14, 18.
 पुण्याह I, 18, 9, II, 29, 7.
 पुत्र I, 7, 30, 8, 24, 29, 9, II, 9,
 11, 13, 1, 4, 5, 6, 14, 1, 2, 11,
 12.
 पुत्रत्व I, 28, 9.
 पुनर्संभव I, 5, 5.
 पुनर्सर्ग II, 24, 6.
 पुनर् I, 13, 4, 15, 17, II, 5, 15,
 27, 6, 28, 8.
 पुर I, 22, 4, 25, 2, 3, 5.
 पुर I, 22, 7.
 पुरस्कं I, 20, 1, II, 5, 4.

- पुरस्तात् I, 19, 13. II, 3, 17. 8, 1. 25, 4.
 पुरा II, 7, 14. 13, 6. 16, 1.
 पुराण I, 19, 13. 29, 7. II, 22, 24.
 23, 3.
 पुरीष I, 15, 23. 21, 16. 30, 14. 15.
 16. 18. 20. 21. 31, 2. 3. II,
 5, 9.
 पुरुष I, 19, 6. II, 15, 2. 26, 5.
 पुरुषवध I, 21, 8. II, 27, 16.
 पुरुषाशिरस् I, 28, 21.
 पुरुषसंस्कार II, 23, 11.
 पुरोडाश II, 22, 18.
 पुरोहित II, 10, 14.
 पुष्प II, 20, 8.
 पुष्करस्तादि I, 19, 7. 28, 1.
 पुष्टि II, 4, 9. 7, 3. 16, 15. 22, 18, 3.
 पुष्टिकाम II, 18, 19. 20, 3.
 पुष्ट्यर्थ II, 20, 3.
 पुष्प II, 28, 10.
 पूज् II, 4, 20. 5, 4.
 पूजा I, 8, 21. 13, 2. 14, 10. 30, 5.
 II, 6, 6. 7, 12.
 पूतिखण्ड I, 17, 37.
 पूतीगन्ध I, 10, 24. 11, 81.
 पूर्व I, 1, 5. 8. 5, 17. 13, 20. 21,
 20. 24, 6. II, 5, 18. 7, 3. 11,
 10. 11. 12, 3. 13, 7. 24, 3.
 पूर्ववती II, 13, 3.
 पूर्वण I, 30, 7. II, 1, 14.
 पूर्वेषुम् II, 17, 11.
 पूर्वोत्थापिन् I, 4, 28.
 पृथक् II, 24, 2.
 पृथिवी I, 23, 2.
 पृथुक् I, 17, 19.
 पृष्ठ I, 23, 1.
 पृष्ठत् I, 27, 10.
 पृष्ठत् II, 12, 12.
 पृष्ठारूढ I, 9, 27.
 पैशुन I, 26, 7.
 पोष II, 20, 8.
 पौरसख्य I, 14, 13.
 पौर्णमासी I, 9, 1. 2. 27, 1.
 पौलकस II, 2, 6.
 प्र-भर् I, 6, 22. 18, 8. 15. 21, 4.
 29, 2. II, 22, 24.
 प्र-भर्थ I, 7, 9.
 प्र-भर् I, 10, 23. 26, 9. 17, 16.
 II, 19, 1.
 प्राज्ञाति I, 4, 1.
 प्र-भर् I, 7, 3.
 प्र-उक्ष I, 15, 15. 16, 7. II, 8, 9.
 प्रकीर्णकेश I, 25, 4. II, 10, 11.
 प्रकृति I, 2, 10. 18, 10. II, 24, 13.
 प्रहृ II, 15, 7.
 प्रक्षत् I, 6, 1. 15, 17. 23. II, 2, 1.
 6, 9. 19, 1.
 प्रक्षालयित I, 2, 28. 29. 3, 36.
 प्रक्षालन I, 11, 13. II, 20, 12.
 प्रचलाक I, 25, 13.
 प्रच्छ I, 14, 26. II, 6, 1.
 प्रजन् II, 24, 1.
 प्रज्ञा I, 3, 26. 9, 13. 32, 24. II, 5,
 10. 7, 3. 4. 11, 12. 12, 4. 16,
 2. 23, 4. 5. 24, 1. 26, 4.
 प्रज्ञाति II, 24, 1. 8.
 प्रज्ञादान II, 23, 8.
 प्रज्ञापति I, 19, 13. II, 24, 7. 12.
 प्रज्ञासहत्वकर्मन् II, 11, 17.
 प्रज्ञा (ज्ञानाति) 11, 15, 21.
 प्रज्ञा II, 2, 8.
 प्रणिहितात्मन् I, 4, 29.
 प्रणी II, 11, 1. 29, 8.

- प्रति I, 12, 9.
 प्रति-इ II, 29, 15.
 प्रति-इप् I, 22, 6.
 प्रातिग्रह I, 18, 1. II, 22, 11.
 प्रातिग्रहण II, 10, 4. 6.
 प्रतिच्छद् II, 18, 14.
 प्रतिज्ञा II, 6, 2.
 प्रतिज्ञा II, 26, 3.
 प्रतिपद् I, 7, 25. 13, 6. II, 2, 3. 6,
 2. 10, 10. 11, 3. 17. 10. 14, 15.
 15, 12. 16, 25.
 प्रतिपादयितु II, 20, 19.
 प्रतिपूरणम् I, 2, 1.
 प्रतिप्रेक्षण I, 9, 11.
 प्रतिमन्त्रम् II, 3, 16.
 प्रतिमुख II, 12, 11.
 प्रतिवृ I, 6, 6.
 प्रतिराध I, 24, 21.
 प्रतिलभ् I, 29, 1. II, 21, 10.
 प्रतिवचन II, 3, 11.
 प्रतिविध् I, 8, 20. 21, 14. 28, 8.
 प्रतिषिद्धाचार I, 26, 7.
 प्रतिष्ठा I, 8, 10.
 प्रतिसिद्ध I, 8, 7.
 प्रतिसूर्यमत्स्य I, 11, 31.
 प्रतीक्षा II, 22, 17.
 प्रतीचात II, 5, 11.
 प्रतीपान I, 23, 21.
 प्रतीवातम् I, 30, 22.
 प्रतुद् I, 17, 33.
 प्रत्यक् I, 31, 1.
 प्रत्यक्ष II, 12, 21. 24, 2.
 प्रत्यक्षफलत्व II, 23, 9.
 प्रत्यभिवाद I, 14, 20.
 प्रत्याभिवादन I, 5, 17.
 प्रत्यलंकृ I, 32, 6.
 प्रत्यवहृ II, 8, 1.
 प्रत्यवाय II, 13, 8.
 प्रत्याचक्ष् I, 3, 26. 14, 3. II, 4, 13.
 प्रत्यापत्ति I, 24, 25. 28, 18. 29, 1.
 प्रत्यासन्न II, 14, 2.
 प्रत्युत्था I, 6, 31. 14, 11. 17. II, 4,
 16. 8, 1.
 प्रत्युपविष् I, 19, 1.
 प्रत्युपविष्ट I, 19, 1.
 प्रत्युपसद् I, 6, 24.
 प्रथम I, 2, 9. 25, 11. II, 16, 8. 17,
 15. 19, 1. 18.
 प्रथान II, 8, 13.
 प्रदक्षिणीकृ I, 7, 2. 32, 20. II, 12,
 11.
 प्रदोदक I, 15, 5.
 प्रदा II, 27, 3.
 प्रदिग् I, 3, 32.
 प्रदोष I, 9, 1. 10, 36. 11, 36.
 प्रपितामहादि I, 2, 5.
 प्रवृ I, 3, 31. 29, 1. 31, 16. II, 3, 10.
 प्रभु I, 22, 6.
 प्रभु I, 22, 2.
 प्रभूतिधोदक I, 15, 22.
 प्रमत्त I, 29, 2.
 प्रमा II, 16, 12.
 प्रमाण I, 1, 2. II, 23, 10.
 प्रमाद् I, 4, 25. II, 23, 7. 8.
 प्रमुञ्च I, 19, 15.
 प्रयत् I, 11, 23. 15, 2. 3. 13. 17.
 23. 16, 9. 17, 11. II, 3, 1. 17,
 4.
 प्रयम् I, 6, 36. 17, 3. 31, 22. II,
 11, 15. 18, 11.
 प्रयमण I, 15, 10. 22.
 प्रयुज् II, 13, 9.

- प्रयोग I, 12, 10.
 प्रयोजन II, 26, 3.
 प्रयोजयितृ II, 29, 3.
 प्रवच् II, 16, 1.
 प्रवचनयुक्त I, 32, 1.
 प्रवस् I, 3, 42, 5, 14, 14, 8.
 प्रवह I, 11, 8.
 प्रविश I, 1, 11, 3, 39, 25, 6, 12, 28, 11, 15, 31, 21.
 प्रवृत्त II, 22, 3, 23, 2.
 प्रवृत्ति I, 12, 11, 26, 2, II, 2, 3.
 प्रवृत्तिकारण I, 4, 9.
 प्रवेशन I, 24, 19, 30, 7, 32, 21.
 प्रव्रज् I, 18, 31, II, 21, 8, 19.
 प्रशस् I, 20, 7, II, 12, 3, 24, 8.
 ०शास् (Part. Perf. Pass.) I, 31, 12, II, 19, 3.
 प्रशौसा I, 2, 24, II, 7, 8, 23, 6, 29, 10.
 प्रश्न I, 82, 22, 24, II, 29, 7.
 प्रसन्नमनस् II, 17, 4.
 प्रसव I, 18, 8.
 प्रसृ I, 5, 16.
 प्रस्था I, 24, 14.
 प्रद I, 16, 1.
 प्राक् I, 4, 19, 5, 13, II, 11, 13, 26, 12.
 प्राणपवर्ग II, 3, 22.
 प्राङ्मुख I, 31, 1.
 प्राचार्य I, 8, 19.
 प्राची II, 1, 13.
 प्राचीनावीतिन् II, 4, 5.
 प्राज्ञापत्य II, 7, 1.
 प्राज्ञलि I, 5, 16, II, 10, 11.
 प्राण II, 5, 19, 12, 15.
 प्राणविप्रयोग II, 11, 1.
 प्राणवृत्ति II, 21, 10, 29, 1.
 प्राणसंशय II, 28, 12.
 प्राणायामशस् I, 26, 14.
 प्राणिन् I, 22, 4, 26, 2.
 प्रातर् I, 3, 25, 4, 13, 16, 5, 12, 8, 17, II, 7, 6, 23, 1, 29, 7.
 प्रातराश I, 5, 13.
 प्राध्वम् I, 22, 8.
 प्राप्तनिमित्त II, 28, 13.
 प्रायत्य I, 31, 19.
 प्रायश्चित्त I, 1, 34, 2, 6, 25, 13, 26, 10, II, 2, 8.
 प्रायश्चित्तवन् I, 18, 11.
 प्रायश्चित्तार्थ I, 24, 4.
 प्रावरण I, 30, 14.
 प्रावृ I, 30, 15.
 प्राशन I, 21, 16, 26, 7.
 प्रासाद I, 17, 7.
 प्रिय I, 8, 14, II, 1, 7, 7, 5, 14.
 प्री II, 16, 7.
 प्रीति I, 4, 10, II, 16, 24, 26.
 प्रीत्युपलब्धि I, 12, 11.
 पुण्य II, 12, 2.
 प्रेक्षण I, 9, 11.
 प्रेक्षोलन II, 20, 13.
 प्रेत II, 15, 2.
 प्रेतसंकुप्त I, 10, 28.
 प्रेतान्न I, 11, 25.
 प्रेषण I, 8, 15.
 प्रेषित I, 7, 25.
 प्रेषकर I, 18, 28.
 प्रोक्षण II, 2, 1.
 प्रोदक I, 10, 27.
 प्रोदकीभाव II, 19, 12.
 प्रव I, 17, 33.
 प्रावन I, 6, 17.

हु I, 2, 30.

ह्रस्व I, 31, 14.

फ

फल I, 5, 7, 11, 5, 17, 19, 18, 1.

20, 3, 21, 1, 29, 2, 30, 5, II, 2,

4, 12, 19, 16, 7, 23, 19, 14, 22,

2, 5, 23, 2, 12, 28, 1, 10, 29,

1, 2.

फलवत् I, 1, 6, 4, 29.

फणिता I, 17, 19.

व

वद I, 19, 1.

वधिर II, 26, 16.

वन्धु II, 27, 18.

वन्धु II, 11, 17.

वर्हिण I, 25, 18.

वल II, 2, 3, 10, 16.

वलि II, 8, 12, 15, 18.

वलीयस् I, 4, 8, 30, 9.

वल्दज I, 21, 1.

वस्त I, 3, 6, II, 14, 13, 19, 1.

वहिलोमिन् I, 28, 19, 21.

वहिवेद I, 13, 12.

वहिम् I, 30, 8, 31, 3, II, 18, 6.

22, III, 25, 5.

वहु I, 6, 25, 27, 9.

वहुपाद I, 8, 9.

वहुपुत्र II, 16, 20.

वहुमित्र II, 16, 20.

वहुपत्य II, 16, 12.

वादर I, 2, 38.

वाध II, 5, 4, 26, 18, 28, 20.

वाल I, 20, 5, II, 4, 12.

वाहु I, 5, 16, 6, 22, 24, 32, 26.

वाह्य I, 9, 18.

विन्दु I, 16, 12.

निसोर्णा I, 23, 2.

वीज II, 2, 4, 13, 6.

वीजार्थ II, 24, 6.

बुद्ध II, 21, 14, 16.

बुद्धिपूर्वम् I, 4, 25, II, 25, 11, 26, 19.

बुध I, 4, 25, 21, 20, II, 11, 17.

21, 5.

बुभुक्षा II, 10, 1.

ब्रह्मचर्य I, 1, 18, 2, 5, 18, 31, 19.

II, 3, 13, 24, 8.

ब्रह्मचर्यवत् II, 21, 8, 19.

ब्रह्मचारिन् I, 2, 17, 3, 26, 4, 4, 29.

5, 10, 11, 8, 1, II, 9, 13, 21, 6.

ब्रह्मचारिवास I, 2, 11.

ब्रह्मन् I, 3, 9, 5, 7, 9, 13, 13, 6, 7.

11, 17, 18, 23, 1, II, 16, 1.

ब्रह्मपत्न I, 12, 3.

ब्रह्मवर्चस I, 3, 26.

ब्रह्मवर्चसकाम I, 1, 21.

ब्रह्मवर्चसिन् II, 16, 10.

ब्रह्मविद् II, 17, 4.

ब्रह्मसदन II, 4, 4.

ब्रह्महत्या I, 25, 10.

ब्रह्महन् I, 1, 32.

ब्रह्मोज्ज I, 21, 8.

ब्राह्म II, 11, 17.

ब्राह्मण (Masc.) I, 1, 4, 19, 27, 2,

33, 38, 3, 3, 28, 5, 16, 9, 13,

14, 25, 15, 22, 16, 14, 18, 10

20, 10, 24, 21, 27, 11, 29, 6, 30,

20, 22, 31, 6, II, 2, 6, 9, 4, 16,

24, 25, 27, 10, 15, 11, 5, 6, 12, 6,

6, 7, 16, 3, 17, 4, 18, 15, 16,

19, 20, 20, 3, 26, 1, 29, 19.

ब्राह्मण (Neutr.) I, 1, 10, 11, 3, 9,

26, 7, 7, 11, 10, 8, 12, 1, 13.

- 17, 28. 19, 26. II, 1, 19. 7, 11. 15. 1', 5.
- ब्राह्मणमात्र I, 24, 7.
- ब्राह्मणस्व II, 26, 2.
- ब्राह्मणी II, 17, 21.
- बृ I, 4, 24. 29, 9. 31, 11. 12. 15. II, 6, 18. 7, 13. 15. 17. 12, 21. 13, 6. 23, 9. 29, 7.
- भ
- भक्तापचय I, 25, 7.
- भक्ष I, 17, 30. II, 5, 5. 6, 14. 20.
- भक्ष II, 9, 13.
- भक्षण I, 21, 14.
- भगिनी I, 14, 9.
- भङ्ग I, 20, 8. II, 23, 4. 29, 14.
- भनृष्यतिक्रम I, 28, 20.
- भद्र I, 31, 12.
- भय II, 20, 20. 25, 15.
- भरुज I, 17, 19.
- भर्तृ I, 7, 16. 17. II, 14, 20.
- भवत्पूर्व I, 3, 28.
- भवदन्त्य I, 3, 30.
- भवन्माध्य I, 3, 29.
- भविष्यत्पुराण II, 24, 6.
- भस्मन् II, 15, 16. 20, 11.
- भाक्तिक II, 9, 10.
- भागिन् II, 9, 5, 14, 14. 29, 1.
- भाराभिनिहित II, 11, 7.
- भार्या II, 9, 11. 13, 6. 14, 9. 15, 5.
- भाविन् II, 28, 1.
- भाष् I, 6, 5.
- भाषा II, 3, 2. 5, 10.
- भास I, 17, 35. 23, 13.
- भिस् I, 2, 25. 3, 28.
- भिक्षण II, 10, 1. 3.
- मिक्षा I, 7, 14. 19, 7. 13. 24, 15. 28, 19. 29, 1. II, 17, 8.
- मिक्षाचर्य I, 2, 25. 26, 11.
- मिषस् I, 18, 21.
- भी II, 13, 6.
- मुञ्ज I, 2, 22. 3, 32. 36. 42. 45. 4. 11. 6, 36. 10, 26. 28. 11, 3. 16, 9. 18. 38. 17, 3. 6. 8. 9. 18. 6. 9. 10. 12. 13. 15. 25. 26. 19, 6. 7. 9. 11. 13. 27, 3. 28, 11. 31, 1. II, 1, 7. 3, 23. 4, 11. 5. 5. 8, 3. 15, 11. 13. 17, 4. 5. 21. 22. 19, 8. 9. 10. 15. 16. 19, 1. 4. 14. 16. 20. 20, 2. 3.
- मुवस् I, 12, 5.
- भृ I, 27, 10.
- भृत्य II, 26, 1. 22.
- भू I, 4, 29. 5, 5. 7. 8. 8, 23. 27. 30. 12, 5. 15, 2. 17. 23. 16, 11. 19, 6. 20, 2. 4. 31, 19. 23, 6. 27. 9. 28, 1. 4. 17. 29, 13. II, 3, 10. 4, 15. 23. 5, 3. 6, 4. 5. 8. 7, 6. 17. 12, 4. 13, 6. 15, 16. 19. 23. 16, 1. 20. 17, 21. 21, 22. 23, 7. 24, 6. 8.
- भूतदाहीय I, 23, 3. 4. 31, 23.
- भूतबलि I, 12, 15.
- भूतसंप्रव II, 24, 5.
- भूतिकर्मन् I, 13, 9.
- भूमि I, 3, 38. 11, 8. 23. 16, 13. 15. 18, 1. 30, 15. II, 4, 14. 12, 11.
- भूमिगत I, 15, 2.
- भूमिचल I, 11, 30.
- भूम्यदान II, 27, 16.
- भूयस् I, 1, 8. 13, 19. 20. 23, 9. 29, 3. II, 6, 18. 16, 27. 23, 1. 29, 2.
- भूयासेस् II, 6, 17.
- भूम् I, 12, 5.

भेद II, 4, 7.

भैक्ष I, 3, 27, 42, 43.

भोक्तृ II, 20, 22.

भोग I, 28, 7, 11, II, 20, 22.

भोजन I, 1, 33, 2, 6, 15, 1, 26, 3, II, 1, 2, 5, 8, 14, 19, 2, 20, 10, 28, 12.

भोजनार्थ II, 22, 15.

भोस् I, 5, 12, 10, 15.

भौम II, 14, 7.

भ्रातृ I, 4, 11, 14, 9.

भ्रातृव्य I, 31, 15.

भ्रुक्षेपण II, 5, 9.

भ्रूणहन् I, 19, 15, 23, 21, 29, 1.

म

मघा II, 19, 20.

मण्डूक I, 25, 13.

मत्त I, 19, 1, II, 11, 9.

मत्स्य I, 17, 38, II, 17, 2.

मथ I, 29, 14.

मथित II, 18, 1.

मद् I, 4, 24, 5, 12, 13, 20, 22, 6, 29, 1, 31, 15, II, 13, 6.

मद्य I, 17, 21.

मधु I, 2, 23, 4, 6, 17, 15, 18, 1, II, 7, 4, 8, 8, 18, 1.

मधुपर्क II, 8, 5, 7, 8.

मध्य I, 16, II, 3, 22, 25, 12.

मध्यंदिन II, 7, 6.

मन् I, 15, 13, 19, 13, II, 6, 19, 23, 10.

मनस् I, 5, 8, 25, 11, 24, 32, 13, 17, II, 5, 19, 7, 14.

मनु II, 14, 11, 16, 1.

मनुष्य I, 12, 15, 16, 14, 17, 5,

20, 12, 15, 21, 15, 16, II, 16, 1, 20, 21.

मनुष्यप्रकृति I, 11, 3.

मनुष्यशिरम् I, 17, 39.

मनोजवता II, 23, 8.

मन्तु II, 29, 1.

मन्त्र I, 12, 9, II, 3, 13, 17, 4.

मन्त्रवत् II, 15, 11.

मन्यु I, 23, 5, 26, 13, 29, 7.

मरीच I, 20, 12.

मर्त्य II, 24, 1.

मलवद्वासन् I, 9, 13.

महत् I, 5, 12, 22, 7, II, 20, 8, 22, 6.

महानद I, 27, 1.

महापथ I, 11, 10, 16, 14.

महापथ I, 12, 14.

महाराज II, 20, 3.

महासत्त I, 12, 14.

मा II, 3, 11, 13, 6.

मा (माष्यति) II, 25, 2.

मांस I, 2, 23, 4, 6, 16, 16, 17, 19, 18, 1, 20, 12, 21, 14, 25, 12, II, 5, 16, 7, 4, 16, 18, 17, 1, 2, 18, 1.

माञ्जित I, 3, 1.

मातापितरौ I, 1, 18, II, 10, 1, 15, 3.

मातुल I, 14, 11.

मातृ I, 7, 15, 16, 10, 4, 14, 6, 24, 21, 8, 28, 9, II, 11, 16, 15, 2, 19, 2.

मान II, 18, 14, 16.

मानस I, 11, 25.

मारण II, 28, 6.

मार्ग I, 18, 1.

मार्दव I, 23, 6.

मालिन् I, 8, 2.

- माष II, 16, 23.
 मास् II, 16, 4.
 मास I, 9, 1. 3. 13, 19. 23, 19. 29, 17.
 मासिश्राद्ध II, 20, 1.
 माहिष II, 16, 27.
 मितभोजन I, 25, 10.
 मिथुन II, 6, 9, 11, 18.
 मिथुनीभू I, 32, 2.
 मिथुषा II, 13, 11.
 मिथस् I, 13, 17. 29, 8. II, 11, 20.
 मिथ्या I, 28, 16. 29, 12.
 मिथ्याधीत I, 26, 10.
 मुख I, 7, 8. II, 14, 13. 19, 1. 10.
 मुख्य II, 29, 7.
 मुच् I, 24, 21. 22. II, 21, 11.
 मुञ्ज I, 21, 1.
 मुण्ड I, 10, 8.
 मुद् I, 22, 8.
 मुनि II, 9, 13. 21, 10. 21.
 मुष् II, 26, 8.
 मुसल I, 25, 4.
 मुह I, 23, 1.
 मुहुर, मुहूर्त्त I, 8, 22.
 मुहूर्त्त I, 11, 32. 15, 8.
 मूक II, 26, 16.
 मूढस्वस्तर I, 15, 13.
 मूत्र I, 15, 23. 21, 16. 30, 14. 15. 16. 18. 20. 21. 31, 1. 2. 3. II, 5, 9.
 मूल I, 11, 5. 17, 19. 18, 1. 21, 1. 23, 2. 29, 1. 32, 24. II, 16, 23. 19, 14. 22, 2. 23, 2. 28, 10.
 मूपकलाङ्ग I, 16, 27.
 मृ I, 16, 18.
 मृगयु I, 19, 14.
 मृगीक्षीर I, 17, 23.
 मृज् I, 19, 15.
 मृत्यु I, 32, 24.
 मृद I, 3, 17.
 मृदुर I, 17, 39.
 मृन्मय I, 17, 9. II, 6, 11.
 मृषोद्य I, 23, 5.
 मेखला I, 2, 33.
 मेघा II, 2, 3. 18, 3. .
 मेघाविन् II, 29, 5.
 मेघ्य I, 17, 31. II, 16, 18.
 मैथुन I, 2, 26. 9, 12. 30, 19. 32, 1. II, 1, 9. 5, 16. 13, 3. 26, 23.
 मोक्ष I, 25, 4.
 मोष II, 13, 6.
 मोह I, 23, 5.
 मौञ्ज I, 2, 33. 35.
 मौन II, 21, 1.
 य
 यत् I, 26, 8. II, 20, 3.
 यदुःपवित्र I, 2, 2.
 यदुस् I, 12, 5.
 यज्ञ I, 4, 4. 11, 3. 13, 8. 17, 13. 18, 26. 27, 2. II, 7, 1. 10, 1. 4. 24, 8. 26, 2.
 यज्ञतन्त्र II, 11, 19.
 यज्ञार्थ I, 18, 26.
 यज्ञोपवीतिन् I, 6, 18. 15, 1. 19, 16.
 यतस् I, 19, 11. II, 20, 20.
 यत्र I, 10, 18. 21. 11, 8. 27. 12, 11. 15, 22. 17, 1. 3. 4. 18, 11. II, 1, 13. 4, 23.
 यत्रगत II, 8, 14.
 ययर्तु II, 13, 1.
 यथा I, 1, 27. 35. 2, 9. 4, 6. 5, 6.

8, 1. 5. 11. 13. 38. 13, 9. 17, 39.
20, 3. 26, 7. 29, 18. 32, 10. II,
2, 4. 8. 3, 17. 4, 6. 7, 14. 9,
12. 10, 10. 12, 4. 14, 13. 17,
11. 16. 21, 6. 23, 8. 24, 9. 25,
5. 7.

यथा कथा च I, 28, 1.

यथाकर्म II, 10, 12.

यथागमम् I, 17, 13. II, 5, 18.

यथागुणम् II, 25, 9.

यथाध्यायम् I, 11, 23.

यथापुरम् II, 27, 1.

यथापूर्वम् I, 14, 9.

यथामनसम् II, 9, 1.

यथामात्रम् I, 8, 29.

यथार्थम् II, 25, 12.

यथार्हम् II, 26, 1.

यथालाभम् I, 4, 3.

यथाविकाशम् I, 6, 25.

यथावयवम् II, 6, 7.

यथाविधि I, 8, 7.

यथाशक्ति I, 7, 19. 8, 22. 12, 15.

II, 10, 2.

यथाश्रुति II, 9, 9.

यथोक्तम् II, 10, 12. 17, 16.

यथोपदेशम् I, 4, 16. 14, 10. II, 4,

9. 5, 4. 21, 2.

यद् I, 1, 11. 14. 27. 32. 2, 2. 5. 9.

4, 1. 3. 28. 29. 5, 7. 8. 6, 35.

7, 12. 13. 14. 19. 8. 11, 6. 12,

3. 14, 2. 3. 15, 3. 23. 16, 12.

13. 18. 23. 17, 27. 39. 18, 19.

20. 32. 33. 19, 1. 3. 5. 13. 10,

7. 22, 4. 5. 7. 8. 23, 1. 2. 26,

6. 12. 27, 11. 28, 17. 29, 2. 7.

14. 32, 4. 29. II, 1. 7. 3, 12. 4.

9. 5, 15. 7, 2. 3. 6 to 10. 15. 8,

1. 9, 10. 11, 14. 14, 2. 15. 15,

9. 13. 16, 1. 18, 2. 3. 8. 19, 1.

20, 1. 17. 21, 5. 22, 7. 18. 23,

4. 5. 8. 10. 11. 24. 8. 9. 13. 25,

15. 26, 2. 8. 13. 14. 17. 28, 1.

29, 2. 11.

यदा II, 13, 6.

यदि I, 2, 30. 7, 7. 12, 2. 5. 19, 6.

31, 15. 21. 22. II, 5, 3.

यदृच्छ I, 14, 5.

यदृच्छा I, 28, 8.

यन्तृ II, 20, 20.

यम् I, 26, 11.

यम II, 13, 6.

यमसादन II, 13, 7.

यमसूक्ष्म I, 17, 23.

यव II, 6, 16. 16, 23. 23, 10.

यशस् II, 18, 3.

याच् I, 19, 15.

याजक I, 29, 8.

याजन II, 10, 4. 6.

याथाकामिन् I, 4, 19.

यान I, 7, 5. 8, 12. 32, 25. II, 9, 2.

11, 7.

यावत् I, 2, 1. 6, 22. 7, 19. 9, 22.

26. 11, 28. 13, 11. 18. 16, 11.

II, 9, 2. 3. 15, 2. 21.

यावत्संनिपातम् II, 1, 21.

यावदर्थसंभाषिन् I, 3, 16.

यावद्भासम् II, 19, 5.

युगपद् II, 12, 9.

युग्म II, 25, 12.

युग्यवास I, 18, 1. 28, 3.

युज् I, 22, 8. II, 5, 18. 6, 5. 12, 4.

युद्ध II, 10, 6. 7. 10.

युध् II, 26, 3.

युवन् II, 26, 18.
 युवमारिन् II, 16, 20.
 युष्मद् II, 13, 6.
 योक्तृ II, 20, 18.
 योग I, 13, 20, 22, 1. 23, 4.
 योगमूल I, 23, 3, 5.
 योजन II, 26, 6.
 योनि II, 2, 7, 17, 4.
 योनिसंवन्ध I, 21, 8. II, 11, 16, 15,
 2.

र

रक्तदन् I, 7, 11.
 रक्ष I, 24, 18. II, 13, 6, 26, 6, 23.
 रक्षथ (2. Plur. Imper.) II, 13, 6.
 रक्षा I, 18, 1.
 रजस् I, 19, 6. II, 24, 8.
 रजस्वला I, 7, 11.
 रथ II, 14, 8.
 रस I, 17, 15, 20, 12, 15. II, 6, 14,
 8, 8.
 रहःशील I, 3, 14.
 रहसि I, 4, 25. II, 27, 18.
 राक्षस II, 12, 2.
 राग I, 20, 12, 30, 10.
 राजकुल II, 4, 20.
 राजन् I, 18, 28, 19, 15, 25, 4, 31,
 5. II, 7, 12, 8, 6, 7, 10, 13,
 14, 11, 1, 3, 4, 5, 14, 5, 25, 1,
 14, 15, 26, 2, 22, 27, 21, 28,
 13, 29, 8.
 राजन्य I, 1, 19, 2, 34, 38, 3, 1, 5,
 29, 5, 16, 14, 23. II, 2, 6, 4,
 18, 25.
 राजवत् II, 29, 7.
 रात्रि I, 9, 20, 31, 20, 32, 2. II,
 12, 13.

राद्धि II, 16, 14, 17, 21.
 राध् I, 11, 22.
 राहुदर्शन II, 17, 25.
 रिक्त I, 10, 8.
 रिक्तपाणि I, 15, 7.
 रुद् I, 32, 24.
 रुद्र I, 31, 21. II, 4, 23.
 रूप II, 2, 3.
 रेतस् I, 15, 23, 26, 7. II, 13, 6.
 रेतोयस् II, 13, 6.
 रेम् (रिभायति) II, 14, 13.
 रोग II, 25, 11.
 रोगसंवन्ध II, 4, 12.
 रोगाविष्ट II, 26, 16.
 रोदन I, 10, 19.
 रोष I, 23, 5.
 रोहिण I, 9, 22.
 रोहिणी I, 9, 2.
 रौद्र II, 4, 6.
 रौद्री I, 31, 21.
 रौत्व I, 3, 5.

ल

लक्षण II, 29, 14.
 लक्षणकर्मन्
 कर्मणानु (Tnstr. Sing.) II, 29, 13.
 लक्ष्मण I, 17, 36.
 लवण I, 2, 23, 4, 6, 17, 15. II, 3,
 13, 15, 14.
 लाभ I, 3, 25.
 लिख् II, 1, 13.
 लिङ्ग II, 12, 23, 29, 6.
 लुप् I, 8, 21.
 लेखा II, 1, 13.
 लेप I, 15, 23. II, 2, 1, 4, 23.
 लोक I, 13, 9, 20, 9, 22, 5, 24, 25.

28, 18. 29, 1. II, 1, 12. E.
3. 6. 4, 15. 7, 5. 16. 11, 4. 16,
1. 20, 23. 21, 13. 24, 10. 14.
26, 1. 29, 14.

लोभ I, 23, 5.

लोमन् I, 25, 12. II, 3, 6.

लोमसंहारण II, 5, 16.

लोष्ट I, 30, 21.

लोष्टविमर्दन I, 32, 28.

लोह II, 18, 13.

लोहित I, 16, 14.

लोहितक I, 24, 14.

लौकिक I, 18, 7, 20, 1.

लौह I, 17, 11.

व

वंश्य I, 7, 12.

वच् I, 1, 27. 8, 12. 10, 15. 11, 38.
12, 10. 13. 22, 5. 26, 3. 12. II,
2, 5. 6, 2. 20, 3. 23, 1. 25, 1.

वचन I, 10, D. II, 1, 19. 24, 7.

वत् I, 2, 10. 5, 7. 7, 27. 30. 9, 9.
14, B. 15, 13. 30, 4. II, 2, 3.
4, 20. 10, 7. 12, 21. 14, 12.

वत्स I, 31, 10.

वत्सतन्त्री I, 31, 18.

वध I, 25, 4. II, 10, 11. 16.

वध्य I, 9, 26. II, 27, 9. 16. 21.

वनस्पति I, 7, 4. 11, 5. 17, 19. 30,
21. II, 2, 4. 24, 9.

वन्द् I, 27, 10.

वप् I, 2, 32. 10, 7. II, 3, 8, 13, 6.

वपन I, 10, 9.

वपा I, 18, 25.

वमज्जन I, 32, 7.

वयम् (age) I, 14, 14.

वयम् (birds) I, 15, 7.

वयस्य I, 14, 26.

वयोवृद्ध II, 17, 10.

वर्जन II, 1, 9. 3, 13.

वर्जम् I, 7, 30. 17, 19. 36. 37. 18,
13. II, 10, 7.

वर्ण I, 1, 4. 7. 8. 5, 17. 18, 9. 24,
6. 25, 11. 27, 11. II, 2, 3. 11,
1. 8. 10. 11. 13, 3.

वर्णज्यायस् I, 18, 2. II, 11, 8.

वर्णपरिध्वंसा II, 2, 7.

वर्णव्यतिक्रम I, 9, 12.

वर्त्मन् I, 24, 12.

वर्ष I, 2, 12. 19, 13. 24, 20. 25,
10. 27, 11. 28, 11. II, 23, 8.

वर्षधारण I, 15, 4.

वर्षा I, 32, 1.

वर्षायस् I, 23, 2. II, 27, 7.

वश II, 7, 14.

वशा I, 20, 12.

वषट्कार I, 12, 8.

वस् I, 3, 9. 5, 13. 8, 17. 13, 19.
24, 21. 30, 12. 31, 20. II, 7,
13. 16. 22, 8. 25, 8. 26, 13.

वसन्त I, 1, 19.

वस्त्र I, 2, 41. 3, 9.

वह् I, 19, 13.

वा I, 2, 3. 15. 32. 35. 37. 38. 3, 3.
39. 40. 41. 4, 20. 45. 27. 5, 8.
6, 10. 11. 30. 31. 37. 7, 1. 18.
20. 21. 8, 3. 7. 9, 2. 5. 7. 22.
10, 13. 14. 16. 18. 23. 11, 8.
14. 29. 34. 12, 2. 3. 5. 14, 12,
16. 22. 26. 15, 3. 9. 17. 23. 16,
1. 15. 24. 26 to 33. 17, 2 to 5.
18, 3. 4. 6. 15. 25. 26. 24.
6. 21. 22. 24. 25, 2. 6. 7. 8.
12. 26, 3. 7. 13. 14. 27, 1. 9.
5. 6. 28, 6. 17. 21. 29, 1. 30,

7. 31, 2. 3. 21. 32, 13. 17. II,
 1, 14. 2. 1. 6. 3, 4. 8. 16. 4.
 20. 22. 25. 5, 5. 7. 17. 6, 16.
 19. 8, 1. 6. 8. 9, 11. 12, 8. 16.
 17. 14, 3. 4. 15, 2. 21. 19, 8.
 22, 9. 23, 1. 24, 14. 25, 11. 15.
 26, 18. 27, 18. 28, 6.
 वाक्य I, 12, 4, 13, 9. II, 5, 11.
 वाक्यत I, 24, 11. 30, 8. II, 29, 1.
 12, 13. 14.
 वाच् I, 2, 20. 5, 8. 6, 13. 11, 23.
 18, 7. 26, 11. II, 4, 14. 5, 19.
 12, 13. 21, 10. 21. 26, 18. 27.
 15. 28, 10.
 वाजसनेयक I, 17, 31.
 वाजसनेयब्राह्मण I, 12, 3. 7.
 वाणिज्या I, 20, 10. II, 10, 7.
 वात I, 11, 31. 32. 12, 3. 5. II, 5,
 9. 19, 1.
 वाद I, 20, 5.
 वादित्र I, 10, 19. II, 25, 14.
 वानप्रस्थ II, 21, 18. 22, 6.
 वानप्रस्थ II, 21, 1.
 वापन II, 3, 6.
 वायस I, 25, 13.
 वायु I, 11, 8. II, 6, 2. 22, 4. 23, 2.
 वाक्णी I, 26, 7.
 वाक्ते I, 2, 38.
 वार्धुषिक I, 18, 22.
 वार्ध्वाणस I, 17, 36. II, 17, 3.
 वाप्यायणि I, 19, 5. 28, 2.
 वाप्यायणीय I, 19, 8.
 वास I, 15, 22. II, 21, 3.
 वासन्निक I, 11, 20.
 वासम् I, 2, 39. 15, 15. 30, 10. 12.
 II, 3, 3. 7. 4, 21. 5, 5. 28, 11.
 वासि II, 22, 15.
 वास्तु II, 4, 23.
 वास्तोष्पति I, 31, 21.
 विकथा I, 13, 7.
 विकल्प I, 22, 4.
 विकिर I, 17, 32.
 विकृन् I, 17, 39.
 विक्री I, 20, 13.
 विघ्न I, 8, 25.
 विचि II, 11, 3. 29, 8.
 विज्ञा I, 9, 22. II, 6, 20. 7, 5. 16.
 वितथ II, 6, 2.
 वित्त II, 26, 1.
 विद् I, 13, 5. 12. 15. 17. 14, 25.
 15, 10. 21, 5. 22, 2. 24, 25.
 28, 18. 29, 1. 11. 14. II, 13, 8.
 10. 14, 16. 15, 14. 18, 18. 24,
 10. 11. 25, 14. 15.
 विद्वा II, 25, 9.
 विद्या I, 1, 16. 7, 12. 19. 8, 24.
 11, 7. 30. 12, 9. 20, 15. 30, 1.
 II, 5. 14. 15. 21, 4. 6. 22, 7.
 24, 8. 29, 5. 11.
 विद्या (Instr. Sing.) I, 30, 3.
 विद्याकर्मन् I, 5, 2.
 विद्याकर्मन्तिम् I, 1, 13.
 विद्यार्थ I, 1, 9. 2, 17. II, 21, 6.
 26, 13.
 विद्यासंप्रदान II, 5, 18.
 विदुत् (०द्योत्ते) I, 9, 22. 12, 3. 5.
 विदुर् I, 9, 21. 11, 25. 27.
 विद्मस् II, 28, 11.
 विथा I, 16, 12. II, 9, 10. 21, 11.
 22, 1. 23, 11.
 विधि I, 2, 18. 11, 22. 12, 10. 13.
 23, 6. 24, 24. 27, 7. 23, 18. 29,
 1. II, 22, 14.
 विधू I, 22, 5.

- विनश् II, 17, 9.
 विनिमय I, 20, 14.
 विनियोग I, 13, 17.
 विनिर्यात I, 23, 3.
 विनिहितात्मन् I, 8, 26.
 विपश्चित् I, 22, 7.
 विपाक I, 10, 29.
 विप्रतिपद् II, 10, 12, 27, 4.
 विप्रतिपिद् I, 4, 5, 13, 21. II, 8,
 12, 14, 10, 21, 15.
 विप्रतिपेध I, 30, 9.
 विप्रवस् I, 8, 18, 11, 11.
 विप्रवास I, 3, 33, 31. II, 14, 20.
 विप्रवज् I, 29, 9.
 विष्टू I, 32, 22.
 विभज् II, 14, 1, 11.
 विभाग II, 14, 16.
 विभाज I, 23, 2.
 विरम् I, 9, 2, 11, 32, 18, 8, 15.
 21, 4. II, 8, 14.
 विरस I, 18, 4.
 विराज् (विराजति) I, 23, 1.
 विराज् II, 3, 11.
 विरुच् II, 5, 15.
 विरुध् II, 23, 10.
 विरुद् II, 24, 2.
 विलयन II, 18, 1.
 वियच् I, 32, 24.
 वियद् I, 29, 8.
 विवाद II, 29, 5.
 विवाह I, 1, 33, 2, 6. II, 10, 1, 11,
 17, 12, 4, 13, 11.
 विशिष्ट II, 22, 5, 23, 9, 9, 27, 5.
 विशेष I, 14, 14, 20, 13, 30, 5, II,
 2, 4, 10, 16, 13, 8, 14, 7, 16,
 7, 25, 1, 29, 2.
 विषम I, 32, 25.
 विषमगत I, 7, 20, 14, 15.
 विषय I, 2, 33, 6, 28, 15, 8, 22, 5,
 30, 13, 22. II, 6, 8, 11, 17,
 12, 1, 25, 11, 15.
 विष्टप I, 22, 8.
 विष्णुक्रम II, 7, 9.
 विसृज् II, 12, 13.
 विसृज्यपूर्व II, 5, 10.
 विहार I, 10, 7. II, 9, 9.
 विह I, 25, 10.
 वीत I, 6, 15.
 वृ II, 10, 8.
 वृत् I, 11, 16, 29, 1.
 वृज् I, 1, 33, 2, 6, 24, 3, 26, 4, 22,
 7, 5, 8, 15, 9, 4, 18, 33, 21, 20,
 30, 10, 14, 16, 19, 20, 21, 31, 3,
 6, 8, 18, 23, 32, 1, 3, 4, 7, 9, 21,
 25, II, 3, 2, 5, 11, 16, 9, 7, 12,
 10, 18, 1, 3, 19, 15, 20, 10, 12.
 वृत् I, 13, 19, 22, 18, 18, 26, 11,
 II, 2, 3, 6, 5, 18, 17, 16, 21, 2,
 21, 2, 10, 23, 2, 24, 3, 26, 20,
 29, 4.
 वृत्त I, 8, 1, 20, 8, II, 29, 14.
 वृत्ति I, 6, 35, 7, 26, 27, 30, 8, 23,
 18, 8, 15, 21, 4, 24, 16, 28, 19,
 29, 17, 30, 4, II, 22, 17.
 वृथाकर्मन् I, 4, 20.
 वृद्ध I, 13, 16, 15, 1, 20, 8, II, 4,
 12, 29, 5, 14.
 वृद्धतर I, 5, 13, 7, 29, 13, 3, 14, 14.
 वृद्धि I, 3, 9, 27, 10, II, 7, 4.
 वृष्ट I, 13, 8, II, 24, 3.
 वृष्ट I, 11, 8.
 वृषलीपति I, 18, 33.
 वृष्टि I, 11, 27.

- वृह I, 32, 24.
 वेत् II, 13, 6.
 वेद I, 1, 3, 10, II, 6, 4, 8, 10, 12, 21, 13, 23, 10, 29, 12.
 वेददक्षिणा I, 7, 19.
 वेदाध्ययन I, 1, 6.
 वेदाध्याय I, 24, 6, II, 8, 5.
 वेदाध्यायिन् I, 17, 23.
 वेदमन् II, 25, 2, 3.
 वेष्टितशिरस् I, 6, 10, 14, 23.
 वेष्टितिन् I, 8, 2.
 वै I, 1, 11, 3, 26, 10, 8, 12, 3, 22, 7, 23, 1, II, 4, 14.
 वै (वायति) I, 12, 3, 5.
 वैण II, 2, 6.
 वैभाजन I, 22, 7.
 विभीतक II, 25, 12.
 वैरमण I, 10, 2.
 वैरपातन I, 24, 1.
 वैशेषिक II, 23, 1.
 वैश्य I, 1, 4, 19, 27, 2, 36, 38, 3, 2, 6, 30, 5, 16, 14, 2, 33, 28, II, 2, 6, 4, 18, 25, 10, 7.
 वैश्वदेव II, 3, 1, 9, 5.
 वैपुवत I, 22, 7.
 वैहायस II, 4, 8.
 व्यञ्जन II, 26, 12.
 व्यतिक्रम II, 27, 6.
 व्यतिवृज् I, 14, 30, 28, 8.
 व्यभिहास I, 8, 15.
 व्यर्थ II, 26, 17.
 व्यव—इ I, 10, 18.
 व्यवहार II, 16, 17.
 व्यावह I, 20, 11, 16.
 व्याकरण II, 8, 11.
 व्याख्या I, 1, 1, 4, 7, II, 1, 11, 15, 1, 16, 18, 17, 6, 21, 17, 23, 1, 26, 3.
 व्यावृत् I, 13, 7.
 व्याहृती I, 2, 3.
 व्युदक I, 11, 28.
 व्युद्-अस् I, 20, 1.
 व्युपज्ञाव I, 8, 15.
 व्युपनोद I, 8, 15.
 व्युद्ध I, 28, 4.
 वृज् I, 35, 1.
 वृज II, 28, 5.
 वन I, 1, 27, 30, 2, 3, 6, II, 1, 1, 15, 17, 18, 4.
 व्रात्य II, 7, 13, 14, 15.
 व्रीहि II, 6, 16, 16, 23, 23, 10.
 श
 शक् I, 7, 19, II, 20, 1.
 शकृत् I, 16, 15.
 शकृत्पिण्ड I, 9, 5.
 शक्ति I, 2, 33, 6, 28, 15, 8, 30, 13, 22, II, 6, 6, 11, 17, 12, 1.
 शठ I, 20, 5.
 शत I, 14, 2, II, 13, 11.
 शतशलि II, 17, 2.
 शतवर्ष I, 14, 23.
 शनैस् II, 22, 18.
 शब्द I, 10, 18, 19, 21, II, 8, 12, 13, 11, 16, 1, 19, 10.
 शब्दार्थारम्भण II, 8, 12.
 शम I, 23, 6.
 शम्याप्राप्त I, 9, 6, 22.
 शम्योप I, 28, 3.
 शयन I, 27, 10, II, 5, 5.
 शय्या I, 8, 11, 32, 4, II, 4, 1, 22, 23, 25, 9, 27, 15.
 शरण II, 22, 21.

- शरद् I, 1, 19. 32, 1.
 शरभ I, 17, 29.
 शराव I, 24, 14
 शरीर I, 1, 18.
 शरीरन्यास II, 21, 6.
 शवशिरध्वज I, 24, 11.
 शल्यक I, 17, 37.
 शल्यकृन्त I, 19, 14.
 शश I, 17, 87.
 शस्त्र I, 18, 19.
 शाक I, 17, 19. II, 19, 19. 23, 10.
 शाखा I, 10, 20. 12, 4 II, 6, 4.
 शाणी I, 2, 40.
 शान्त I, 3, 18.
 शान्ति II, 6, 6.
 शाला II, 17, 8.
 शाश्वतिक I, 23, 2.
 शाम् II, 6, 2. 24, 3.
 शास्त्र I, 7, 26. II, 10, 13.
 शास्त्र I, 12, 11. 13, 21. II, 10,
 12. 13. 14, 10. 15, 23. 21, 15.
 शास्त्रविहिता II, 13, 1.
 शिखा I, 10, 8. 9.
 शिप्राजट I, 2, 32.
 शिपिविष्ट II, 17, 21.
 शिरस् I, 16, 7. 30, 11. 15.
 शिलोञ्ज II, 10, 4. 22, 10.
 शिल्पाजीव I, 18, 18
 शिव II, 4, 23. 5, 3.
 शिशिर I, 27, 5.
 शिश्र I, 23, 1. II, 5, 19.
 शिश्नोत्तेदन II, 26, 20.
 शिष्य I, 32, 12. II, 5, 18.
 शो I, 12, 2. 32, 2. 3. 4. II, 1, 8.
 शोका II, 8, 11.
 शील् I, 30, 7.
 शील II, 11, 17.
 शुक्त I, 10, 25. 17, 18. 20
 शुक् I, 29, 14.
 शुचि I, 11, 23. 22, 7. II, 4, 23
 15, 11. 18, 6. 25, 13. 26, 4.
 शुद्ध I, 19, 7.
 शुन्धन I, 30, 21.
 शुल्क II, 26, 9.
 शुश्रूषा I, 1, 7, 14, 6. 28, 9.
 शुद्ध I, 1, 4. 7. 8, 41. 5, 16. 7, 20.
 21. 9, 9. 14, 19. 16, 22. 17, 1.
 18, 13. 21, 13. 17. 24, 3. 25,
 13. 26, 4. 9. II, 3, 4. 4, 19. 20,
 6, 9. 26, 15. 27, 9. 14. 29, 11.
 शृङ्गा I, 9, 11. 26, 7. II, 27, 8.
 शूद्रान्न II, 18, 2.
 शूद्रोत्पन्न II, 17, 21.
 शून्यागार I, 29, 1.
 शूर II, 26, 3.
 शृङ्गाणिका I, 16, 14.
 शेष I, 4, 20. 5, 5. 18, 26. II, 2, 3.
 17, 16. 29, 12. 15.
 शेषभोजिन् II, 8, 2.
 शौच II, 15, 12.
 श्मशान I, 2, 5. 9, 6. 8. 9. II, 23.
 4. 11.
 श्मश्रु I, 16, 11. II, 3, 6.
 श्याव I, 16, 10,
 श्यावद् II, 12, 22.
 श्रद्धा I, 12, 5. II, 24, 8.
 श्रा II, 20, 3.
 श्राद्ध II, 5, 16. 16, 1. 17, 11. 20
 to 23. 18, 18. 19, 17. 20.
 श्राद्धभोजन I, 11, 26.
 श्रावणी I, 9, 1. 27, 1.
 शु I, 6, 13. 12, 2. 9. 13, 22. II,

13, 11. 14, 11. 12. 22, 7. 23,
10. 12.

श्रुत I, 3, 27. 8, 27. 13, 19. 20. II,
11, 17.

श्रुतार्पि I, 5, 5.

श्रुति I, 1, 9. 4, 5. 8. 30, 5. II, 23,
9.

श्रुतिलक्षण I, 30, 9.

श्रेयस् I, 1, 5. II, 5, 12. 7, 12. 12,
3. 16, 5. 17, 10.

श्रेष्ठ I, 1, 17.

श्रोत्र I, 5, 16. 16, 7. II, 5, 19.

श्रोत्रिय I, 3, 34. 10, 11. 13. 14
13. 30. 18, 33. 24, 24. II, 6, 4.
7, 17. 14, 13. 17, 22. 26, 10.

श्रोत्रियावरार्थ II, 25, 8.

श्लाघ I, 2, 30.

श्लेष्य I, 10, 12.

श्लोक I, 19, 13. 22, 3. II, 23, 3.

श्वन् I, 10, 19. 15, 16. 16, 30. 21,
15. 25, 13. 28, 21. II, 9, 5.
17, 20.

श्वशुर I, 14. 11. II, 8, 7.

श्याविद् I, 17, 37.

श्वित्र II, 17, 21.

श्वेतकेतु I, 5, 6. 13, 19.

श्वोभूत I, 26, 14. 27, 1. II, 1, 10.
9, 1. 12, 13.

प

पङ्क्त II, 8, 10.

पण्डक I, 19, 14.

पण् I, 28, 19. II, 3, 6.

पष्ट II, 16, 13.

पोडश I, 1, 27.

पोडशन् II, 9, 13.

प्रेम I, 30, 19. II, 5, 9.

स

संयुज् I, 10, 25.

संयोग II, 22, 5. 23, 2.

संवत्सर I, 1, 30. 35. 2, 1. 13, 19.
25, 8. 26, 11. 27, 8. II, 16, 26.
18, 4. 12. 20, 7.

संवह I, 6, 1.

संविभाग I, 23, 6. II, 9, 10.

सविश I, 4, 24. 6, 1. 2. 5. 27. 32,
14.

संवेशन II, 1, 19.

संयवहार I, 21, 5.

संशय II, 6, 1. 12, 19. 21.

संश्लेष II, 12, 12.

संसाध II, 7, 9. 9, 1.

संमृज् I, 10, 21. 31, 10. II, 4, 23.
8, 8. 15, 15.

संमृप् I, 6, 33.

संस्कर्तृ I, 1, 12. II, 3, 4.

संस्कार I, 1, 9. 2, 9. II, 3, 15.

संस्कृ II, 3, 9. 18, 6. 8.

संस्तु I, 1, 32. 2, 5. 8, 43.

संस्तुति I, 12, 14.

संस्तुतिमात्र II, 13, 11.

संस्था I, 10, 11. 18, 14. II, 25, 3.

संस्पृश I, 15, 17.

सकाश I, 6, 5. 29. 36. 8, 21.

सकुटिक I, 5, 21.

सकृन् I, 16, 5. 9. II, 3. 18. 15, 7.
27. 11. 28, 8.

सक्तु I, 17, 19.

सर्षी-सर्षि (Acc. Sing.) I, 21, 9.

सगोत्र II, 11, 15.

सगोत्रस्थानीय II, 27, 2.

संकल्प I, 29, 3.

संकल्पसिद्धिं II, 23, 7. 24, 14.
 संकृष्ट II, 4, 23.
 संकृष्ट I, 5, 8.
 संख्या (०ख्याति) I, 2, 1.
 संख्या 11, 8, 12.
 संग्रहीतु II, 20, 21.
 संग्राम I, 25, 11.
 संय I, 3, 26.
 संघात I, 18, 16.
 संवेल I, 15, 16.
 संवक्ष I, 31, 17.
 सत् I, 9, 19. 24, 20. II, 4, 14.
 सततम् I, 8, 28. 21, 11.
 सत्त I, 10, 9.
 सत्त्व I, 31, 19.
 सत्य I, 12, 5. II, 21, 13. 29, 7. 10.
 सत्यवचन I, 23, 6.
 सत्यवादिन् I, 7, 11.
 सत्यशील II, 25, 13. 26, 4.
 सद् II, 13, 9.
 सदा I, 4, 14. 5, 12. 19. 6, 1. 22.
 8. 32, 11.
 सदार II, 22, 8.
 सद्यस् II, 5, 2.
 सधर्म I, 29, 18.
 संदर्शन I, 9, 17.
 संदृष्ट II, 25, 5.
 संदेह II, 11, 2. 19, 6.
 संधि I, 9, 20. 11, 9. 15. 27, 5.
 30, 8.
 संधिनीक्षीर I, 17, 23.
 संनिधि I, 10, 15. II, 3, 12.
 संनिषत् I, 11, 27.
 संनिपात I, 8, 19. 24, 23. 28, 8. 10.
 II, 1, 17. 20. 26, 20. 27, 11.
 संनिवाप II, 12, 10.

संनिषद् I, 29, 9.
 संनिहित II, 5, 5. 9.
 संनी II, 19, 5.
 सपत्न I, 31, 15.
 सपिण्ड II, 14, 2.
 सप्तन् I, 2, 2. 24, 15. 28, 19.
 सप्तम I, 1, 21. II, 3, 20. 15, 2. 16, 14.
 सप्तरात्र I, 26, 4. 27, 4.
 सप्ताह I, 29, 17.
 सप्रज II, 22, 8.
 सप्रदोष I, 9, 22. 10, 28.
 सप्रह्लाचातिन् I, 7, 29. 10, 12.
 सभा I, 3, 12. 8, 13. 32, 19. II,
 25, 5. 12.
 सम I, 5, 16.
 समम् II, 14, 1.
 समक्ष I, 32, 10.
 समभ्ययन I, 11, 11.
 समय I, 1, 2. 12, 6. 8. II, 8, 13.
 समयपद I, 23, 6.
 समर्थ I, 1, 27.
 समवद् II, 3, 18.
 समवर्द्धश्च II, 11, 1.
 समवदा II, 17, 16.
 समवसो I, 29, 8.
 समा- इ I, 5, 18. II, 6, 7. 11, 6.
 समाख्या II, 29, 7.
 समाख्यान I, 21, 20.
 समागम I, 5, 14. 14, 8.
 समाचक्ष II, 27, 2.
 समाज I, 3, 12. 32, 19. 20.
 समादिश्च I, 7, 28. 13, 13.
 समादेश I, 13, 5.
 समाधि I, 30, 5.
 समान I, 5, 13. 9, 10. 17, 2. II,
 21, 3.

- सम्-भाष् I, 25, 2. 7. II, 22, 7.
 29, 13.
 समापत्ति II, 27, 19.
 समापन I, 11, 7. II, 17, 24..
 समाप्ति I, 12, 4.
 समाम्नात II, 29, 13.
 समाम्नायसमाप्ति II, 8, 12.
 समावृत्त I, 7, 15. 31. 10, 7. 13, 5.
 14, 7. 18, 9. II, 5, 4.
 समाहित I, 1, 12. 3, 26. 5, 7. 13,
 19. 20, 8.
 समाह I, 3, 81.
 समिद्धार I, 4, 15.
 समिध् I, 4, 16. 27, 1.
 सम्-इन्ध् I, 4, 18.
 सम्-ईक्ष् II, 10, 2.
 समीक्षा II, 5, 3.
 समीभू II, 27, 15.
 समुद्देत II, 5. 7. 17, 5. 18, 10.
 20, 2.
 सम्-ऊह् II, 4, 23.
 समूहनी I, 4, 18.
 समृद्ध II, 7, 17. 28, 1.
 संगद् II, 11, 12. 29, 5.
 संप्रतिपद् I, 29, 9.
 संप्रयोग I, 24, 20. 28, 13. 29, 1. 14.
 संभाष् I, 9, 13.
 संभाषा II, 2, 8. 9.
 संभुज् II, 17, 9.
 संभोजनी II, 17, 8.
 संवन्ध् II, 11, 14.
 संवन्ध I, 10, 3. II, 5, 18. 13, 1. 11.
 15, 2. 23, 10. 24, 10. 27, 1.
 संमन् II, 18, 2.
 संमित II, 7, 4. 18, 4.
 सम्यक्प्रतिग्रहीतृ II, 15, 12.
 सग्याग्विनीत I, 20, 8. II, 29, 11.
 सर्ग II, 24, 12.
 सर्पशीर्षिण् I, 17, 39.
 सर्पिर्मोस II, 19, 18.
 सर्पिष्वत् II, 20, 3.
 सर्पिस् I, 10, 23. 17, 16. II, 7, 4.
 19, 20.
 सर्व I, 1, 10. 3, 25. 4, 29. 8, 24.
 10, 19. 21. 11, 30, 31. 14, 7.
 17, 21. 18, 18. 33. 20, 8. 22,
 4. 7. 23, 2. 30, 4. 10. 32, 2. II.
 9, 5. 8. 11, 7. 9. 14, 5. 14. 16,
 7. 17, 16. 21, 2. 3. 4. 22, 19.
 25, 6. 27, 13. 29, 7. 14.
 सर्वकृत्य II, 15, 11.
 सर्वतस् I, 8, 10. 9, 6. II, 17, 16.
 21, 12. 26, 6.
 सर्वतोपेतम् (instead of उड्ड) I, 19, 8.
 सर्वत्र I, 14, 17. 22, 6. 8. 23, 1.
 24, 4. 28, 5. II, 22, 14.
 सर्वदा I, 7, 21.
 सर्वनामन् I, 14, 23.
 सर्वभूत I, 23, 1. II, 5, 13. 22, 7.
 23, 6. 29, 10.
 सर्ववर्ण I, 18, 13. II, 2, 2. 25, 1.
 26, 11. 29, 15.
 सर्वविद्या II, 5, 1.
 सर्वास्त्रिण् I, 18, 33.
 सर्वाश्रम I, 23, 6.
 सर्वाह् I, 5, 23.
 सलावृकी I, 10, 19. 11, 33.
 सवन II, 7, 6.
 सवनगत I, 24, 6.
 सवनानुकल्पम् I, 25, 10.
 सवर्ण II, 13, 1. 27, 11.
 सवृषण I, 25, 1. II, 26, 20.
 सव्य I, 16, 7. II, 5, 6.
 सशरीर II, 24, 14.

सशिरस् I, 32, 7.
 सस्य II, 22, 24.
 सह I, 8, 17, 29, 3, 14, 31, 20, 32,
 2. II, 3, 7, 14, 13, 16, 1, 22, 19.
 सहस्र II, 14, 17.
 सहशय्या II, 1, 21.
 सहस्र I, 24, 1, 27, 1.
 सहस्रहृ
 °कृत (Absol.) I, 26, 14.
 सहायि II, 22, 8.
 सहाय्य II, 19, 9.
 सहाय्य I, 5, 2, 21, 8.
 सांवृत् II, 11, 20.
 सांवृत्ति II, 6, 13.
 सांशयिकी I, 32, 27.
 सांशो I, 29, 8.
 साङ्ग I, 29, 11.
 सादन II, 18, 6.
 सावृष्य I, 20, 8. II, 29, 14.
 साध् II, 5, 15, 12, 17.
 साधारण II, 25, 1.
 साधु II, 6, 2.
 साधुता II, 6, 2.
 साधुमान I, 22, 6.
 सान्त् II, 6, 14, 7, 8.
 सामन् I, 10, 19, 20, 12, 5.
 सामपवित्र I, 2, 2.
 सामयाचारिक I, 1, 1, 7, 31.
 सांपराय II, 13, 6, 24, 3, 29, 9.
 सायम् I, 3, 25, 4, 13, 16, 17, 8,
 17. II, 7, 6, 23, 1.
 सारूप्य II, 24, 2.
 सार्धकालिक I, 11, 30, 37.
 सार्धगामिन् I, 23, 6.
 सार्धवार्णिक I, 3, 7.
 सावस्तरण II, 6, 15.

सावित्री I, 1, 10, 28, 16, 14, 27, 1.
 साहस II, 13, 7.
 सिच् (सिञ्चति) I, 26, 7.
 सिच् I, 16, 29, 31.
 सिद्धि I, 28, 12, II, 9, 13, 20, 3.
 सिध् I, 5, 11, 24, 20, II, 3, 10,
 9, 13.
 सीयत् I, 9, 16, II, 9, 4.
 सीस II, 16, 18.
 सुकृताशा I, 20, 12.
 सुख II, 2, 2, 3, 21, 13.
 सुपर्ण I, 17, 35.
 सुमित I, 18, 5.
 सुभूत II, 3, 11.
 सुयुक्त I, 5, 23, 8, 24.
 सुरा I, 25, 3, 10.
 सुराप I, 25, 3.
 सुरापान I, 21, 8.
 सुगर्ण I, 18, 6, 15, II, 14, 7.
 सुवर्णनाभ II, 19, 3.
 सुवस् I, 12, 5.
 सुविचित II, 11, 8.
 सुविर I, 28, 15.
 सुध्वात I, 32, 10.
 सूकर I, 21, 16.
 सूतिका I, 16, 19.
 सूत्र II, 4, 22.
 सूपसंसृष्ट II, 3, 19.
 सूक्ष् II, 28, 9.
 सूक्ष्म I, 25, 2, 28, 15.
 सूर्याचन्द्रमसौ I, 11, 30, 31, 31, 20.
 सूत्र II, 19, 4.
 सौन्दर्य I, 29, 10,
 सेव I, 32, 6, 27, 11, 32, 18.
 सेर I, 2, 37.
 सोत्तराच्छादन II, 19, 16.

सोदर्य II, 17, 5.
 सोषानह I, 6, 10, 14, 22, 30, 18.
 सोमावरार्थ II, 22, 7.
 सुम्-सुप्त्वा I, 31, 32.
 स्तन् I, 12, 3, 5.
 स्तनयितु I, 9, 23, 11, 25, 27.
 स्तुति I, 32, 10.
 स्तृह I, 31, 9.
 स्तेन I, 19, 15, 25, 4, 28, 1, II, 2, 6.
 स्तेय I, 21, 8, 25, 10, II, 24, 20, 27, 16.
 स्त्री I, 3, 16, 26, 7, 3, 8, 14, 21, 23, 31, 16, 14, 21, 13, 24, 5, 9, 26, 5, 28, 20, 29, 13, II, 4, 12, 9, 7, 11, 7, 13, 6, 15, 9, 17, 26, 11, 27, 3, 29, 11, 15.
 स्त्रीकामतम II, 14, 13.
 स्त्रीगमन I, 21, 8.
 स्त्रीप्राय II, 16, 8.
 स्त्रीवासत् II, 1, 20.
 स्था I, 5, 12, 6, 7, 26, 12, 2, 16, 1, 28, 2, II, 3, 10, 5, 6, 12, 14.
 स्थान I, 25, 10, II, 5, 8.
 स्थानासनिक II, 18, 4.
 स्थालीपाक II, 1, 10, 19, 15, 20, 3.
 स्थावर I, 19, 6.
 स्ना I, 2, 30, 8, 7, 30, 1.
 स्नातक I, 30, 4, 6, II, 8, 6, 14, 13, 27, 21.
 स्नान I, 32, 8.
 स्नेहवत् II, 16, 24, 19, 17.
 स्पष्ट I, 25, 5, 29, 7, II, 28, 13.
 स्फोटन II, 20, 16.
 रम् I, 14, 25.

स्मि I, 7, 6, 7.
 स्मित II, 5, 8.
 स्मृ II, 4, 24, 8, 14.
 स्मृति II, 15, 25, 18, 3.
 स्व I, 18, 13, 30, 17, II, 2, 2, 6, 5, 10, 4, 26, 21, 27, 16.
 स्वधाकार I, 13, 1.
 स्वष्ट I, 4, 28, II, 12, 13, 14.
 स्वप्न I, 4, 22, 16, 14, II, 12, 16.
 स्वप्नपर्यान्त I, 9, 21, 11, 33.
 स्वप्नान्त I, 10, 22.
 स्वयम् I, 3, 36, 4, 26, 18, 6, 32, 13, II, 7, 13, 15, 22, 22.
 स्वर्ग I, 15, 18, 6, II, 4, 9, 6, 6, 7, 5, 18, 3, 24, 3, 4, 29, 1, 10.
 स्वर्गजित् II, 24, 5.
 स्वर्गपुष्टितंयुक्त II, 3, 12.
 स्वर्ग्यशब्द II, 23, 12.
 स्वस्तर I, 8, 13.
 स्वस्ति I, 13, 9.
 स्वस्त्ययन I, 5, 9, II, 11, 9.
 स्वाधीय I, 31, 19.
 स्वाध्याय I, 12, 1, 2, 3, 5, 13, 1, 15, 1, 26, 11, II, 5, 3, 20, 20, 21, 22, 19.
 स्वाध्यायधृत् I, 5, 11.
 स्वाभाविक I, 30, 11.
 स्वामिन् I, 28, 3, II, 3, 10, 4, 13, 26, 24, 28, 6, 7.
 स्वाहाकार I, 13, 1.
 स्वैरिकर्मन् I, 3, 15, 8, 4, 11, 12.

ह

ह I, 3, 26, 12, 3, 5, 19, 6, 22, 5, 23, 1, 32, 21.
 हंस I, 17, 35, 25, 13.

- हन् I, 9, 26, 24, 1. 6 24, 25, 4.
 11, 29, 2, 7, II, 26, 2.
 हर्ष II, 15, 4.
 हर्ष I, 23, 5.
 हविस् I, 3, 43, 4, 2.
 हव्य I, 19, 13.
 हस्त I, 16, 11, 31, 7, II, 3, 15, 16.
 17, 17.
 हा II, 16, 1, 28, 5.
 हानि I, 20, 4, II, 17, 5.
 हारिण I, 3, 3.
 हारिद्र I, 3, 2.
 हारीत I, 18, 11, 18, 2, 19, 12, 28.
 1, 5, 16, 20, 6, 12.
 हास II, 5, 9.
 हि I, 1, 10, 11, 16, 3, 9, 26, 4, 8.
 10, 7, 7, 11, 12, 2, 7, 8, 13, 20.
 22, 17, 28, 18, 26, 20, 2, 28,
 17, 29, 1, 9, 11, 14, 31, 20, II,
 6, 20, 7, 11, 11, 14, 13, 5, 11.
- 14, 14, 17, 20, 15, 23, 18, 1.
 23, 5, 27, 1, 3, 5, 7.
 हिंस I, 32, 24, 11, 24, 9.
 हिंसा I, 16, 16, 25, 13.
 हिंसार्थ I, 16, 16, 29, 7.
 हिन I, 22, 6, II, 26, 11, 29, 4.
 हिनकारिन् I, 2, 20.
 हिम II, 25, 11.
 हु I, 12, 5, 25, 12, 26, 13, II, 3,
 16, 7, 15, 15, 16, 17, 17, 19,
 22, 12.
 हुत I, 3, 26, 18, 25, II, 15, 16.
 हु II, 24, 3, 5.
 हव्य I, 7, 9.
 हृदयंगम I, 16, 2.
 हृत् I, 13, 4.
 हेमन्त I, 27, 5.
 होम I, 15, 1, II, 3, 12, 7, 14, 15,
 14, 16, 22, 17.
 होमत् I, 3, 20.